

ERDÉLYI MÚZEUM

LXXXI. KÖTET

2019. 3. FÜZET

A nő „helye” Pápai Páriz Ferenc békére alapozott világában / Pax-sorozatában

*

„Édes jó Brassai bácsi!” Közéltések egy 19. századi tudós levelezéséhez

*

Vízjelek Eginald Schlattnertől egy erdélyi, női olvasókönyvbe

*

„Ha pormentes levegőt akar, vegyen Vampyr porszívót!”

Hermann Alice és a reklámlélektan kezdetei

*

Nőszerepek és nőkarakerek az HBO Europe kelet-európai sorozataiban

*

Láthatóság és láthatatlanság a fordítás korszakaiban

*

Műhely

*

Szemle

KOLOZSVÁR, 2019
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnökségének,
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye
A folyóiratot a CNCSIS a B kategóriába sorolta.

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Feyné Vincze Mária, Ilyés Szilárd Zoltán,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András (szerkesztőségi főtítkár),
Tánczos Vilmos, Varga P. Ildikó, Veress Károly

A szám szerkesztője

Varga P. Ildikó

Szerkesztőségi tanácsadók

Barta János, Gebei Sándor, Konrad Gündisch, Monok István, Velkey Ferenc

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 0264–595 176

Postacím: 400750 Cluj–1. C.P. 191 România, e-mail: titkarsag@eme.ro

www.eme.ro/erdelyimuzeum

A lapszám megjelenését támogatta:

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Gróf Mikó Imre Alapítvány

Felelős kiadó Biró Annamária

ISSN 1453-0961

Készült a kolozsvári

IDEA nyomdában

Felelős vezető

Nagy Péter

Dohi Zsuzsánna

A nő „helye” Pápai Páriz Ferenc békére alapozott világában / Pax-sorozatában

„XVI. Régula: Példab. 31:10. Erős Aszszonyiállatot kitsoda találhat:
mert ennek árra sokkal fellyül haladgya a' Kárbunkulusokat.”

(*Pax Aulæ*)

A Pax-sorozat egyes darabjai

1680 és 1710 között Pápai Páriz Ferenc (Dés, 1649. május 10. – Nagyenyed, 1716. szeptember 10.) létrehozta a kora újkori magyar fordításirodalom kivételes, sorozatjellegében egyedülálló darabját a Pax-sorozatot: *Pax Animæ* (1680),¹ *Pax Corporis* (1690),² *Pax Aulæ* (1696),³ *Pax Sepulcri* (1698),⁴ *Pax Crucis* (1710).⁵ Eddigi kutatásaim során sem a nemzetközi, sem pedig a kora újkori magyar irodalom szövegei között nem sikerült hasonló jellegű kötetkompozíció nyomára bukkannom. A kötetek önállóságukban, különbözőségükben is összetartozó egységet alkotnak, mindenkori céljuk a testi-lelki béke (*pax*) megtalálásának szolgálata. A *Pax Animæ* elmélkedésirodalmunkhoz tartozik. A *Pax Sepulcri* meditációk és imádságok együttese. A *Pax Aulæ* átmenetet képez elmélkedések és életvezetési kézikönyvek között. A *Pax Crucis* imádságos formátumú zoltárparafraízis, a *Pax Corporis* pedig a *medicina pauperum* kézikönyveinek hagyománya szerint megírt orvosi könyv. Műfajiságuk szempontjából a paletta látszólag széttartó, de az említett műfajok, szövegtípusok elválasztása néhol fölösleges és mesterséges

Dohi Zsuzsánna (1981) – magyartanár, PhD, Apáczai Csere János Elméleti Liceum, Kolozsvár, dohizsuzsa@gmail.com

¹ Pápai Páriz Ferenc: *Pax Animæ*. *Az az, A' lélek bekessegeröl, es az elme gyönyörüsegeröl való Tracta, Francia Nyelven irattatott Molinaeus Peter által. Ugyan azon Nyelvből Magyarra fordittatott...* Kolozsvár 1680. RMK I. 1246.

² Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis*, *azaz az emberi testnek belső nyavalyáinak okairól, fészkeiről, s azoknak orvoslásának modjáról való tracta. Mellyet mind élő tudós tanítóinak szájokból, mind a régieknek tudós írásokból, mind pedig maga sok betegek körül való tapasztalásiból summáson öszveszedett, és sok ügyefogyott szegényeknek hasznokra, mennyire értelmesen, világosan magyar nyelven kiadott.* Kolozsvár 1690. Régi Magyar Könyvtár (a továbbiakban RMK) I. 1387.

³ Pápai Páriz Ferenc: *Pax Aulæ*, *azaz a bölcs Salamon egynéhány válogatott reguláinak röviden való előadása. Rész szerint francia nyelven való írásból, rész szerint másunnan szedegettetett és magyar nyelven kiadattattak.* Kolozsvár 1696. RMK I. 1488.

⁴ Pápai Páriz Ferenc: *Pax Sepulcri*, *azaz idvességes és igen szükséges elmélkedés arról, miképpen kellések embernek mind élni, mind pedig meghalni. Német írásból szedegettetett és e kisdéd hordozható formában szorittatott, az áhétatos együgyü magyar keresztyének számára.* Kolozsvár 1698. RMK I. 1526.

⁵ Pápai Páriz Ferenc: *Pax Crucis*, *azaz Szent Dávid királynak és prófétának százötven soltári. Mellyek azokat a Szent Léleknek célja és értelme szerint rövideden megmagyarázó százötven könyörgésekbe, a Soltároknak rendit megtartván, befoglaltattak: és a lélekkel és értelemmel éneklő s könyörgő magyar híveknek lelki hasznokra kiadattak.* Kolozsvár 1710. RMK I. 1775.

vállalkozásnak bizonyul, hiszen a kora újkori szövegek és Pápai munkái is gyakran a műfajkeveredés létmódjában működőképeseek.⁶ Pápai célja sem valamely tiszta műfajú szövegek megírása volt, hanem olyan kézikönyvek létrehozása, melyek minden esetben a használhatóság, az *usus* felől voltak értelmezhetőek. Pápai orvosi könyve esetén a legnyilvánvalóbb ez a *pragmatikus* elképzelés, a többi négy kötet kegyességi, intellektuális, emocionális gyakorlatot tesz lehetővé.

A posztromantikus szakirodalom az eredetiségnek olyan kritériumait kérte számon a szövegeken, melyek anakronisztikusan hatnak a 17. századi fordításirodalom gyakorlatára nézve. Ennek következménye volt, hogy Pápai sorozatának tagjait „csak” fordításokként, nem pedig eredeti szövegekként ismertették, kanonizálták. Az eredetiség és fordítás polarizált értékelése azonban nem állja meg a helyét a kora újkorban. Inkább pragmatikai adaptációknak (kulturális áthelyezéseknek, kulturális átültetéseknek) kellene ezeket a műveket tekintenünk, vagyis a tervezett célnyelvi közönség elvárásaihoz, tudásszintjéhez, körülményeihez igazodó, illetve a forrásnyelv és a célnyelv kulturális különbségeinek áthidalását célul kitűző szövegeknek. A többi négy nyilvánvaló fordítás mellett az egyedül „eredetinek” tartott *Pax Corporis* sem értelmezhető teljes mértékig egyedülállóan, hiszen nagy valószínűséggel korabeli mintát követhetett, melynek felfedezésével még adós maradt a kutatás. Ugyanakkor a többi, fordításként elkönyvelt négy kötet sem pusztán szolgai átültetése, hanem inkább átírata, rekontextualizált változata, jól megválogatott, gondolatiságukban, a célközönség számára használhatóságukban a sorozat alapelveihez hozzásimuló forrásszövegeknek.⁷

⁶ A teljesség igénye nélkül a nemzetközi szakirodalomból: Erdei Klára: *Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert – Eine funktion analytische Gattungsbeschreibung*. Harrasowitz, Wiesbaden 1990 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 8); Véronique Ferrer: *Exercices de l'âme fidèle : la littérature de piété en prose dans le milieu réformé francophone (1524-1685)*. Droz, Genève 2014 (Travaux d'humanisme et Renaissance, 524); Karl A. E. Enekel: *Meditative frames and readers guidans in neo-latin texts = Meditatio – Refashioning the Self: Theory and Practice in Late Medieval and Early Modern Intellectual Culture*. Ed. Karl A. Enekel – Walter Melion. Leiden–Brill 2010. 27–44; Frank Livingstone Huntley: *Bishop Joseph Hall and Protestant Meditation in Seventeenth-Century England: A Study with Texts of the Art of Divine Meditation (1606) and Occasional meditations (1633)*. Center for Medieval and Early Renaissance Studies, New York–Binghampton 1981. A magyar szakirodalomból kiemelném a kolozsvári doktori iskola, pontosabban Gábor Csilla vonzásában születő szövegeket. Általánosabb, nagyobb lélegzetvételű összefoglalók: Tüskés Gábor: *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*. Bp. 1997; Gábor Csilla: *A katolikus áhitati irodalom Erdélyben a 17. Százaadban*. = Uő: *Religió és retorika*. Komp-Press, Kvár 2002 (Ariadné könyvek). 235–256.; Gábor Csilla: *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban* = Uő: *Religió és retorika*. Komp-Press, Kvár 2002 (Ariadné könyvek), 257–277; Gábor Csilla: „*Religiosa actio mentis*”: *Meditációelmélet és meditációtípusok a kora újkorban Európában és Magyarországon*. = *Devóciók, történelmek, identitások*. Szerk. Gábor Csilla. Scientia, Kvár 2004. 9–60; Gábor Csilla: *Doctrine–Virtue–Memory: Seventeenth-century Hungarian Devotional Literature in European Context*. Cluj University Press, Kvár 2007; Heltai János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*. Országos Széchényi Könyvtár–Universitas, Bp. 2008 (Res Libraria, II.); Fazakas Gergely Tamás: *A kora újkorban Európában és Magyarországon kutatásának legújabb eredményei és tendenciái*. StudLitt, 52(2013)/3–4. 266–287. A doktori iskola keretén belül születő rész tanulmányok, doktori disszertációk: Horváth Izabella: *Ismeret és közlés az egyházi kommunikációban egy 17. századi imádságkönyv tükrében*. Erdélyi Múzeum 2003. 168–177; Péntek Veronika: *Devóció és magántörténelem a 16–17. század fordulójának elmélkedő irodalmában*. = *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Szerk. Balázs Mihály – Gábor Csilla. Egyetemi Műhely–Bolyai Társaság, Kvár 2007. 137–148; Kónya Franciska: *Tarnóczy István és a kora újkori meditációs irodalom*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár 2015. (Doktori dolgozatok 13.); Korondi Ágnes: *Misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban*. Monográfiák (3). Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár 2016.

⁷ Ez a terminus azt a fajta pejoratív értelmet is sikeresen leépíti, ami a fordításhoz mint az eredetihez képest kevésbé értékes szövegváltozathoz tapad, hiszen önmagában hordozza a pragmatikai adaptációhoz szükséges alkotási folyamat, adaptációs műveletek ígérését is. Benő Attila: *Fordítás és pragmatikai adaptáció*. = *Uő: A dolgok másik neve*. Korunk – Komp-Press, Kvár 2011. 137–182; Bart István: *A mérce*. = *A műfordítás ma*. Szerk. Bart István – Rákosi Sándor. Gondolat Kiadó, Bp. 1981. 237–269.

Pápai sorozatának első darabja a *Pax Animae*. A mű forrásául szolgáló munka ifjabb Pierre du Moulin (Peter du Moulin, Molinaeus Péter, Pierre du Moulin le Filis, 1601–1684) tollából származik. 1657-ben Londonban jelent meg a forrásszöveg *A Treatise of Peace and Contentment of the Soul*, majd 1660-ban franciául Sedanban, *A Traité de la paix de l'Âme et du contentement de l'Esprit*⁸ címmel. A forrásszövegnek több kiadása létezett már a 17. században is. Pápai nem véletlenszerűen választotta ki Pierre du Moulin elmélkedésgyűjteményét. A könyv sikeressége, már ha csak a gyakori kiadásokat nézzük, mindenképpen indokolta a téma iránt komoly érdeklődést mutató Pápai választását. Ugyanakkor az elmélkedések célja, vagyis a belső béke megtalálása még háborús viszonyok között is, szintén igazolja Pápai választásának helyénvalóságát, hiszen az 1680-as évek Erdélyére sem a béke, sem a politikai-történelmi kiegyensúlyozottság nem volt jellemző.

1690-ben adta ki Pápai Páriz Ferenc a Pax-sorozat sikerdarabját, a „szegények patikája” (*medicina pauperum, pharmacopoea pauperum, thesaurus pauperum, armen pharmacopie*) műfajában születő *Pax Corporist*.⁹ Két, Pápai Páriz Ferenc által jegyzett variánssal ismerkedhetünk meg, ugyanis az első kiadást 1695-ben követi egy második, melynek szerkezetében, terjedelmében Pápai alapvető módosításokat eszközölt. Az első kiadás eredetileg hét könyvből állt, ehhez képest az 1695-ös kiadás más módosítások mellett már tartalmaz egy nyolcadik könyvet is, illetve a könyvek előtt, a bevezetők (ajánlás, előjáró beszéd) után Szatmár Némethi Sámuel, Csepregi T. Mihály, Enyedi István és M. Tótfalusi Kis Miklós tollából származó üdvözlőverseket. Mindkét variáns állandó fejezete a VI., a női betegségeket taglaló rész.¹⁰

A *Pax Aulae* 1696-ban jelent meg szintén Kolozsváron. A kötetnek két forrása van: egy francia és egy ismeretlen mű. A franciáról Pápai annyit árult el, hogy név nélkül és körülbelül tíz évvel saját fordítása előtt jelent meg. Ezen információk alapján azonosította Tarnai Andor a francia forrást: Michel Boutauld (1607–1688) francia jezsuita *Les conseils de la Sagesse, ou le recueil des maximes de Salamon, les plus nécessaires à l'homme pour se conduire sagement avec des reflexions sur ces Maximes* című 1677-ben megjelent munkájában, valamint *La Suite des Conseils de la Sagesse*¹¹ című 1683-as, előszóval ellátott folytatásában.¹²

1698 a következő *Pax* kötet megjelenésének éve: *Pax Sepulcri*.¹³ A szöveg eredetije német nyelvű, a német nemzetiségű Martin Moller *Manuale de praeparatione ad mortem* című *ars moriendi*-je,¹⁴ ami 1593-ban jelent meg, és a 16. század egyik legsikeresebb könyve lett a maga műfajában.

⁸ Pierre Du Moulin: *Traité de la paix de l'Âme et du contentement de l'Esprit*. Ed. L. Vendosme, 1661.

⁹ Grabarits István: *A (késő középkori) kolostori receptektől a modern gyógyszerkönyvekig. = Három orvostörténetész közszövege*. Tanulmánykötet Birtalan Győző, Karasszin Dénes és Szállási Árpád tiszteletére. Johan Béla Alapítvány, Magyar Orvostörténelmi Társaság, Semmelweis Orvostörténelmi Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Magyar Tudománytörténelmi Intézet, Bp. 2010. 75–89.

¹⁰ Gulyás Pál: *A könyvkiadás Magyarországon a XVI–XVII. században (1527–1773)*. Magyar Könyvszemle II–IV(1944). 100–133.

¹¹ Michel Boutauld: *La Suite des Conseils de la Sagesse: ou du recueil des Maximes de Salomon les plus nécessaires a l'homme pour se conduire sagement ; Avec des réflexions sur ces Maximes*. Paris 1683.

¹² Tarnai Andor: *Pax Aulae*. Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 274–275.

¹³ Pápai előtt 1614-ben Zólyomi Perina Boldizsár is lefordítja a görllitzi főpap munkáját (RMK. I. 450). Thienemann Tivadar összehasonlító olvasata eredményeképpen megállapítja, hogy ugyanannak a szövegnek a magyar nyelvű fordításáról van szó, hiszen a két fordítás szinte mondatról mondatra megegyezik. Ez támasztja alá azt a feltételezést, hogy Pápai is az első, azaz az 1593-a görllitzi kiadás alapján dolgozott. Thienemann Tivadar: *A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei*. Irodalomtörténeti Közlemények 1922. 83–84.

¹⁴ Martin Moller: *Manuale de praeparatione ad mortem* című *ars moriendi*. Görlitz 1593.

Végül 1710-ből való a *Pax Crucis*, szintén franciából készült fordítás. Pápai prózai, imádságos elmélkedésgyűjteményt készít Clement Marot (1495–1544) és Théodore de Bèze (Béza, 1519–1605) verses psaltériumból.¹⁵

Az öt látszólag eléggé eltérő forrásszöveget alapul vevő kötet mégis közös nevezőre hozható a *Pax*-sorozat égisze alatt:

1. Az első közös pont címükben ragadható meg. A *pax*, a béke fogalma, a békesség keresése jellemzi őket, legyen szó lelki, szellemi, testi békéről, illetve a földi nyugalom megtalálásáról vagy a túlvilági beteljesülés előkészítéséről.

2. A szövegek nyelvi megformáltságuk szempontjából *közérthetőek*. A korszakra jellemző eszméletörténeti irányzatok (kartezianizmus, coccejanizmus, puritanizmus/pietizmus) szellemében az egyszerű emberek számára is könnyen emészthető, gyakorlati funkcióval bíró gondolatokat fogalmazznak meg. Túlnyomórészt kegyességi szövegekről lévén szó az elvontabb, dogmatikai kérdések fejtegetésétől sem zárkózott el szövegeiben Pápai, de minden esetben megmaradt a közismert, gond nélkül befogadható elméletek szintjén.

3. A *célközönség* minden esetben sokkal szélesebb, mint a művelt, magas elvárásokkal rendelkező tanult emberek köre. Bizonyos esetekben (pl. a *Pax Corporis*) az intencionális használat nem annyira az olvasás felől ragadható meg, hanem a felolvasást hallgató „együgyűek” felől.

„Nem akartam én itt az ebben tudósoknak értelmét megfogni, nem is azoknak írnom, hanem az házi cselédes gazdáknak s gazdasszonyoknak és az igyefogyott szegényeknek, kiknek nincsen mindenkor kezek ügyében értelmes orvos...”¹⁶

A 17. századra megváltozik az olvasni tudók aránya. Az olvasás (sok esetben csak és kizárólag nyomtatott szöveg olvasása, írott szövegé azonban már nem), illetve a könyvek használata egyre gyakoribb jelenség a középosztály, a felolvasás pedig az alsóbb társadalmi osztályok körében. 1660–1690 között növekszik például a falusi iskolák száma, mely már szélesebb rétegek számára teszi lehetővé a tanulást. A protestantizmus szintén hozzájárul ahhoz, hogy megugorjon az (anyanyelven) olvasók száma, hiszen a korábbi iskolapolitikával szemben szélesebb rétegeket vonnak be az oktatásba, (többek között) az anyanyelvűsége helyezik a hangsúlyt. A bevett vallások iskolaalapító joggal rendelkeznek, magánkönyvtárak létesülnek, melyek sokat előrúlnak az olvasóközönség összetételének változásairól is (Teleki Jankó, Bethlen Kata, Bornemisza Anna tékája: női és gyermekolvasók megjelenése).¹⁷

4. Ami a szövegek tematikáját és műfaját illeti, azt tapasztaltam, hogy mindegyik kötet a *használati irodalom* (életvezetési kézikönyvek, meditációk, imádságoskönyvek, imádságos zsolttárok és egyéb, az úgynevezett kegyességi irodalom jellegzetes formái) szövegtípusai közé sorolható.

5. A kötetek izgalmas módon kombinálják az *egyéni és kollektív* használati módokat. Alkalmasak az egyéni olvasatra, sok esetben egyes szám első személyű dialógus képezi ez elmélkedések grammatikai szerkezetét, ezzel is erősítve a kor egyéni vallásgyakorlatára vonatkozó elvárásait. Ugyanakkor egész közösség értékrendszerét képviselik, a bevezető részek a közösségi olvasatot is implikálják.

¹⁵ Clément Marot – Théodore de Bèze: *Les pseumes mis en rime francoise par Clement Marot & Theodore de Beze*. Par Jean Bonnefoy pour Antoine Vincent, Genève 1563.

¹⁶ Pápai Páriz Ferenc: *i.m.* 1690, 8a.

¹⁷ R. Várkonyi Ágnes, *Az önálló fejedelemség évtizedei. Egység és megosztottság a művelődésben. Művelődéspolitikai programok = Erdély története*. II. Szerk. Makkai László – Szász Zoltán. Akadémiai, Bp. 1968. 935–940.

Nyilvánvaló, hogy ezek a szervezőelvek egymástól nem függetlenek, inkább egymás következményei, gondoljunk csak arra, hogy az olvasóközönség körülhatárolása milyen módon befolyásolhatja valamely szövegek nyelvi megfogalmazását.

A sorozat ismertetése után jogosan merül fel a kérdés, hogy hol van a nő „helye” Pápai békére alapozott világában, találunk-e olyan részeket, melyek kimondottan a nőknek a világban betöltött szerepéről árulkodnak, esetleg Pápainak nőkről kialakított elvárásait tükrözik. Pápai köteteiben nem kap kiemelt helyet a nő, mégis több ponton is találkozunk annak a kirakósnek a darabjaival (ajánlásokban, előszavakban, célközönségben, sőt a törzsszövegekben is), amelyek alapján felállíthatunk egy hipotetikus női profilt.

A nő kimondatlan vagy kimondott szerepe

Az első kapaszkodó az előbb felvetett kérdés megválaszolásához a szövegek peritextusaiban, azaz ajánlásaiban, előszavaiban található meg. Érdekes megfigyelni, bár nem egyedülálló jelenség, hogy az ötből négy kötetnek a mecénása főúri nemesasszony (is), vagyis a címlap, az ajánlás és előszó méltatása egy asszonyt, feleséget szólított meg. A kivételt a *Pax Animae* képezi, ahol az ajánlólevél megszólítottja a majdani gyermekfejedelem, a megjelenés évében még csak négyéves II. Apafi Mihály. Ha átfésüljük a kora újkor irodalmát, azt tapasztalhatjuk, hogy a legtöbb női mecénás kegyességi tematikájú szövegeket támogatott. A 17. század első felében ezek a szövegek jelenthették a női olvasóknak is szánt „szépirodalmat”, a kegyesség gyakorlásának olvasás révén megvalósított individuális, de sok esetben (a felolvasás révén) közösségi formáját. A világibb szövegek ajánlása inkább szólt férfiaknak, a férj mellett a nő említése a legtöbb esetben udvariassági gesztust takarhatott. Nyilván felvetődik annak a gondolata, hogy a könyv megjelenésének anyagi háttérét valójában a férj biztosíthatta. A feltételezés ellenére a női mecénás jelenléte, az előszóban a házaspár közül az asszony megszólítása az olvasóközönség kijelölését is jelenthette.¹⁸

A *Pax Corporis* első kiadásának mecénása a címlap tanúsága szerint Széki Teleki Mihály, Erdély híres/hírherd kancellárja és neje, Veér Judith volt. Az ajánlólevél a „Tekintetes Úri Asszony”-t szólította meg, s az utolsó bekezdésben az orvoslással, gyógyítással kapcsolatos, személyes jellegű dicstoposzokkal¹⁹ illetve: a „Tekintetes Úri Asszony” az „igyegefogyott árváknak jó anyja”, a betegek „dajkája”, Isten tanult leánya.

A második kiadást Pápai Bethlen Klárának, Losonczi Bánffy György, a Habsburg kézre került Erdély első kormányzója nejének dedikálja Nagyenyeden. Ez alkalommal azonban

¹⁸ Pesti Brigitta: „Kegyes patróna asszonyaink”. *Női mecénatúra Magyarországon a XVII. század első felében*. = *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Csörsz Rumen István. Bp. 2010. 359–368; Pesti Brigitta: *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*. Kossuth Kiadó, Eszterházy Károly Főiskola, Bp. – Eger 2013.

¹⁹ Pesti Brigitta háromtípusú dicstoposzt különít el: személyesek (nemesi származás, hősiesség, iskolázottság, műveltség, valamint a szépség), vallással kapcsolatosak (a vallás oltalmazása, előmenetelének támogatása és az ájtatosság) és a mecénási szerephez köthetők (egyrészt a szerző vagy a mű támogatása, oltalmazása, másrészt a szerzőtől független, általános érvényű toposzok, kiemelve a patrónus nagylelkűségét). Pesti Brigitta: *i.m.* 2010. 364.

mecénási dicstoposzokkal találkozunk: ez a második kötet sokkal „szébb és bővebb” lett, hála a támogató bőkezű adakozásának.²⁰

Az 1696-ban szintén Kolozsváron megjelent *Pax Aulae* ajánlása Széki Teleki Lászlónak, Teleki Mihály fiának, tisztségeire nézve később Fehér vármegye főispánjának, majd az erdélyi református egyházkerület főgondnokának és nejének, Vaji Annának szól. A többi *Pax*-kötet ellentétben a dedikációs levél nem jelöli ki pontosan, hogy a mecénásnak vagy esetleg feleségének ajánlja-e a szöveget. A dedikációs levélnek a mecénásra irányuló eszköztárából részlegesen megmarad a dicstoposz, mely kimondottan a mecénási szereppel függ össze:

„E könyvet pedig Uram s Asszonyom, így Isten segítségével elkészülvén, hogy a Kegyelmetek neve alatt bocsássam ki világra, a Kegyelmetek ezaránt kész indulatomat megelőző kedve cselekedte. Elsőben is azért Kegyelmeteknek (látván a tudós írásokhoz való nyughatatlan szeretetét) és Kegyelmetek kedve s költsége által, a bölcsességről tudakozó minden magyar keresztyéneknek.”²¹

1698 a következő *Pax*-kötet megjelenésének éve: *Pax Sepulcri*. Az ajánlás újra a Teleki család egyik tagjának, Teleki Krisztinának szól. A dedikáció címlapja a már ismert személyes dicstoposzokkal indít, amikor Teleki Krisztinát „eklézsiák és skólák kegyes dajkájának” titulálja, s egy retorikailag ugyancsak megalapozott kéréssel remekül előkészíti a főszöveg témáját: „Istentől boldog hosszú életet és ez után idvességés, csendes kimúlást kívánok.”²²

A *Pax Crucis* címlapjának tanúsága szerint a könyv kiadására az 1710-es „gyászos esztendőben” került sor, mely nyilvánvalóan a kollégium egy évtizeden belüli második pusztulására,²³ illetve Erdély hanyatlására utal. A kötetet gr. Teleki Sándornak, az enyedi kollégium főgondnokának, Torda vármegye főispánjának, mellesleg szintén Széki Teleki Mihály fiának és feleségének, gr. Bethlen Júliának ajánlja a szerző. Az ajánlólevélből elmaradnak a dicstoposzok, a dedikációs episztola megszólítottja mind a grófi férj, mind pedig a feleség.

A peritextusok tükrében kijelenthetjük, hogy ami a női mecénásokat illeti, Pápai *Pax*-sorozata nem válik el a 17. századi hagyományoktól. A kötetek kegyességi tematikája révén lehetőség nyílik a női támogatók megszólítására, támogatás igénylésére, majd az elnyert anyagi biztonságért való hála megfogalmazására. Ugyanakkor ez azt is jelzi, hogy a 17. század második felében is igen erős igény éltett a női olvasók körében az ilyen jellegű szerepek betöltésére, vagyis a közösség lelki üdvét vagy például a *Pax Coporis* esetén testi egészségét is szolgáló könyvek támogatására.

A szövegek dedikációs szegmensei tehát egy nem kimondottan Pápai világlátására, de a 17. század világlképére annál inkább jellemző női (mecénás)képet nyújtanak. Sokkal érdekesebb ideális női profilt kreál meg Pápai a *Pax Aulae* egyik regulájában. Erre a kötetre még inkább illik a pragmatikai adaptáció terminus, hiszen bár Pápai fordítása viszonylag híven követi az eredeti katolikus forrásszöveget, mégis módosít vagy betold az eredeti szövegbe ott, ahol helyénvalónak látja. Felekezeti megfontolásból Pápai teljesen kihelyettesíti például a XVI. regulát, mely a

²⁰ Pápai Páriz Ferenc: *i.m.* 1695. 2b.

²¹ Pápai Páriz Ferenc: *i.m.* 1696. a4.

²² Uo. A.

²³ 1704 tavaszán kuruc csapatok vették be magukat Nagyenyedre, kifosztották a várost, majd hátrahagyták a véd-telen lakosságot, a kollégium tanárait és diákjait a megtorló német csapatoknak. Az áruónak kikiáltott Enyedet és vele együtt a kollégiumot is elseperte Rabutin parancsára báró Tige hadserege. 1707-ben pecsételődött meg véglegesen a kollégium sorsa. Az újabb kuruc-labanc összecsapások elől az életben maradt diákok és tanárok Pápaival együtt bujdosásra kényszerülnek.

predestinációtant katolikus szemszögből értelmezi, és helyette egy eddig azonosítatlan forrásból származó regulát tesz: „XVI. Régula: Példab. 31:10. Erős Aszszonyiállatot kitsoda találhat: mert ennek árra sokkal fellyül haladgya a' Kárbunkulusokat”²⁴

A szerző már a summában kijelenti, hogy a megfelelő asszony megtalálásának érdekében kíván segítséget nyújtani, és éppen ezért meg fogja rajzolni a tökéletes asszony „mivoltát és formáját”.

„Nem azt akarja mondani [a regula bibliai idézete – D.Zs.], mintha e' világon nem találhatnának erős avagy gyors Aszszony, hanem, hogy nintsen embernek annyi böltsesége és böldogsága, hogy azt magától feltalálhassa, vagy más Aszszonyok közzül kiválaszthassa; mivel azok igen más színbe öltöznek, és a' legélesebb szemeket is megtsallyák.

Ha mindazáltal valaki ugyan tsak reá adgya magát, hogy keressen olyyat, imé én lerajszolom annak mivoltát és formáját, hogy azzal annak megismerésében elő-segítsem és oktassam.”²⁵

A megkreált asszonykép nagyon hasonlít ahhoz a modellhez, amit az előljáró beszédben Salamonról alakított ki az eredeti szöveg francia szerzője, s melyet Pápai változtatások nélkül ültetett át magyar nyelvre.

Salamon profilja

Külső tényezők	Személyes, belső tulajdonságok
Nagy és egészséges az országa, mert – végvárai és hatalmas városai vannak – állandó, nagy létszámú hadsereggel rendelkezik, – soha nem kényszerült harcba, mert soha nem volt rá szükség, – hatalmas kincstár áll rendelkezésére.	Istentől való elméjének ereje és éle
	Tudománya mélysége és szélessége mérhetetlen.
	Ékesszóló.
Udvartartása példaértékű, mert – udvari cselédeknek se szeri, se száma, – számtalan „kinccsel”, öltözékekkel, királyi házakkal bír, – a tisztviselőket rendben és szemmel tartotta, – szépséges templomokat és épületeket építtetett.	Szelíd, kegyelmes és emberséges olyannyira, hogy még az ördögöket is szófogadásra és becületre hajtja.
	„a Fejedelmi embernek méltósága 's mivolta, kiváltképpen azokból a dolgokból tetszik-meg, a' melyekben ő rend-szerint szokott gyönyörködni.” ²⁶ – a muzsika – Isten szépségét közvetíti, – építkezés, mesterséges alkotmányok – híret fenntartja évszázadokon át, – a históriák ismerete – hírnév továbbvitele, – a föld művelése – Istentől származik a föld, – vadászat – Isten teremtette az állatok fölött uralkodónak, – lovak.
Külseje vonzó: termete daliás, arcvonásai vonzóak	Legfontosabb belső tulajdonsága: Istennel járt minden napjában.
A külvilág viszonyulása pozitív: – mindenki őt csodálta, mindenki látni akarta, – még irigyei is elismerik nagyságát, és csodálóiává válnak, – mindenki önként behódolt neki, az adót ajándékként fizették széles e világ nemzetei, – minden kincset az ölébe hordtak, de nem félelemből, hanem szeretetből, – szépséges templomokat és épületeket építtet.	

²⁴ Ugyanakkor Pápai kicseréli a XXI–XXIII-ig terjedő részeket, melyek esetén a csere mögött nem felekezeti megfontolás rejlik, hiszen az eredetiben a társalgást, a lelki nyugalom megtalálását taglalja a francia szerző, hanem Tarnai Andor szerint az új szövegek aktualitásában, sőt személyes állásfoglalás jellegében keresendő a változtatás oka. Tarnai Andor: *i.m.*

²⁵ Pápai Páriz Ferenc: *i.m.* 1696. 176.

²⁶ Uo. B10.

Az előljáró beszéd a bemutató beszéd típus, *genus demonstrativum* jegyeit viseli magán, tárgya értelemszerűen ebben az esetben Salamon dicsérete. „Bölcs Salamon” toposzára építi fel a forrásszöveg szerzője a peritextust oly módon, hogy kiindulópontként a földi boldogság mibenlétét fejti ki: „ő bölcsen rendeli életét, és jár Istennek tekinteti előtt az igazságnak és szentségnek útján”.²⁷

A hétköznapi emberek életéből indul ki: mi az, ami megnehezíti az életüket, melyek azok a hibák, amelyeket elkövetnek a boldogságkeresés útján, s teszi mindezt azért, hogy Salamon külső és belső tulajdonságokból felépített képmását mutathassa fel az olvasónak. Salamon azonban nemcsak a tökéletes uralkodó modelljeként jelenik meg, hanem a már a földön emberi mércével mérhető boldog ember ideáljaként is. Salamon portréját külső és belső tulajdonságok/tényezők mentén vázolja fel, azonban a két szempont bizonyos szinten összefügg.

Az előljáró beszéd befejezése is rendkívül gyakorlatias, hiszen egyetlen kérdésre élezi ki a beszédet, mellyel egyben átköt a tulajdonképpeni regulákhoz: mit kell tennie a hétköznapi embernek, hogy olyan lehessen, mint Salamon. Istent kell megismerni, és a megismert Istent tiszta szívből kell szeretni. Ez volt Salamon bölcsességének alappillére.

A XVI. regulában Pápai ígéretéhez híven nagyon pragmatikusan lát feladatához, vagyis a tökéletes asszony profilozásához. A gondolatmenet legelején kijelöli a férfi és asszonya hatáskörét. A férfi a világe, a közösségé, feladata, hogy a hazának szolgáljon, arra szánja minden idejét és gondolatát, előmenetelén és tekintélye növelésén munkálkodjon. Ezzel szemben az asszony az ő házához tartozik, de ugyanazok a kötelességei a maga házában, mint a férfinak a nagy házában. Ismert metaforával dolgozik a szerző, a férj a Gazda, az asszony a Gazdasszony.

Az ideális nő profilja

Külső tényezők	Személyes, belső tulajdonságok
<p>Egészséges, boldog a háztartása, mert:</p> <ul style="list-style-type: none"> – rendet tart a maga háztartásában, de teszi mindezt veszekedés, zaj nélkül, – senkit nem hagy munka nélkül, – mindenki szükségleteiről gondoskodik, – az asszonyi nemhez illő munkákat végzi: fon, varr, „szorgalmasan foglalatoskodik”, – „megerősíti az ő karját”: megvédi magát és embereit, ha kell törvényszékre viszi a vitás helyzeteket, – ért a kereskedéshez, okosan forgatja a maga háza tája által hozott javakat, okosan tud adni és venni, – férjét is meggazdagítja, de nem mások kárára teszi. 	<ul style="list-style-type: none"> – férjének engedelmes, – tekintetéből méltóság és tisztesség árad, – beszéde és dolgai kedvességről tanúskodnak, – igazságos, – meghallgatja az okosak, a bölcsök beszédeit, de soha nem szól bele a beszélgetésbe, – nem jár iskolába, mert az csak ártana Istentől kapott bölcsességének, de mégis „csudára méltó a’ lelki dolgokban való tudománya”.
<ul style="list-style-type: none"> – Külseje vonzó: nem cifrálkodik, de rangjához méltóan öltözködik. 	<p>Legfontosabb belső tulajdonsága: istenfélő.</p>
<p>A külvilág viszonyulása pozitív:</p> <ul style="list-style-type: none"> – cselédei nem félelemből, hanem szeretetből, kötelességtudásból szolgálják, – megszeretteti magát. 	

²⁷ Uo. A1a.

„E’ két dolgot bízta Isten a’ házi Gazdára és Gazdaszszonyra, a’ kikiről szól Salamon az ő Példabeszédinek utólyán. [...]

„Minden bizonytal igen szép dolog a’ Férfji részéről, midön az alatta való népet szép rendben tarttya, vagy midön a’ Vének gyülekezetiben, a’ Haza háborúságának idején, Igazgatóúl elől ül: de nem alább való ditsősége a’ jó Aszszony részéről, az ő rendes maga-viselése az ő házában, a’ Böltsnek értelme szerint. [...] Egyiknek méltóságát nem különbözteti-meg Salomon a’ másiktól...”²⁸

A gondolatmenet nagyon fegyelmezett. Szinte pontokba szedve sorolja a tulajdonságokat. Nem találkozunk exemplumokkal, kitérőkkel, céltudatosan, világosan kreálja meg az ideális asszony profilját. A tökéletes nő képe kettős, egyszerre gazdasszony és anya, szigorúan parancsol, és kedvesen gondoskodik.

„Ez az, a’ mellyel egész háza jó rendben vagyon. Kiki minden órán ennek házánál ő helyén, és az ő szabott munkája körül találattik. A’ mi tekintetből pedig tselédi illy hivek dolgokban, nem az a’ félelemtől való kénszerítés, mint más házoknál szokott lenni, mintha a’ tisztokban való fogyatkozásért reájok jövő büntetés izgatná őket. Minden félelme a’ tselédnek nála, tsak ettől való tartés, hogy tisztin kívül ne találattassék.

És így az illyen Aszszony, nem tsak Gazdasszony, hanem ugyan édes Anya a’ háznál. Az ő Gazdaszszonyságának fő és *első* ponttya ez, hogy ő arra szorgalmatosan reá vigyázzon, hogy ott senki ne légyen munka nélkül, hanem kinek-kinek légyen szabott dolga: *Második*, hogy ott senki ne szükölködjék, hogy ott minden meglégyen, valamint az emberi okos elme, és az igazség méltán megkíván tselédinek segítésére, és egészségeknék s’ életeknék megtartására.”²⁹

A szerző vagy fordító (mint említettem, ebben az esetben nem ismert a forrásmű, ezért akár Pápai is lehet a szöveg írója) egyetlenegyszer esik ki a Salamon által leírt nő képének parafrázálásából, saját véleményt tolmácsol, illetve alátámasztja a salomoni példát, amikor a nők neveléséről, a házon kívüli, mindennapi teendőkön kívüli „bölcsekedésről” van szó.

„Mind ezek után még-is, a’ mi tsudálatos az ő személyében, és a’ mellyet ma-is az én itéletem szerint leginkább kell betsülni benne, ez, hogy noha illy szorgalmatos, mind házánál majorkodásában, mind künn való kereskedésében; mind ezek meg nem akadályoztattyák, hanem valamikor az alkalmatosság hozza, a’ Böltsseknék való társalkodástigen gyakorollya, s’ azok is gyönyörködnek benne. Nem mintha ő maga tsatsogna és disputálódnék, vagy akarmi alkalmatosság hozná, szóval igyekez-nék másba belé kapni, nem, mert úgy hiszi, hogy az Aszszonyi szelidség és szemérmetség elégnék tarttya, ha tanítvány lehet a’ Böltsseknél, nem is kíván fellyebb való helyet, hanem a’ minémüt kíván vala Mária Idvezítönk lábainál: *Ki a’ Jézus lábainál leülvén hallgattya vala az ő beszédét.*

Ugy vagyon, hogy ez a’ ditséretes Aszszony nem tanul iskolában, de még-is tsudára méltó a’ lelki dolgokban való tudománya, tsudálatos azokban való gyönyörködése s’ azokról tudakozódása, mellyet az oskolák nélkül-is el-érhet. Söt az oskoláknék ez az ő régi szerentsétlen sorsok, hogy valamit azok tanytanal, annak minde ellene mondhatni.”

Elég nehezen összeegyeztethető a fenti idézet azzal a ténnyel, hogy Pápai Páriz Ferenc több évtizeden keresztül a Nagyenyedi Kollégium megbecsült tanára, sőt igazgatója volt, de amennyiben a nők neveléséről vallott elveit (még akkor is a sajátjai, ha nem tudjuk bizonyítani, hisz mint már említettem, amikor Pápai nem ért egyet valamivel, nem fél változtatni,

²⁸ Uo. 177–178.

²⁹ Uo. 180–181.

kivágni, átírni) elmaradottnak tekintjük, az anakronizmust kockáztatjuk. A tökéletes nő profilja „csak” hasonlít a tökéletes férfi eszményéhez. Tagadhatatlan azonban, hogy mindkét kép főúri személyiségjegyeket, kötelezettségeket, feladatokat és kedvteléseket feltételez. Nem jelent azonban ez gondot még abban az esetben sem, ha figyelembe vesszük, hogy Pápai *Pax*-sorozatának feltételezett olvasóközönsége a szövegek peritextusai, azaz Pápai bevallott nézetei értelmében, nem korlátozódott kizárólag főrendi személyekre. Ugyancsak érdekes megfigyelni azt, hogy amíg a férfi, Salamon, az ideális vezető profilja kiter olyan személyiségjegyekre, mint például a zenekedvelés, lovak szeretete, azaz nagyon is személyes kedvtelésekre, addig a női profilból ez teljes mértékben hiányzik. Az ideális nő, a tökéletes házastárs felől lesz bemutatva. Ez a feltett és meg is fogalmazott szándéka a szerzőnek: a házastárskeresésben kíván segíteni.

A szöveg lezárása szinte váratlan, egyetlen huszárvágással befejezi a nagyon is gyakorlatias felsorolást:

„Egy summában, az erős Asszonyinak dicséretit ez Igékben teszi-le a' Bölcs: Tsalárd az emberek előtt való kedvesség, és hijába-való a' szépség; a' mely Asszonyi-állat féli az Urat, ez dicséretet szerez ő magának.”³⁰

A női profil esetén is a legfőbb erény az istenfélelem lesz, ami bár nem azonos a Salamon profilja esetén legfőbb jóként való Istennel járással, mégis nagyjából ahhoz a fogalomkörhöz sorolható. Összességében a XVI. regulában „megfestett” nő ugyanazokkal a jellemvonásokkal rendelkezik, mint amelyek kibontakoznak a *Pax*-sorozat peritextusaiból, az ott felsorakoztatott dicstoposzokból.

Mégis milyen asszonyképpel dolgozik tehát Pápai Páriz Ferenc a *Pax*-sorozat lapjain? Salomoni asszonyképet hoz létre, mely hozzásimul, természetesen a megfelelő szerepek módosítása mellett, az ideális férfiről kialakított képhez. Annak párhuzamos variánsa lesz, vagy ha úgy tetszik tükre, a nagyvilágot igazgató férfi párhuzama lesz a kisebb világot, az otthon irányító nőnek.

The Place of the Woman in the World Based on Peace, the Pax Series by Ferenc Pápai Páriz

Keywords: Pápai Páriz Ferenc, the Pax-series, literature for usage, the woman's profile, devotional literature of the 17th century

The present study intends to answer the question regarding the role and place of the woman, the profile of the ideal woman used in the unique *Pax*-series. After the presentation of the series itself follows the individual study of the prefaces as four of the *Pax*-es have female protectors that implies the existence of praising tropes. The prefaces create a well-known female profile, the protectors are enhanced with positive characteristics according to the century's expectations. In the same time it creates a slightly different ideal woman profile on the pages of *Pax Aualae*, one that resembles a lot the portrait of the ideal man, the rules presented in the introductory parts of the volume.

³⁰ Uo. 188.

Berki Tímea

„Édes jó Brassai bácsi!” Közelítések egy 19. századi tudós levelezéséhez

A magyar irodalomtörténet-írás számos írói-szerzői hagyaték (kritikai) feldolgozásával adós. A 19. század második fele íróársadalmának több olyan alakját említhetnénk, akinek a hagyatéka nem került közgyűjteményekbe, szétszóródott, lappang vagy töredékes. Közéjük sorolható Brassai Sámuel is, akinek levelezése nem került kiadásra, feldolgozásra, holott több szempontból izgalmas forrást jelent, elsősorban azért, mert végigélte a hosszú 19. század irodalmi, kulturális, társadalmi, gazdasági és politikai változásait. Halála után az Unitárius Egyház képviselői szálltak ki a tudós Kül-Monostor utcai lakására, ahol leltározták iratait és tárgyait. ¹gy került Brassai hagyatéka egyháza birtokába. Levelezésének másik része az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, de az MTA Kézirattára és a Petőfi Irodalmi Múzeum is őriz néhány darabot.

Tanulmányomban Brassai levelezésének egy apró részével, a nőkhöz írt vagy velük váltott levelei néhány darabjával foglalkozom. A levelezés általam ismert darabjai sorában az Erkel Rózához írt levelek érdekesek, de fontosnak tartom emellett a Marlin Mollyval vagy a Rigó Annával folytatott levelezés elérhető szövegeinek a vizsgálatát is. Ezek a levelek Brassai nőkhöz való viszonyát adatolják, miközben megerősítik a tudós egy fontos és gyakran vállalt szerepét: a támogatóét. Olvasásuk során felmerült annak a kérdése, hogy kivel, miért és miről levelezik, hogyan gondolkodik a nőkről, miként válik életük részévé és azok az övének részeivé, illetve hogy a levelekből kiolvasható kapcsolat milyen viszonyba állítható a 19. században vita tárgyát is képező női (irodalmi) szereplehetőségekkel. A családi kapcsolathálójához tartozó nőkkel váltott levelei, bár izgalmas forrásai lehetnek a tudós mindennapi életvitelének, szükségleteinek, gondoskodásának, rokonlátogatásainak vagy éppen hozzátartozói gondosságának, mégsem kerültek be most e vizsgálatba. A kiválasztott három nőhöz ellenben nem kötik családi szálak.

Brassai 1862-ig közös háztartásban élt édesanyjával, majd annak halála után sem kötött házasságot, egyedül élt. Életének és munkásságának első monográfiája, Boros György, kiemeli nőkhöz való viszonyát, és Brassai kortársainak elbeszéléséből vagy a tudós elejtett megjegyzéseiből próbál következtetni kapcsolataira, szerelmi kudarcaira, anekdotikus szituációira, miközben azt hangsúlyozza, hogy Brassai számára kitüntetett jelentőséggel bírtak a nők, tisztelettel, szeretettel és engedelmességgel fordult irányukba, veleszületett hajlama volt a nőkhöz való vonzódás.¹ Boros György Brassai-életrajzában sok helyen utal Brassai levelezésére vagy idéz belőle, azonban hivatkozásait nem minden esetben követi filológiai jegyzetapparátus. Az idézett szövegtöredékek pedig ilyenként nehezen tekinthetők visszakereshető forrásoknak, annak

Berki Tímea (1977) – irodalomtörténész, PhD, társult oktató, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, berkitimea@index.hu

¹ Vö. Boros György: *Dr. Brassai Sámuel élete*. Kvár. 1927. Különösen 305–308.

ellenére, hogy több esetben első szövegeközlésnek számítanak. Az Erkel Rózával váltott levelek, mint említettem, sajátos korpuszt alkotnak Brassai levelezésében. Az OSZK Kézirattárában őrzött kéziratos forrás sajátossága formai megjelenésében keresendő. Elkülönül a minden fecnit és üres felületet teleíró Brassai-féle papírhasználattól, amelyről meggyőződhetünk, ha belepillantunk a Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában (a továbbiakban UEGYL.) őrzött hagyatéki anyagába. A Brassai-levelek sajátossága abban áll, hogy gazdagon díszített, színes virág-, madármotívumokkal, csipkeszerű nyomatokkal ékesített papírlapra íródtak. Ez az esztétikai igényesség csupán a Róza testvére, Erkel Ágnes irányában mutatkozik meg, akivel szintén levelezik Brassai. Ezek a paratextuális elemek azonban nem köszönnek vissza Finta Zoltán 1939-es közreadásában.² Finta Zoltán Brassai lelkivilágának tükréként olvassa annak Erkel Ferenc testvére gyermekéhez írott leveleit, megjegyezve, hogy „megható, hogy a tudományok csúcspontján járó tudós, miképpen tud leszállani és beleilleszkedni a 10-18 éves kisleány lelki világába s minő ajándékokkal és tanácsokkal kedveskedik neki”.³

A hetvenes éveiben járó tudós levelei nem csupán a magánélet és a lelki világ mutatói. A névnap-i köszöntések és ünnepek (karácsony, farsang) szolgáltatják a levélírás alkalmait. A levelek paratextuális jellemzője mellett fontos számolnunk azok szövegen kívüli tényezőivel is, mint a levelek mellékletei vagy a levélírás egyéb apropói. 1863 augusztusában Raphaello legelső festménye fényképreprodukcióját,⁴ 1864 decemberében pedig egy német könyvet mellékel Brassai a levélhez.⁵ A fotó didaktikai és esztétikai hasznán túl részint emlékként, Brassaira emlékeztető tárgyként, részint pedig a szerettek körében való gyönyörködés, azaz a közös, a társas műélvezet eszközeként értelmeződik a levél felől. A német könyv küldése amellet, hogy közvetve annak bizonyítéka, hogy Erkel Róza németül is olvas, az olvasó tájékozódásának kérdését is érinti. A „vén báty” küldi kézhez azt az irodalmat, amelyet a fiatal lány számára olvasásra ajánl, befolyásolva ízlését, olvasmányélményeit. Ezt nem akárhogyan teszi. A hazai és idegen irodalmak bináris kontextusába illeszti akkor, amikor önmagát is minősítve, gesztusát megmagyarázza: „azért nem volnék rosszabb magyar hazafi, mint sok más, kiknek egyedüli olvasmánya a magyar classicusok Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Szegfi Mór, Bús Vitéz, Pompéry János és Bolond Miska.”⁶ Brassai elgondolásában tehát a magyar hazafi kulturális érdeklődésébe a saját – klasszikus! – irodalmon kívül más nyelvű irodalmak olvasása is beletartozik.

A levélváltások ünnepek által rendezett ritmusa a figyelmes levelezőtárs gesztusairól árulkodik, aki fontosnak tartja az ajándékozást. Valamennyi küldeménye a szabadidő eltöltésére vonatkozik. A leveleiből kitűnik, hogy az esztétikai élvezetek (műalkotás reprojának csodálása, olvasás) mellett a fiatal lány számára a szórakozást is biztosítani szeretné, hiszen 1865 májusában játékokat küld: „czigány olvasó”, melyen a kilencz karikából a nyiretyüt egészen le és ki kell huzni s megint beléjük fűzni. N.2. a »Magyar kérdés«, melyben a két sinóra botot egymástól el kell választani s a beléje fűzött kis négyszéget ([□]) az által kiszabadítani. No. 3-nak már magasb igényei vannak, most a „nemzeti gazdasszonyságba” is belé vág. Ez t.i. egy angol-láncz, melybe kis kulcsokat lehet fűzni. Kinyitása egy kis játszai találmánnyal jár, mire

² Finta Zoltán: *Brassai Sámuel levelei Erkel Rózához*. Páztortűz (1939). 375–383.

³ *Brassai néhány levele*. Keresztény Magvető (1940). 222.

⁴ *Brassai Sámuel Erkel Rózához*. 1863. augusztus 29. A levél lelőhelye Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK) Kézirattár, Fond XII/145.

⁵ *Brassai Sámuel Erkel Rózához*. 1864. december 22. A levél lelőhelye OSZK Kézirattár, Fond XII/145.

⁶ Uo.

eszközül az oda alkalmazott sárgaréz lapocska szolgál. Az utóbbit két példányban küldöm, mert különben Ágnes azt gondolná, hogy őt nem tartom szinte exemplaris jó gazdasszonynak, holott véteknél tartanám ilyent még álmomban is gyanyítani.”⁷

Ha alaposabban vesszük szemügyre ezeket a játékokat, a szórakoztatás mellett a hasznos időtöltést is szolgálják, hiszen fejlesztő hatással vannak a kezűgyességre, logikus gondolkodásra, gyakorlásra. A levél még két fontos információt tartalmaz. Az első arra vonatkozik, hogy a címzett magasabb igényekkel rendelkezik: belevág a nemzeti gazdasszonyságba. Míg a fennmaradt 8 levélből az első a kisasszonynak szól, a második az „Édes jó Rózám!” megszólítás alatt pontosít: „Nagyra becsült kis nemzet gazdasszonya!”⁸ Ez a megnevezés visszatér a további levelekben is, sőt újabb jelentésekkel társul például akkor, amikor Brassai barabolymagot mellékel leveléhez vetési és termesztési tanácsok kíséretében, latinul is meghatározva a növényt. Ezt a figyelmességet és tájékoztatást nevelő gesztusként is értelmezhetjük, miközben a borítékként is szolgáló levélpapír címzésén annak eredményességét ígéri Brassai: Erkel Rózának Gyulán az éléskamrába. Amint a levélben megírt tanácsok befogadást nyernek, úgy fogannak meg az elküldött magok, és növekedve, fejlődve, a munka gyümölcseinek betakarításakor az éléskamrába kerülnek. Ez a küldemény sem cél nélküli tehát, közvetett módon Brassai intencióit is megmutatja: Rózának csak hasznára válhatnak a leveleit kísérő írott, szellemi vagy konkrét, tárgyi küldemények – hasonlóan az „író-necessaire”-hez vagy tinta-receptekhez,⁹ a kötésre szánt gyapotfonalhoz.¹⁰

A fizikai foglalatosság különböző szerepekben láttatja Erkel Rózát Brassai nézőpontjából: a földet művelő és növényt termesztő gazdasszony egyben művelt kisasszony, mivel olvas, tintát készít, és ír, mindemellett pedig elsősorban fiatal „Rózsa-bimbó”, azaz férjhez adandó lány.

A maga részéről ő is jóindulattal és figyelemmel fordul Brassai felé, erről árulkodnak annak köszönősorai: „Hisz’előbb el kell hiven mondani, hogy minden küldemény hiven megérkezett, hogy minden a legpompásabb romlatlan és csökkenetlen állapotban volt, hogy a nyúl, fácán és galantine egy vacsorát, az őz és oroszsaláta és az ugyancsak Gyuláról hozott Sardines egy másikat minden idegen hozzá tétel nélkül kiállottak, hogy a kettőt két különböző társaság költötte el, hogy mind a kettő teljes igazságot szolgáltatott ki szóval és tettel a mindenféle jónak, hogy mindenikben teli pohár és lelkes köszöntés emlegette és éltette a jók szerzőjét, a nemzet gazdasszonyát!”¹¹

A levelezésen kívüli kapcsolatműködés fontos jele az a gondoskodás, illetve elismerés, amellyel Róza az egyedül élő tudósra, az pedig az étkek elkészítójére utal. Az öreg férfi fiatal lány iránt tanúsított gondokodása nem egyirányú tehát. A levélrészlet kulináris vonatkozásai sem mellékesek, mint ahogy az sem, hogy Brassai társaságokat kínál meg a küldött fogásokkal, azaz megosztja étkeit és az ízek örömét, az elismerés ezáltal közösségivé válik.

Az elemzett levelezés változatos mellékleteivel megbontja vagy lazán tartja fenn a nő-férfi szereplehetőségek viszonyát. Brassai elképzelésében Erkel Róza egyszerre lehet művelt nő és jól főző, eredményesen kertészkedő „nemzet gazdasszonya”. Erkel Róza szempontjából pedig a tudós férfi az, akinek hálával tartozik a küldeményekért, és akinek általa készített étkeket és

⁷ Brassai Sámuel Erkel Rózához. 1864. december 22. A levél lelőhelye OSZK Kézirattár, Fond XII/145.

⁸ Uo.

⁹ Brassai Sámuel Erkel Rózához. 1866. február 12. A levél lelőhelye OSZK Kézirattár, Fond XII/145.

¹⁰ Brassai Sámuel Erkel Rózához. 1868. december 22. A levél lelőhelye OSZK Kézirattár, Fond XII/145.

¹¹ Brassai Sámuel Erkel Rózához. 1866. február 12. A levél lelőhelye OSZK Kézirattár, Fond XII/145.

papucsot küld. Ezt a laza viszonyt erősíti Brassai vallomásszerű megfogalmazása az 1868. június 14-én írt levelében: „no már én a dolgok végrehajtásában inkább női mint férfiúi természetű vagyok. A férfiak a munkát kötelességből, szükségből, vagy kénytelenségből dolgozzák le, – legalább a nagyobb számról ezt állíthatni, – a nők ellenben szeretetből teszik. Átalán mondván, szeretnek dolgozni és szeretik a végrehajtandó, a kezök alatti munkát. Én hát a teendőimet nem a szükség, hanem a szeretet elvéből rendezem. Mégpedig úgy, hogy a legunalmasabb munkát legelőbb végzem s úgy megyek fokozatosan végtére arra, a melyet leginkább szeretek, a melynek végrehajtása nekem legtöbb gyönyört okoz. „gy juték valahára e levél megírásához.”¹²

A férfi-női természet értelmeződik ezekben a sorokban. A munka végrehajtásának különbözősége jellemzi a nemi szempontból differenciált társadalmat. A kötelesség, szükség, kénytelenség kerül szembe a szeretettel. A szükség, amint e levélrészlet is feltételezi, unalommal járhat, azaz haszontalan időtöltéssel, a szeretettel végzett munka ellenben gyönyört okoz. Általánosítva, Brassai nézőpontja felől a férfiak munkája kevésbé van hatással a lelki életre, élvezetre, ettől határolódik el, amikor a női viszonyulásmódot vallja magáénak, és ebbe a szeretetalapú logikába helyezi a levélírást, amely nem szükségből és kényszerűségből végzett munka. A szeretet fogalma is többretegű: a munka iránti szeretetet a címzett iránti szeretet befolyásolja. Ha Brassai a női természettel azonosul a munka végrehajtásakor (eltekintve attól, hogy a levélírást ugyanolyan munkának tekinti, mint más munkát), akkor levelei is e női beállítódás részévé válnak, mi több, a nemi különbségek szimbolikus felfüggesztéseként is értelmezhetőek.

Erkel Róza testvérenek, Ágnesnek Brassai 1866-ban madárkás papírra írt, egyetlen levelét olvastam,¹³ bár a fentebb elemzett levélváltás és a vonatkozó szakirodalom arról tanúsodik, hogy többször írtak egymásnak.¹⁴ A fennmaradt levél számos dolgot homályban hagy. Megértéséhez ismernünk kellene Ágnes levelét, amelyre ez válaszként született. Annyi bizonyos, hogy a közös érdeklődés, a zene köti össze őket. Ágnes édesapja, Erkel János akkor időzik Kolozsváron, amikor testvére, a híres zeneszerző, Erkel Ferenc is.¹⁵ Mindketten személyes jó barátai Brassainak. Muzsikusi tevékenységük és a zene iránti szeretetük munkál e barátságban, amely – amint az Ágnessel és Rózával folytatott levelezésből is kiténik – a következő generációk számára is meghatározó.

Erkel Ágnes 1859-ben, 11 évesen, apja társaságában koncertezik (zongorázik) a Gyulán megtartott Kazinczy-ünnepségen.¹⁶ A Brassai Sámuelnél majdnem öt évtizeddel fiatalabb lány Kovács Leo kolozsvári zongoramesterrel kapcsolatos pletykát olvashatott a hozzá írt levélben, amelyhez Brassai egy általa – a zongoramestertől – másolt keringőkottát és egy nyomtatottat mellékel. Ezzel egy időben megfogalmazza elvárását is: Ágnes írja meg véleményét a kézhez vett zenei darabokról. A közös érdeklődés szabályozza tehát a levél mellékletét, ez a téma

¹² Brassai Sámuel Erkel Rózához. 1868. június 14. A levél lelőhelye OSZK Kézirattár, Fond XII/145.

¹³ Brassai Sámuel Erkel Ágneshez. 1866. február 12. A levél lelőhelye OSZK Kézirattár, Kézirattári Növendéknapló 1961. évf. V261/51. sz.

¹⁴ Vö. Brassai Sámuel Erkel Rózához. 1865. május 3. A levél lelőhelye OSZK Kézirattár, Fond XII/145; Brassai Sámuel Erkel Rózához. 1866. Németh Csaba: *A gyulai Erkel Ferenc Múzeum Erkel-gyűjteménye*. Gyula. 2007. február 12. A levél lelőhelye OSZK Kézirattár, Fond XII/145.

¹⁵ Az első zenekritikusként számon tartott Brassait Erkel Ferenc pályájának alakulásában meghatározó figuraként ismeri el az Erkel-szakirodalom. Kolozsvári éveit idején Erkel Ferenc és testvére, János szoros baráti kapcsolatot ápolott Brassaival, ennek köszönhető a tudósnak az Erkel-lányokkal váltott levelezése is. Lásd erről bővebben *Erkel Ferenc Emlékkönyv*. Szerk. Fabó Bertalan. Bp. 1910.

¹⁶ Fabó Bertalan: *i.m.* 117.

az, amely a Rózának írt levélben is felbukkan Ágnes emlegetésekor. Az Erkel gyermekek tehát szüleik kapcsolatrendszerébe nevelődnek bele, Brassaira is bizalmas barátként tekintenek. A kolozsvári zenekedvelő tudós pedig figyelemmel kíséri életüket, személyes látogatások alkalmával is ápolják a kapcsolatot. Kétséges ugyan, de valószínűsíthető, hogy létezik egy régi zongora, „melyet a Hölling und Szpángenberg nevű cég gyártott. Brassai Sámuelé volt, de a családi hagyomány szerint Erkel Ferenc is többször játszott rajta. Brassai 1895-ben a testvérpár édesanyjának, Erkel Ágnesnek ajándékozta, s az azóta a Kossuth utca 30. alatti, Erkel Rezsőféle házban volt elhelyezve.”¹⁷ A gyulai Erkel Ferenc Múzeum Erkel-gyűjteményének összeállítói sem biztosak ebben az adatban. A kételyek ellenére megkockáztatom, hogy nem egyedi gesztusról van szó. Ehhez a Brassai-levelezésből hozok érveket.

Csiky Józsefné Kovács Irmát arra kéri Brassai, hogy Bösendorfernél rendeljen meg egy zongorát, amit karácsonyi ajándéknak szán: „ezuttal egy kéréssel alkalmatlankodom, azzal t. i., hogy kéreld meg a te jó sógorodat Flatz Ferenczet, hogy sziveskedjék elmenni Bösendorferhez és gondosan választani egy zongorát számomra. Kivánságom csak annyi, hogy hangja kedveltető szép és a megütés után kitartó – magyarul „singbar” legyen és játéka nem nehéz legyen. A mi az árát illeti 600 fton kezdve 850-ig mehet és azt gondolom, hogy mivel rögtön fizetek, egyben vagy másban valamit engedhet B. – Ha meg lesz az alku, légy olyan jó és tudósíts engem, hogy rendelkezhessem leküldése iránt, addig lefoglalva tartván a hangszert.”¹⁸

A megajándékozott nem más, mint a jeles zongoraművész, Rigó Anna. Mielőtt az ajándékozás gesztusát megvizsgálom, fontosnak tartom néhány olyan kérdés jelzését, amelyek segítik ennek értelmezését. Fontosnak tartom azonban megjegyezni, hogy Brassai nemcsak zenekedvelő, házi muzsikus, híres opera- és koncertlátogató, kritikus, hanem zenepedagógus, hangszeroktató is egy személyben.

Rigó Anna zongora iránti érdeklődése és későbbi pályája alakulása a nők 19. század végi zenei oktatásába enged betekintést. Kozma Ferenc Brassai esztétikai és kritikai tevékenységét vizsgálva összegyűjtötte azoknak a zenészeknek is a névsorát, akikkel az együtt zenélt: „Erkel Ferenc zongora-, id. Bodor Pál gordonka-, Ruzicska György (a zene-conservatorium első igazgatója) többféle-, Böhm János építész brácsa, Wattervliet pénzügyi tisztviselő hegedű-, Gyergyai László hegedű-, dr. Wachs-mann Ede orvos hegedű és brácsa-, dr. Béltky Ferencz orvos hegedű-, Mátéfy Károly t. bíró (Liszt 1846-ban Kolozsvárott adott hangversenye alkalmával híttá magával európai körútra) hegedű-, Buzicska Béla pénzügyi sz. tanácsos gordonka-, dr. Hintz György gyógyszerész hegedű-, Gegenbauer József m. zeneiskola-tulajdonos zongora-, Bóér Gergely áll. Tanítóképezdei zenetanár hegedű-, Nagy Gábor vendéglős hegedű-, Pákey Lajos műépítész gordonka-, Sigmond Ákos nagy gyáros hegedű-játékos. A nők közül: Bokros Ádámné-Mosel Gizella, dr. Szöcs Emilné Szabó Mária, László Józsefné-Cseh Bertha, dr. Brandt Józsefné-Gyarmathy Laura, Barcsay Domokosné-Korbuly Ida, Rigó Anna zongora- és Ruzicska Béláné-Bacsek Zsófia (ki a muzskaczár előtt is játszott) hegedű-játékos.”¹⁹ Tehát Rigó Anna nevét is ott találjuk a Brassaival zongorázó nőké között. A muzsikáláshoz szakszerűen viszonyuló zenészeken, zenei intézményvezetőkön kívül e névsorban számos olyan férfi és női zenészt találunk, akik műkedvelésből, szórakozásból kapcsolódnak be ilyesfajta tevékenységbe, vagy a házi

¹⁷ Németh Csaba: *A gyulai Erkel Ferenc Múzeum Erkel-gyűjteménye*. Gyula 2007. 14.

¹⁸ *Brassai Sámuel Csiky Józsefné Kovács Irmához*. 1885. február 24. A kézirat lelőhelye: OSZK Kézirattári nő-vendéknapló 1956. év 13. sz.

¹⁹ Kozma Ferenc: *Brassai Sámuel mint aesthetikus és műkritikus*. Bp. 1900. 3.

zenélés gyakorlásához kötődnek. Kitűnik innen az is, hogy a nők körében népszerűbb hangszer a zongora, csupán egyetlen hegedűst találunk e névsorban. Rigó Anna nem műkedvelésből zongorázik, hanem komolyzenei tanulmányok alatt és után, hiszen 1880–81-ben a Zeneakadémián Liszt Ferenc tanítványa volt.²⁰ A zenei oktatásba bekapcsolódó fiatal lányt Brassai „taníttatta a budapesti Zeneakadémián, majd tanulmányai folytatására Bécsbe küldötte Leschetitzkyhez, az akkori idők legdrágább és leghíresebb zongoratanárához. Mikor pedig tanulmányait befejezte 1000 forintért Bösendorfer zongorát vett neki. Rigó Annát nagy tehetségűnek tartotta és mindent elkövetett, hogy képességei ne maradjanak kiaknázatlanul. (...) Rigó Anna zongoraművésznő tanulmányai befejeztével visszakerült Kolozsvárra, Brassait ekkor ott találjuk a Rigó-ház muzsikáin. Ugyanazon időben Pákey műépítésznél is sok muzsika volt, de ott sem mulasztott volna el egyetlen alkalmat, ha adódott, hogy zenét hallgathasson.”²¹ Lakatos István téves adatokat közöl, amelyeket a Brassai-levelezés felől pontosítani tudok, ezzel is kiemelve a kéziratban maradt levelezés fontosságát és forrásértékét, nem csupán a 19. század, hanem a későbbi évtizedek irodalma vonatkozásában is.

Az ajándékként megvásárolandó zongora újévi meglepetésként érkezik. Hogy mennyire fontos ez a kérdés Brassai számára, arra levelezéséből hozhatunk példákat. Csiky Józsefné Kovács Irmának írott leveleiből idézek: „azt hiszem vetted a Kis Terennbe ajánlva útasított leveletem, melyben kértelek, hogy Flatz sógoroddal választass Bösendorfernél egy széphangu, jó zongorát 600-850 ft. árut. Nagyobb biztonság kedviért ismétlem kérésemet. Ha késik a hazameneteled, talán irhatnál is neki? Most azt is hozzá teszem, hogy egészen az ő megítélésére bizván magamat, nem kötöm szorosán Bösendorferhez az ügyet.”²²

„Eddig megfogtad kapni a 800 frot, melynek azt a részét a mi a Streichernek adandó öszvegből megmarad, tartsd meg magadnak, mivel az Inductionsmaschine-t s a thermometerot eladtam. A többire is nyílt az újabb időben egy kis kilátás. A megtartotról sziveskedjél tudósítani, hogy ha szükséges, pótolhassam. A zongora dolgában szorgalmas és igyes eljárásodat nem köszönhetem eléggé. Csak azt az egy óhajátomat fejezem ki, hogy ha mód van benne kaphassam ide Kolozsvárra Új év előtt bár egy nappal. E végett talán lehetne auf bestimmte Liefenzeit adni fel a Vasútra, ha többre is kerül. Az Adresse- re nézve ide mellékelve küldök egy névjegyet, mert meg kell vallanom neked, a mit rajtad kívül csak két ember tud, hogy a' biz új évi ajándék akar lenni. Ne szólj meg érette.”²³

Több mint egy évébe telt Brassainak a zongora beszerzése. Kovács Irma sógora, Flatz Ferenc segítségével vásárolja meg azt a hangszert, amelyet Brassai elvár, és amely a szakmai szempontoknak is megfelel. Lakatos István adataival összevetve, nem egy Bösendorfert vesznek 1000 forintért, hanem egy Streicher-zongorát 800-nál kevesebért. Természetesen ezek a pontosítások eltörpülnek a gesztus értéke mellett, és Brassai anyagi biztonságának mutatója az, hogy készpénzben fizeti ki a hangszer árát. A közbenjáró Csiky Józsefné Kovács Irmán kívül csak Rigó Anna testvére, Mariska értesül róla: „Egy szép Streicher zongorát Anna számára,

²⁰ Vö. https://mandadb.hu/common/file-servlet/document/709761/default/doc_url/Liszt_Ferenc_Zene_Mvszeti_Fiskola_100_ve.pdf – utolsó látogatás: 2019. május 6.

²¹ Lakatos István: *Brassai Sámuel és a muzsika*. Keresztény Magvető (1941). 142.

²² *Brassai Sámuel Csiky Józsefné Kovács Irmához*. 1886. november 8. A kézirat lelőhelye: OSZK Kézirattári növendéknapló 1956. év 13. sz.

²³ *Brassai Sámuel Csiky Józsefné Kovács Irmához*. 1886. december 16. A kézirat lelőhelye: OSZK Kézirattári növendéknapló 1956. év 13.sz.

melyet de. 20-dikán indítottak el Bécsből, a melyről k. harmadik személy a ki tud, mivel már nem félek, hogy a titkot kifecsegi ott a hol nem kell, azt hívén, hogy míg levelem B-ig ér addig a hangszer is megérkezik.”²⁴ Ez a levél is Streicher-zongorát említi, tehát már két forrásból is hivatkozni lehet a hangszerkészítő műhely pontos nevére. Ebben az értesítő levélben arról is olvashatunk, hogy Brassai Rigó Anna koncertelőadásain is részt szokott venni, a támogatását élvező nő sikerét tehát nyomon követi, számon tartja.

A Rigó Anna–Brassai Sámuel-kapcsolat árnyalására további példákat találunk. A kolozsvári Brassai-hagyatékban Rigó Annához küldött névjegyeket is találtam. Egyiken ez olvasható: „Édes jó Anna! Sietek jelenteni, hogy parancsa szerint megírtam az ajánló levelet Gönczynek, s e levél-kémmel együtt rögtön postára is teszem.”²⁵ Brassai az 1850-es években Gönczy Pál intézetében dolgozik tanárként, jó kapcsolatot ápol az intézményvezetővel. Lányát, Gönczy Etelkát zongorázni tanítja, míg fiának, Bélának keresztapja lesz. A család több tagjával levelezésben áll. Az ajánlás valószínűleg Rigó Anna számára készült, ezért tudósítja őt arról Brassai. Erkel Ferenchez írott leveleiben őt²⁶ és Korik Bertát²⁷ ajánlja a neves zenész, oktató figyelmébe. Ezek az ajánlások a régi kapcsolatok révén szimbolikus tökéket jelentenek részint Brassai, részint az általa ajánlott személyek számára. Nőket ajánl férfiak figyelmébe, a cél pedig pedagógiai és a tehetségek felkarolására irányul akkor, amikor a nők oktatása, professzionalizációja gyermekcipőben jár. A szimbolikus töké hasznosítása mellett Brassai mecénási tevékenysége anyagiakban is megnyilvánul. Ugyanakkor több is az egyszerű mecénási tevékenységénél, hiszen a professzionalizáció útjára állítja a zongorázó fiatalot. Ugyanezt teszi Csiky Istvánnal, aki Brassai anyagi támogatásával végezheti tanulmányait a budapesti Mintarajztanoda és Rajztanárképezde diákjaként.²⁸ Ennek az intézménynek a hallgatója Rigó Anna testvére, a fentebb említett Rigó Mária,²⁹ illetve a szászsebesi Marlin Molly.³⁰ Az 1865-ben született Marlin Molly korábban négy évig a pesti egyetemre beiratkozott hallgató, anyanyelve német.³¹ A kolozsvári Brassai hagyatékban őrzött, Marlin Molly által írt néhány magyar nyelvű levél³² azt bizonyítja, hogy ő is a Brassai által támogatott fiatalok egyike. Marlin

²⁴ Brassai Sámuel Rigó Máriához. 1886. december 26. A kézirat lelőhelye: Brassai Sámuel hagyatéka. UEGYL. Kolozsvár.

²⁵ *Keltezetlen névjegy*. A kézirat lelőhelye: Brassai Sámuel hagyatéka. UEGYL. Kolozsvár.

²⁶ Kedves barátom! Biztos vagyok, hogy nem veszed rossz neven sűrű alkalmatlanságomat. Ez úttal egy leendő zongorást ajánlok nem kegyelmedbe, hanem hatható pártfogásodba. Rigó Anna a neve a fiatal leánynak: mennyire megbirom itélni technikája meglehetősen haladott. Mádai k. a. azt a bókot mondta neki, hogy ő nem tudott annyit, mikor az akadémiánál jelentkezett. – tactus tartása dicséretes és elég jól is olvas. Családja szűk állapotban van s a leánykának csak művészeti elhaladása biztosíthatja élelmét a jövőre s azért is ismételve kéri meleg részvétedet barátod, Brassai.” – Brassai Sámuel Erkel Ferenchez. 1879. szeptember 10. OSZK Kézirattár Fond XII/144.

²⁷ Brassai Sámuel Erkel Ferenchez. 1880. augusztus 14. OSZK Kézirattár Fond XII/144.

²⁸ Lásd Csiky István levele Brassai Sámuelhez. 1895. október 24. A kézirat lelőhelye: Brassai Sámuel hagyatéka. UEGYL. Kolozsvár.

²⁹ Tanulmányai végeztével festőként működik Kolozsváron. Lásd például: „A ma esti művészbárra nagy a készülődés. A festők Peielle Róbert műtermében, hetek óta dolgoznak a díszleteken. A munkába részt vettek: Peielle Róbertné, özv. Peielle Istvánné, Rigó Mariska, Biasini Mariska, Acs Ferenc, Peielle Róbert, Kövály Endre, Marselek Endre, Stein János, Veress Zoltán. Papp Gábor festő is készített egy reklám képet, melyet a New York szállóban látható.” Ellenzék. Kolozsvár. (1900).

³⁰ Keleti Gusztáv: A Magyar Királyi Országos Mintarajziskolának és Rajztanárképzőnek értesítője az 1889/1990-es tanévről. Bp. 1890. 50.

³¹ Vö. *Marlin Molly*. <https://konyvtar.elte.hu/leveltar/databasesnew.php?ekod=92&order=beev1> – utolsó látogatás: 2019. május 7.

³² Ezek valószínűsíthetően a Brassai életrajzán dolgozó Boros György által kerültek a kolozsvári hagyatékba. Vö. Marlin Molly levele Boros Györgyhez. 1898. március 20. A kézirat lelőhelye: Boros György hagyatéka. UEGYL. Kolozsvár.

Molly és Rigó Mária azokhoz a hallgatókhoz tartozik, akik fellebezést nyújtanak be 1891-ben Keleti Gusztáv igazgatóhoz a vizsgakövetelmények kapcsán.³³ Fellebezésük a nők képzőművészeti oktatása professzionalizációjának egy mozzanatát mutatja meg. Ők ketten, akárcsak Rigó Anna, a 19. század utolsó harmadában vesznek részt a nők intézményesített képzésében, amely még ekkor is jelentősen eltér a férfiakétól, tevékenységüket pedig még mindig dilettánsként kezelik. Marlin Molly azért fordul leveleiben Brassaihoz, hogy ügyében járjon közbe Eötvös Loránd (1894-ben),³⁴ illetve Csengery Antalnén keresztül Wlassics Gyula minisztereknél (1897-ben): „(t) isztelettel és melegen kérem szeretett Brassai bácsit, ha nem esnék nehezére nem volna-e olyan kegyes pár sort meneszteni Bátor Eötvös Nagyméltóságához saját érdekemben? Mily becses dolog volna s mennyit lendítene sorsomon. Arra is gondoltam, hogy személyesen adjam által Ó Nagyméltóságának Brassai bácsi becses sorait de úgy érzem, úgy is hallottam, hogy a pártfogást igénylő levelek személyes átadása nem annyira ajánló dolog.”³⁵

Kérése azt mutatja, hogy az ajánlólevelek átadási stratégiái felől is tájékozódik. De az a tény, hogy Brassai ajánlólevele megnyithatja az utat Eötvös Loránd pártfogása felé, sokat elárul Brassainak még az 1890-es években is befolyással levő személyiségéről, kapcsolathálójának működéséről. Ugyanide tartozik a másik segítségkérő levél, amelyből hosszabban idézek, ugyanis az oktatási pályán elhelyezkedő tanító nehézségeit látattja: „Egyetlen, jó Brassai bácsim! Nagyon jól esett tudnom, hogy Brassai bácsi is vágyódott kicsit utánam. Húsvét ünnepek alatt majd teljesül szívem régi vágya, reménylem, hogy jobb lesz hozzám a sors, mint volt mostan. Csak arra kérem az Istent, hogy legjobb egészségben találjam édes Brassai bácsit! És most legyen szabad valami fontos ügyemben édes jó Brassai bácsi becses közbenjárását kérnem. Előre bocsátom a következőket: a kassai ált. fels. leány iskolánál 1895. okt. 6-ikától működöm. Elődöm a rajztanítónő, nyugdíjba ment ez ősszel (1896), helyettesem a szász sebesi iskolánál ugyan ez idő óta mint kinevezett rendes tanítónő működik – én velem pedig még semmit sem csináltak. E napokban adom be folyamodványom, hogy arra a helyre, melyet jelenleg betöltött, rendes tanítónőnek nevezzenek ki. E szót azért húztam alá, mert erre irányul majd kérésem. A fels. leány iskolához való kinevezés segéd tanítónői minőségben szokott megtörténni. 4-5 évi szolgálat után rendes tanítónőnek nevezik ki az embert. Velem ez fog megtörténni, ha érdeemben nem teszek meg mindent, a mit csak tehetek. Folyamodványomban a rendes tanítónői állásra való kinevezésem támogatására felhozom, hogy áll. szolgálati éveim száma már 4, hogy szolgálatom kezdetevel azzal a képesítéssel bírtam, mely jelenlegi állásom kinevezéséhez szükséges, hogy továbbá jelenlegi fizetésem lakbérrel együtt véve 750 ft., segéd tanítónővé való kinevezetése esetén pedig volna a fizetésem lakbérrel együtt 710 ft., tehát 40 ft-tal kevesebb, mint mostani helyzetemben. Most hozzá véve még azt a körülményt, hogy keresetképtelen nővérem egészen reám van utalva (itt van nálam Kassán) – a megélhetés még nehezebb lesz, mint most van. Ezért kértem hát a rendes tanítónői állást, s ha volnék olyan szerencsés meg nyerhetni Wlassics ő excellenciáját, kérésem teljesülhetne. Brassai bácsinak köszönöm eddig a legtöbb jót, mi életemben ért, most is hozzá fordulok, hogy segítségével boldoggá tehessen.

³³ Vö. Bicskei Éva: *Műkedvelés és professzionalizáció között. Nők képzőművészeti oktatásának intézményesülése az első világháborúig*. Korall (2003). 21.

³⁴ *Marlin Molly Brassai Sámuelhez*. 1894. december 31. A kézirat lelőhelye: Brassai Sámuel hagyatéka. UEGYL. Kolozsvár.

³⁵ *Marlin Molly Brassai Sámuelhez*. 1897. január 9. A kézirat lelőhelye: Brassai Sámuel hagyatéka. UEGYL. Kolozsvár.

Kérem szépen, ajánljon Csengeryné ő méltósága (Wlassics miniszter anyóssa) útján a miniszter Ur legbecsesebb pártfogásába! Oh ha csak egy kicsit szeret az Isten szerencsét ad e dologhoz, - hisz kérésem olyan méltányos. Kérvényem 10 nap múlva Budapesten lehet. Annak idején megtudom a hivatalos számot, mely alatt felterjesztik és megküldöm Brassai bácsinak, hogy azt is elküldhesse. És most kezeibe teszem sorsomat! Meleg pártfogását lelkem egész erejével kérem. Kezeit csókolja igaz ragaszkodással szeretett Brassai bácsinak legmélyebb tisztelője Molly. Kassán 1897. jan. 9.”³⁶

Brassai ajánlása egyben közbenjárás is. A levélből e közbenjárás hogyanja is kitűnik: a tanítói kinevezési kérvény adatairól is értesitené Brassait Marlin Molly, hogy ügyének sikere biztosítva legyen. Fontos megjegyezni azt is, ahogyan közbenjárási kérelmét megfogalmazza: az életében történt legtöbb jó forrásaként Brassai Sámuel nevezi meg. Nem tekinthetjük hízeltetésnek, hiszen a támogató-támogatott kapcsolat működik kettejük esetében. Ezt erősíti az a tény is, hogy Brassai eleget tesz a kérésnek. 1897. március 15-én kelt levelében özv. Csengery Antalné válaszát is megtaláljuk hagyatékában:³⁷ „Tisztelt Brassai bácsi! Betegségem gátolt, hogy elébb nem tudosíthattam, fájdalom, eredménytelen eljárásomról. Mellékelve küldöm a hivatalos tudositást miszerint azon kassai állás, a melyre Molly Kisasszony reflektált, már régebben be van töltve. Igen sajnálom, hogy közbenjárásom eredménytelen volt, talán más helyre sikerülne az áthelyezés, de csak olyan helyre a hol üresedés van. Végtelen jól esett kedves levelében olvasni, hogy oly szívesen emlékszik a régi jó időkre, mikor boldogult kedves férjemmel oly örömmel fogadtuk, házuknál! Magamat szíves barátságába ajánlva maradok igaz barátnéja özv. Csengery Antalné.”

E válaszevél a kérésre vonatkozó sikertelen közbenjárás mellett, azt is megmutatja, hogyan érvelt Brassai: a régi ismeretségre hivatkozott, a Csengery Antallal és feleségével átélt közös emlékekre, személyes látogatásokra. Ez a személyesség a kapcsolatok rendjén túléli tehát az elhunyt barátokat is. Ugyanez a személyesség – a családi kötelékek által – biztosítja Marlin Molly kérésének célba jutását is.

Az itt megmutatott néhány levél betekintést enged Brassai támogatói szerepkörébe, amely által olyan tehetséges fiatalok számára biztosít anyagi fedezetet és egyéb juttatásokat, akik megélhetése más módon lehetetlen lenne, és akik zene vagy rajz/festészet iránti érdeklődésükből e támogatásnak köszönhetően hivatást tudnak kovácsolni, felsőbb fokú tanulmányokat végezve. A támogatottak hálája sem marad el, kiérződik válaszaikból, gesztusaikból. Nem véletlen, hogy Brassai halálakor Rigó Anna és Mari a kolozsvári állami tanítóképző intézet és a maguk nevében helyeznek el koszorút, akárcsak Marlin Molly – valamennyien szeretetük és hálájuk jeléül.³⁸ Mi több, Marlin Molly az általa festett fiatal női tanulmányfőt, egy „kályha elhúzó”, egy lapon levő virágokat kéri a Brassai házában leltározóktól.³⁹ Szintén Marlin Molly az, aki válaszol Boros György megkeresésére.

³⁶ *Marlin Molly Brassai Sámuelhez*. 1897. január 9. A kézirat lelőhelye: Brassai Sámuel hagyatéka. UEGYL. Kolozsvár. Aláhúzások az eredetiben – B.T.

³⁷ *Csengery Antalné Brassai Sámuelhez*. 1897. március 15. A kézirat lelőhelye: Brassai Sámuel hagyatéka. UEGYL. Kolozsvár.

³⁸ Vö. Kőváry László: *Brassai Sámuel százéves pályafutása*. Keresztény Magvető (1897). 39.

³⁹ Vö. *A néh. Dr. Brassai Sámuel Külmonostor utcai 72. sz. szállásán talált s a Kollegium Könyvtárába beadott okmányok s más vegyes irományok és a néhai Brassai S. saját jegyzetei, iratai s hozzá írt magán levelek, stb. Brassaitól emlékek adattak...* A kézirat lelőhelye: UEGYL. Kolozsvár

Boros György az, aki Brassai személyes ismerőjeként, tisztelőjeként megbízást nyer a Magyar Unitárius Egyház Képviselőtanácsától a tudós életrajzának megírására. A megbízást komoly tudományos kutatómunka követi, amely a kéziratos források feltárása, a levelezés adatainak összegyűjtése mellett Brassai kortársainak, barátainak megszólításáig terjed. E tájékozódás eredménye az is, hogy a tudós életpályájának minden mozzanatára igyekszik figyelni, többek közt azokra a vitákra is, amelyekben Brassai is részt vesz.

Az egyik ilyen vita 1858-ban zajlik, és ún. nőíró-vitaként kanonizálta az irodalomtörténet-írás. A fentiek értelmében elkerülhetetlen utalni erre a vitára és Brassai álláspontjára. A vita a nők írói szereplehetőségei kapcsán bontakozott ki Gyulai Pál – Majthényi Flóra verses kötetét és Szendrey Júlia Andersen-fordítását ismertető – értekezése nyomán.⁴⁰ A vitához elsőként Brassai Sámuel szól hozzá.⁴¹ Míg Gyulai főként fiziológiai érvek alapján jelölte ki, melyek azok a műfajok (dal, gyermekirodalom) vagy területek (fordítás) az irodalomban, amelyek a nők számára is nyitottak, addig Brassai önmérsékletre szólított, és a szubjektív kritika ártalmára figyelmeztetett. Miközben vázolta a nő süllyedésének okait (az írószágon kívül még rengeteg ok lehet: a cicomadüh, a divatonkapás, társadalmi multságok utáni vágy, látogatási viszketegség), kijelentette, hogy a férfi és nő természete egyenlő. Brassai szerint a férfit az alkotó erő tette nagygyá, ugyanakkor a férfiúi önkény volt az, amely kiszorította a nőket. Ez az önkény vezetett el oda is, hogy képtelennek tekintik a nőket bizonyos szerepkörök betöltésére. Ezt cáfolandó példákat sorakoztatott Brassai, majd megfogalmazta kérdését: „Hát tanítjuk és tanítatjuk-e egyébre bölcsőjétől fogva a leánygyermeket, mint arra, hogy a nő egyedüli hivatása a férfiaknak tetszeni, s midőn a tetszés ideje elmúlt, herbateát főni nekik?”⁴² A nemi egyenlőség gondolata nagyon kevés hozzászólóban fogalmazódott meg, ezért is tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget Brassai kérdésfelvetésének. Mellette Jókai Mór, Vajda János azok, akik a nők irodalmi tevékenysége elismeréséért szállnak vitába Gyulai Pállal.⁴³ Jókai Mór a nőknek megengedett három nyilvános pályát is felsorolja, ezek a színészet, a nevelés és az irodalom.

Innen visszapillantva jelen írásra egyértelmű, hogy sem a zenei, sem a festészeti tanulmányokat folytató és e művészeteket gyakorló szereplehetőségek nem kapnak helyet a nyilvános pályák rendjén. A nők oktatása ellenben igen, Jókainál. Mégis, a Marlin Molly pályáját adatoló beadvány a Mintarajziskola igazgatójához arra emlékeztet, hogy nem specifikus oktatásként értelmezték a nők felsőfokú festészeti tanulmányait, és diszkriminációban volt részük a 19. század utolsó évtizedeiben. A zenei oktatás terén pedig a meritokratikus rendszer előtti mecénatúra és kapcsolatháló működését példázza Brassai Sámuel és Rigó Anna levelezése, a zongorista szocializációja és karrierjének alakulása.

A nők (írói) szereplehetőségeire álljon itt két példa éppen Brassai emlékezete kapcsán. Marlin Molly az életrajzíró Boros Györgynek a következőket írja: „Felejthetetlen Brassai bácsinak emlékét változatlan szeretettel őrzöm és ápolom s valóban lelkesen viselem annak az ígért emlékezetnek a megírását. Hanem elcsüggeszt, hogy az írás mesterségéhez nem értek semmit, s így valószínű, hogy csupán a hozzám intézett leveleit Brassai bácsinak fogom tisztelt Tanár

⁴⁰ A vita kontextualizáló értelmezéséhez lásd legutóbb *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál = rónőink című írásáról*. Szerk. Török Zsuzsa. Bp. 2016.

⁴¹ Brassai Sámuel: *Felnyitott levél Gyulai Pálhoz*. Szépirodalmi Közlöny (1858). 33–35, 1397–1400, 1421–1425, 1445–1449, illetve Uő: *Tiltakozás*. Pesti Napló (1858). 2–3.

⁴² Brassai Sámuel: *i. m.* (1858). 1447.

⁴³ Lásd erről bővebben Fábri Anna: *A nő és hivatása*. Bp. 1999. Különösen 259–262, 268–272.

Úr kezéhez juttatni. Én a húsvéti szünetben rövid időre lerándulok Kolozsvárra s ez alkalommal föl fogom keresni tisztelt Tanár Urat. Élő szóval talán részletesebb adatokat adhatok s ha szükséges, a nyáron le is festem természet után azon csinos táj részleteket, melyekben Brassai bácsival annyira gyönyörködtünk a Tordáról N. Enyedre tett kocsizásunk alkalmával.⁴⁴

Természetesen ez a példa nem kimondottan az írói szereplehetőségre vonatkozik, annál inkább a levélíró önkifejezési gyakorlataira. Levelezésüket tekintve Brassaival folytatott kapcsolatuk hiteles forrásának, illetve a személyes beszélgetést és a Brassaival megejtett utazásra emlékeztető táj megfestését járhatóbb útnak találja ebben a vonatkozásban. Másfelől Boros sem társszerzőként gondol Brassai ismerőseire, barátaira, családtagjaira, amikor azokat megszólítja, segítségüket kérve készülő munkájához, hanem adatközlőként számít rájuk.

A másik példa Csiky Kálmán Boros Györgyhez írott levele. Brassai halála után nem sokkal létrejön egy emlékbizottság, amelynek célja többek közt a tudós sírhelyének megjelölése. 1910-ben sikerül felavatni a Házsongárdi temetőben Brassai sírhelyét.⁴⁵ Ebbe az emlékbizottságba választják be Gönczy Pál lányát, Etelkát, Csiky Kálmán feleségét. Amint korábban említettem, Brassai és Gönczy Pál családja szoros baráti viszonyt ápolt, Etelkát Brassai is tanította zongorázni. A *Magyar Asszonyok Lexikona* szerint Gönczy Etelka „szépen induló zenei karrierjét 1874-ben házassága törte ketté”.⁴⁶ Boros megkeresésére nem ő, hanem a férje válaszol. Nem ismerünk házasságukra vonatkozó további adatot, ellenben a férj megfogalmazása árulkodó, hiszen az írást, emlékezést a férfi-női megkülönböztetés felől értelmezi: „Az öreg bácsi sok időt töltött ipam Gönczy Pál házában Bpsten és Karácsondon, valamint az én házamat és családomat is gyakran kitüntette látogatásával, akkor is, mikor Gönczy Pál már nem élt. Hasonlóképpen szívesen ajánlkozom arra is, feleségem helyett (mert az ily dolgokat egy férfi mégis csak jobban tudja megírni), hogy az öreg úr életéből egy-egy vonást papírra tegyek, olyant, a mely alakjáról a mi körünk emlékezetének vetődött lapjára. Gyermekünk attól kezdve, a mint eszmélkedni kezdtek, ismerték őt, bizalmasak voltak hozzá, nem féltek szokatlan megjelenésétől és attól a majdnem egyszázadnyi időtől, mely tőle őket elválasztotta. Ő is szerette a gyermekeket.”⁴⁷

A családfői minőségében megnyilatkozó Csiky Kálmán hangsúlyozza családja Brassaival folytatott szoros kapcsolatát, és úgy gondolja, hogy neki kell megírnia e kapcsolat emlékét. Bár Gönczy Etelka révén ismeri meg Brassait, és felesége szorosabb kapcsolatban állt vele, mégis az emlékezést és annak írásbeli megfogalmazását elsajátítja tőle. Érve a következő: az ily dolgokat egy férfi mégiscsak jobban tudja megírni. Felesége íráskészségét becsüli alá tehát, teljesen háttérbe szorítja, bár éppen Marlin Molly levele bizonyítja, hogy az írásbeli megemlékezésen túl egyéb módja is van az adatközlésnek: festmény, levelezés stb.

A 19. század utolsó két évtizedének férfi és női szereplehetőségei, a nők oktatása, a felsőfokú intézmények diszkriminatív gesztusai mind alapkérdései jelen írásnak, amely Brassai Sámuel nővel folytatott levelezésébe vezeti el olvasóját, hangsúlyozva e levelek forrásértékét. A bemutatott levelek ezenkívül azt is láttatják, miként gondolkodott Brassai a nők karrierlehetőségeiről, milyen módon igyekezett befolyásolni pályájuk alakulását, miként érvelt egyenlőségük mellett.

⁴⁴ Marlin Molly Boros Györgyhez. i.m.

⁴⁵ Brassai Sámuel síremléke. Atadási ünnepély. Kiadta az Emlékbizottság. Kolozsvár 1910.

⁴⁶ Alsócsernátoni dr. Csiky Kálmánné Sebessy Gönczy Etelka. *Magyar Asszonyok lexikona*. Szerk. Bozzay Margit. Bp. 1931. Lásd még Gráberné Bösze Klára: *Gönczy Pálné és Csiky Kálmánné Gönczy Etelka – anya és lánya a nőnevelésért*. Könyv és nevelés (2018).

⁴⁷ Csiky Kálmán Boros Györgynek. 1898. július 27. A kézirat lelőhelye: Boros György hagyatéka. UEGYL. Kolozsvár.

Továbbá az ismertetett források azt is jelzik, hogyan segíti a családi kapcsolatháló, a szimbolikus tőke vagy a tudóstól érkező anyagi és eszmei támogatás a „nemzet gazdasszonya” zenei érdeklődésének megőrzését,⁴⁸ a művészetek általi érvényesülést és hivatásosodást.

“Dear uncle Brassai!” Approaches to the Correspondence of a 19th Century Scholar

Keywords: 19th century, correspondence in manuscripts, gender equality, professionalization, arts

The correspondence of Sámuel Brassai, an important personality of the 19th century, a scholar of many scientific disciplines, remained as manuscript. Although we do not know all of the correspondence, it is an important resource for studying the history of literature, culture, or society. Róza Erkel, Anna Rigó or Marlin Molly are just few of the women with whom Brassai had a personal relationship, and with whom he corresponded. Based on these letters, we can analyze the functioning of the spiritual and financial support of women interested in the art of music and painting, as well as Brassai’s position on women’s roles in society and their careers, and on the debate(s) concerning women’s professionalisation.

⁴⁸ Erkel Róza családja körében mindennapos maradt a zenei foglalatosság, leszármazottai is őrizték és ápták e hagyományt és örökséget. Másfelől Gönczy Etelka házassága derékbe törte zenei karrierjét, és vált feleséggé, anyává, illetve a nőnevelés fontos szószólójává.

Tar Gabriella-Nóra

Vízjelek Eginald Schlattnertől egy erdélyi, női olvasókönyvbe

Mit vierzig kündigte ich an, dass ich Pfarrer werden muss und will.
Überdies beunruhigte Frau und Familie, als ich eröffnete: „Ich möchte
in einem Nonnenkloster sterben.“

Was ich auch weiterhin erhoffe: das Zeitliche zu segnen, den Geist
aufzugeben im Kreise frommer Frauen an gottdurchlässiger Stelle.“

Negyvenévesen bejelentettem, hogy lelkész kell legyek és akarok lenni.
Feleségemet és családomat ezenfelül nyugtalanította, amikor közöltem:
egy apácazárdában szeretnék meghalni.

Amiben továbbra is reménykedem: minden időbeli útján járva, lelkemet
jámbor nők körében kiadni – egy Istent áteresztő helyen.¹

Prológus

Ezzel a mondattal fejeződik be az erdélyi szász lelkészíró, Eginald Schlattner legújabb, 2018-ban megjelent, több mint hatszáz oldalt kitevő, mélyen életrajzi ihletésű, *Wasserzeichen*² című műve, amely egyszerre memoár, kolostorregény, dokumentáris irodalom, korrajz. Műfajilag összetett, kaleidoszkópszerű szövegfolyam.

A szöveg architektúrájában két tartóoszlop különíthető el: a kolostori lét/jelenlét ideje (amelynek alapját az evangélikus lelkész valóságos tartózkodásai/ismétlődő lelkigyakorlatai képezik egy ortodox női kolostorban), illetve az onnan induló elmélkedés-visszaemlékezés, a kolostori csendidő által lehetővé váló időskori visszatekintés az önéletrajz korábbi történéseire, helyszíneire, szereplőire.

Idősíkok váltakoznak tehát a kötetben: a kolostori idő mint „regénybeli” jelen és a felidézett múltbeli események ideje szimbiotikus belső életidővé fonódnak a könyvben, amely mélyen személyes hangvételő szövegegészt eredményez. A leírt múltbeli események maguk is különböző idősíkokat teremtenek meg, hoznak felszínre és kötnek össze egymással, de ezek

Tar Gabriella-Nóra (1977) – színház- és irodalomtörténész, PhD, egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, tarnora2019@gmail.com

¹ Valamennyi magyar fordítás – a szerző engedélyével – tőlem származik.

² Eginald Schlattner: *Wasserzeichen (Vízjelek)*. Pop Kiadó, Ludwigsburg 2018. 627 oldal.

az 1940-es évek második felétől (1947-től, az utolsó „királyi” nyártól) a hatvanas évek végéig terjedő történetek akár önmagukban, önálló, lezárt elbeszéléseként is olvashatók.

Rendkívül izgalmas az a szöveghely – és a kötetnek a genderolvasatát kezdettől fogva indokolja, a már idézett zárómondaton túl –, amelyben Schlattner a tudatos, „lelkigyakorlatszerű” visszaemlékezés³ folyamatának kezdetét próbálja megragadni, írja le könyvében:

„A misét követően Anasztázia apáca, az őrangyal beviharzik *pleine parade* kolostori celámba. [...]

Anasztázia nővér könnyek között ad elő egy jelenést, látomást, amely a szentségteli reggeli órákban mutatkozott meg neki. Mít látott, kit látott? Engem és önmagát, mindkettőnket az örök életben. De hogyan? Én egy ezüst karosszékben trónolok. És köröttem félkörben női teremtmények lebegnek. A hajdani szerelmek azok, azon női lények, akik hosszú életutam során így vagy úgy közel álltak hozzám. Akik szerettek, és tékozló szerelemmel ragaszkodtak hozzám. Vagy akik gonoszul hátat fordítottak, szívtelenül vagy akár feldúlva, sőt panaszkodva, attól függ – de sohasem unottan. Elsuhannak közöttük a korai idők lányai, ezen angyalszerű lények, akiket diákként az ember az egekig magasztalt, akik miatt szenvedett, de akikhez soha nem közeledett. És nem utolsósorban a sötét alakok, akik miatt megperzselté szárnyait, akik szívét gyilkosok fészekvé tették, akik miatt azt hitte: egyedüli vigasza a kétségbeesés vagy a halál lehet. A bánatos apáca felsorolja őket. Szárnyat viselő nevek egész seregei, nevek, amelyeket zavarosan ejt ki. Könnyei patakként csorognak alá a fénylő mellkendőre. [...]

Végül kitör belőle az, ami bánatot okozott a fennkölt Anasztázia nővérnek: Ő, ő maga is ott volt, ő is, a túlvilág üveges éterének kellős közepén. De hogyan? Egy boldoggá lett fehér köntösében elsüllyedt az égi teremtmények színes szárnyú seregében. És ami a legrosszabb volt: én átnéztem rajta. [...]

Miközben letérdel s én ráteszem a kezem, és anyanyelvemen áldom meg sokféle jámbor formulával ezt az alázatos lényt, észreveszem, hogy szétaposott házipapucs van a lábán. Mályvaszínű, a kedvence. Amikor feláll, arca ragyog. Az enyém úgyszintén. Még ha az írást, mint szokásom, halogatom is, és megelégszem a ruháskosárnyi könyv forgatásával, vallásról, matematikáról, pártfogóm égszínkéék álma arra indít, hogy hajdani erőkkal, emberekkel nézzek szembe. Ebben a kolostorban, amelynek története csak nemrég kezdődött a nulladik évvel, de ezer évet céloz meg, rábírom magam a papír emlékezetére, rejtett képek, áttetsző vízjelek szövegfolyamában.” (21–22.)

A könyvbéli Anasztázia víziója, amelyet a szerző a témához mért komolysággal, de a rá jellemző jól adagolt és időzített humorral, illetve finom öniróniával – egyfajta, narratológiaiilag akár önálló egységnek is tekinthető *miniatúraként* dolgoz ki, túlvilági látomás a megdicsőült Eginald Schlattnerrel az általa szeretett lányok és nők fénylő vagy éppen sötétlő alakjának népes körében.

A műbéli fikció szerint a kolostorban elmélkedő, alkotó papírónak tulajdonképpen Anasztázia apáca női alakokat felvonultató túlvilági látomása ad indítást arra, hogy szembenézzen saját múltjának hajdani világával, illetve az abban működő (hajtó)erőkkel, s ezzel voltaképpen

³ Az *Vízjelek*ben jelentkező emlékezés mítikus helyeiről Christoph Klein közölt meggyőző tanulmányt. Lásd Christoph Klein: *Mythische Erinnerungsorte in Eginald Schlattners „Wasserzeichen“*. Matrix. Zeitschrift für Literatur und Kunst. Nr. 1/2019. 95–123.

szembenítse önmagát az ezt a világot benépesítő emberekkel s főként az élete egészét meghatározó nőalakokkal.

Az apáca által leírt jelenés az őt meghallgató, vigasztaló, majd megáldó papíróban megteremt a visszaemlékezés írásos formájának szándékát, egyfajta önvizsgálatot célzó memoár megírására készíti a lelkészt: a látomás tehát elindít benne egy újabb írásfolyamatot, a látomás által generált emlékezés pedig – a szöveg tükrében – Eginald Schlattner számára az alkotói folyamat előfeltételeként működik. A leírt helyzet a Goethe *Faust*hoz írt *Ajánlás*ának (*Zuneigung*) első szakaszában ábrázolt emlékezésfolyamattal mutat analógiát: „Közelgetek hát újra, kósza árnyak, / kik hajdan már feltüntetek nekem. [...] / Hogy áradtok felém! Nos, jól van hát, csak / tóduljatok köd- s gőzből körüllem; / keblem ifjonti lángja újralobban / varázst lehellő vonulásokban.”⁴

Az emlékezés embereket és eseményeket idéz fel: az egyéni életútra való visszapillantás – a bűn és megbocsátás kérdései köré rendezve – értelemszerűen számos női arcélt is felvontat a gyermekkor idillikus világától a kolostori jelen kétértelmű, ortodox teréig. A memoárszerű írásmód egyik kétségtelen érdeme, hogy mögötte a 20. század második felének történelmi eseményei is felsejlenek, azt is mondhatnánk, hogy ez a *visszaemlékező* könyv vagy *emlékkönyv* egyfajta elbeszélte történelemként (*oral history*ként) rendeződik sokrétű egészszé. A kötetben kirajzolódó női arcélek a könyvbeli jelenhez, illetve a felidézett múlthoz kötődnek.

Emlékezés és elbeszélőművészet: röviden az életműről

Eginald Schlattner műveinek egyik legszembevetőbb tartópillére az emlékezés. Prózájának kétségtelenül egyik legfontosabb erőnye a született elbeszélői tehetség. Azt is mondhatnánk, hogy Schlattner tulajdonképpen elbeszélőművész. Ez utóbbi fogalom értelmezésében, s különösen a szász lelkészíró esetében, mind a szóbeliséget, mind az írásbeliséget egyidőben magába foglalja. Aki közülünk nemcsak a műveit olvasta, hanem a retorikában jártas evangélikus lelkésszel személyesen is találkozott, minden bizonnyal felismerte az előadásra, az önkifejezésre, az élményei leírására való született hajlamát. Ez az előadóművészet, a szónoki tehetség minden bizonnyal összefügg Schlattner teológiai képzettségével, ebben az értelemben ő egy *poeta doctus*. Meggyőződésem azonban, hogy Eginald Schlattner mind szóbeli, mind írásbeli elbeszélőművészete révén *poeta natus*nak is számít.

Nem véletlenül beszél Edith Konradt, Schlattner műveinek lektora arról a *vadhajtás*ról, amellyel a schlattneri művek nyersváltozatainak olvasásakor ismételtelen meg kell birkóznia. Eginald Schlattner „örömét leli a barokk részletekben és a színházi gesztusokban”, vallja Konradt, ugyanakkor a szerző kicsapongó jellegű írott történetmondásáról beszél, amelyet a lektornak a szövegek olvashatósága érdekében minduntalan redukálnia kell. Mindez fontos bizonyítéka a schlattneri próza erőteljesen orális meghatározottságának.

Eginald Schlattner területén otthonosan mozog a történetmondás. Ezt az otthonosságot első sorban saját művészi tehetségének köszönheti, de annak a helynek is Kelet-Közép-Európában,

⁴ *Ajánlás* = Johann Wolfgang Goethe: *Faust I*. Fordította Jékely Zoltán. Európa Könyvkiadó. Bp. 1992. 5.

amelyet Erdélynek hívnak, s amelyet a román filozófus, Lucian Blaga mioritikus térként jelöl meg, illetve Kós Károly a transzilvanizmus talajaként határoz meg.

Krónikásként Schlattner úgynevezett erdélyi trilógiájában (*Versunkene Gesichter*) meséli el Romániának a 20. században individuálisan megélt kollektív történetét; a trilógia 1998 és 2005 között a bécsi Zsolnay Kiadónál látott napvilágot.

Első regényének, *A fejvesztett kakasnak* (*Der geköpfte Hahn*, 1998) kiemelkedő témái a második világháború időszaka, illetve az erdélyi szász közösség nemzetiszocialista tapasztalatai. A mű egyetlen napon, 1944. augusztus 23-án játszódik, amikor Románia a második világháborúban frontot váltott, és hadat üzent Németországnak.

A középső regény, *A vörös kesztyű* (*Rote Handschuhe*, 2001) háttérben az ötvenes évek korai kommunizmusa áll üldözéseivel; Schlattner itt saját, 1957-től 1959-ig terjedő börtöntapasztalatait dolgozza fel, kritikusan megvizsgálva a brassói íróperben betöltött saját szerepét.⁵

A trilógia utolsó darabja (*Das Klavier im Nebel*, 2005), amelynek nincs magyar fordítása, a két előző regény közötti időszakot fedi le 1948-tól 1955-ig. A román államosítás és kollektivizálás ideje ez, amikor a szász közösséget a háborút követően száműzték, szétbomlasztották.

„A történelem elvlaszt, a történetek viszont közelítenek egymáshoz” – mondja a *Klavier im Nebel* szereplője, s ezt akár Eginald Schlattner irodalmi programjaként, irodalomfelfogásaként is értelmezhetjük. Ezek a gyakran csak irodalmilag elmondható – mivel erőteljesen biográfiai töltetű és éppen ezért fikcionalizálандó – történetek nem csupán történetmondó és hallgatósága, hanem a szemtanúk és az időszak távoli szemlélői között is közelséget teremtenek. A szétválasztó kollektív történelem individuális történetei közelítik egymáshoz a különben szétválasztott etnikumokat és Európa sokszor párhuzamos létet folytató országait. Ami a trilógia több, mint 1500 lapján egyfajta *oral history* átirataként élénk tárul, nem más, mint Európa irodalmilag elbeszélte története a második világháborútól az ötvenes évek végéig.

Schlattner regényeiben az elbeszélésnek meglátásom szerint legalább két lényeges forrása van: a kép és a humor. Eginald Schlattner, az ember, ahogy én érzékelem őt, képekben gondolkodik, illetve a világról nagyfokú humorérzékkel beszél; mindezek messzemenően meghatározzák prózáját.

Műveinek plaszticitása már regénycímeiben megnyilvánul: a fejvesztett kakas, a vörös kesztyű, a zongora a ködben, sőt a vízjelek is a schlattneri elbeszélés kézzelfogható kellékeiként olyan emlékezetes képeket teremtenek, amelyek komplex metaforikusságuk révén a teljes életművet átszövik. Szinte egy fénykép- és filmszerű narrációról beszélhetünk, semmiképpen nem véletlenszerű tehát a Schlattner-trilógia Radu Gabrea általi megfilmesítése sem.

A szász lelkészíró olyan világot teremt, amely a környezetében élő emberek jól sikerült portréitól a zsánerképeken és az erdélyi csoportképeken keresztül elvezet saját irodalmi önarcképéig. Közös ezen képek és portrék esetében az a fajta humorérzék, amelyet a művek olvasása során Schlattner *elégikus iróniájaként* érzékelünk egy eltűnőben lévő világgal szemben, amelynek emberei és szereplői iránt a szerző különös empátiával, magas fokú beleérzőképességgel és harag nélküli nosztalgiával rendelkezik.

⁵ *A vörös kesztyű* átfogó mélyelemzését Michaela Nowotnik végezte el a berlini Humboldt Egyetemen megvédett doktori disszertációjában. Könyvförmában lásd Michaela Nowotnik: *Die Unentrinnbarkeit der Biographie. Der Roman „Rote Handschuhe” von Eginald Schlattner als Fallstudie zur rumäniendeutschen Literatur*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 2016.

„Női teremtmények”⁶ a *Vízjelek* lapjain

Hogy Schlattner legújabb könyve a nőtörténet vagy a nőiség kontextusában is joggal említhető, s hogy genderolvasata semmiképpen nem erőltetett vagy önkényes megközelítési szempont, a könyv eredetileg tervezett címe is alátámasztja: a végül *Wasserzeichen*-ra cserélt első címben (*Die sieben Sommer meiner Mutter – Édesanyám hét nyara*) ugyanis az édesanya korokat átívelő alakja egyfajta leitmotívumként sejlik fel.

A női arcélek vonatkozásában is joggal elmondható az, ami Eginald Schlattner teljes prózájának egyik szembetűnő jellemzője: a képszerűség, a képekben való gondolkodás és ezeknek a belső képeknek a szövegszintű, elbeszélőművészi kidolgozása itt is kézzelfoghatóan jelen van.

A szász lelkészíró a *Vízjelek* női szereplőinek esetében is valódi portréművésznek bizonyul: a műben – a jellemző részlet miniatúraszzerű kidolgozásával – a szerző irodalmi portrékat teremt, s ezek a portrészzerű miniatúrák akár a teljes életrajz *vízjeleiként* is értelmezhetőek: „A baromfiudvarban ott állt Anna néni, elmélyülten a *Gloria patriae*-ban. Csak a vállán ülő kakas bólogatott. A néni még azon nyáron be is került az ősök galériájába. Görbebotjával rárohan egy orosz katonára, aki almát lopott, drága aranypárment, ami nem a mogorva orosznak való! Az orosz egy kővel úgy állon találta, hogy a néni a helyszínen meghalt. »A mi bátor Annánk a német becsület mezején esett el«, így Maly néni.” (69.)

Az idézett részlet a *Herbstliche Tage (Őszi napok)* című történetben olvasható, amelyben Eginald Schlattner utolsó olyan gyermekkori nagyvakációjának végét idézi meg 1947-ből, amellyel – a román király kommunisták általi eltávolításával – egyben a családon belül addig érzékelt békebeli időknek is vége szakad. A hat Schlattner-unoka vidéki rokonoktól – az apai nagymama, Griso; annak leánya, Maly néni; illetve ez utóbbi férjének öreganyja, Anna néni – való búcsújának mozzanatát megragadó szöveghely jól példázza, hogy a fentebb említett irodalmi portrék megrajzolása nem öncélú. Az egyes portrék kultúrtörténeti, történelemértelmező, akár szociális többletek hordozói, túlmutatnak önmagukon, s miközben szerzőjük a megidézett nőalak reális, valószerű jellemzésére törekszik, hangnemük nemegyszer anekdotikus jellegű. Itt ismét tetten érhető a teljes életműre jellemző humorérzék és elégikus irónia.

Női szereplőkkel a *Vízjelek*-ben két szinten találkozunk: beszélünk kell egyrészt a kolostori fikcionális jelen nőalakjairól, tehát a könyvben megjelenő ortodox apácákról, akik többnyire valós személyek által inspiráltak, nevükben is elidegenített nőalakok, mint például Anasztázia vagy Eufémia személye. Másrészt a visszaemlékezés szintjén felvonulnak a megidézett múlt nőalakjai: a női családtagok – nagymama, nagynénik, anya – és a szerelmek, a gyermekkortól az ifjúkoron keresztül a házasságig. A két szint között ugyanakkor a lelkészlak jelenéhez és vágyott vagy látomászerű jövőjéhez kötődő női arcélek is kirajzolódnak: Carmené, a cigánylányé, illetve az ortodox kolostorból elmenekült apácáké. A lelkészlakban természetsszerűen megszülető, „jámbor” nőkből álló, utopisztikus közösség víziója ez (lásd a jelen tanulmány mottóként is értelmezhető kezdőidézetét).

⁶ A *fejvesztett kakas* című regényben jelentkező nőiség szociokulturális, illetve politikai vonatkozásairól értekeznek Veronica Buciuman a szerző 85. születésnapjára Kolozsvárt megjelent köszöntőkötetben. Lásd Veronica Buciuman: *Sozial-kulturelle und politische Faktoren der Weiblichkeitskonstruktionen in Eginald Schlattners „Der geköpfte Hahn”*. = „Hier stehe ich, ich kann nicht anders.” *Festschrift für Eginald Schlattner zum 85. Geburtstag*. Hrsg. Graf Rudolf-Tar Gabriella-Nóra – Ioana Florea. Presa Universitară, Klausenburg, 2018. (Studia Germanica Napocensia 5). 95–105.

A *Szent Spiridon* nevű könyvbeli kolostor női világáról Eginald Schlattner egyrészt könnyed humorral, másrészt leleplező kritikával ír, a kettő aránya a kötet olvasása során ez utóbbi javára tolódik el. A humor és kritika egybefonódását egyfajta komplementáris látás- és írásmódnak nevezhetjük, amelynek révén a szerzőnek a kolostori női világgal kapcsolatos nagyrabecsülése, rokonszenve, finom iróniája, de ugyanakkor indokolt ellenérzése, illetve szókimondó kritikája is artikulálódik: „Az ablakaim alatt az apácák hosszú, fekete ruháikban járnak teendőik végére, néha a szoknyájukat bokáig felemelik, hogy gyorsabban érjenek célba. Befogják a szájukat a főnöknő örökös szidalmazása előtt, aki velőtrázó hangjával még a halottakat is mozgásban tartja. Mindez a földi elfoglaltság arra megy ki, hogy az örök célt egy perccel hamarabb éri el.” (73.)

A fenti idézet jól példázza a szerzetesnők világának kettős, egymást kiegészítő láttatását: az egyes szám első személyű beszámoló az apácák fáradhatatlan igyekezetét, illetve a feltétel nélküli engedelmességük erényét a kolostorban uralkodó szeretetlenséggel és az ebből fakadó megalázó szigorral egyidejűleg érzékelteti, a bemutatott női világ/közösség evilági áldozatváltását Schlattner éppen ez utóbbiak miatt kérdőjelezi meg finom iróniával.

A kolostori élet belülről való szemlélése egyben az ortodox egyházon belüli szokásrendszer humoros-kritikus látéletét is nyújtja, jó példa erre Ana, a kolostor megalapítását lehetővé tevő nagylelkű adományozó, a későbbi Eufémia nővér, miniatúraszzerű megidézése: „Az apácák haláláig ápolták a fekvőbeteg vénasszonyt, a jámbor adományozót, Anát. Vád és Felek érseke későre egy *rasofořa* rangjára emelte, Eufémia néven. Ez a rendbéli utolsó előtti rangot viselő szerzetesnő, akinek joga van apácaruhát viselni. Még épp időben arra, hogy a tiszteletreméltó Eufémia anyát ebben temethessék el.” (11.)

Felebaráti szeretet és egyházi számítás, irgalom és érdek egymásnak mélyen ellentmondó kategóriái feszülnek egymásnak a leírásban. Fontos kiemelni azonban, hogy a kolostori életvitel általános érzékeltetésén, ezen zárt női közösség kollektív leírásán túl Eginald Schlattner hangsúlyosan törekszik az apácák individualizálására is, így a könyvnek ezen a szintjén is egyéni élettörténetek, összetéveszthetetlen női arcélek rajzolódnak ki. Anasztázia nővérek, aki tizenhat évesen kerül a kolostorba, és két évvel később felvételt is nyer a rendbe, azért kell például a legalacsonyrendűbb munkákat – a disznóól takarítását vagy a pottyantós véccé kiürítését – elvégeznie a kolostorban, mivel egyetlenre jár, s ez az ördög művének számít. Szinte anekdotaszzerű, ahogyan Schlattner Anasztázia róla írt szakdolgozatának nyilvános védését bemutatja: „A nagyszentségű metropolitának, Bartolomeunak, a vizsgabizottság elnökének égnék állt a liturgikus szakálla:

- Hogyan, szakdolgozat egy hitehagyóról? El akarod árusítani az egyházad?
- Nem, soha!
- Mi hasznod volt belőle?
- Amikor nem tudtam, hogyan tovább, letérdeltem és a Szentlélek közreműködéséért imádkoztam.
- Végre egy teológushallgató, aki imádkozik is!

Az egyházatya szakálla megnyugodott. Anasztázia, a szerzetesnő, a legmagasabb jegyet kapta: tizest. Letérdelve csókolta kezét az érseknek, mialatt ez megáldotta őt.” (12–13.)

Megdöbbszentő viszont az a kegyetlenség, amellyel Anasztázia nővért – engedetlenségre hivatkozva – elzavarják a kolostorból, a rendfőnöknő saját kezű irányításával, illetve a kolostor szerzetesapjának jóváhagyó áldása mellett: „A következőkben Anasztázia nővért karhatalommal üldözték el. Amikor az apáca a *stareřa* áldását kéri, hogy befejezhesse szociálpedagógiai

tanulmányait, kitor a veszekedés. A korai órában, még a matutinát megelőzően, a rendfőnöknő feltöri Anasztázia cellájának ajtaját, és az álomittas nővért a folyosóra hajítja. Erős lábával a hatalommal bíró széttapos egy üveg mögé festett ikont Mártáról és Máriáról, a nővérekről, akik Jézust, a hajléktalant vendégelik meg. A félezer könyvet kilenc talicskába dobják, amelyek díszsorban állnak készen. Az alázatos apácák a köteteket az erdei útig talicskázzák, és a murvára öntik [...] Anasztázia nővér megtagadja az engedelmességet. Húszévnyi kolostor után az apáca nem akar meglágyulni. Kész arra, hogy a tanulmányai befejezéséről lemondjon. Kizárják. Két éjszakát az erdőben tölt. Miközben napközben hiába kopogtat a kolostor bejáratánál. Végül átverekszik magát Veresmartig.” (610–611.)

A rendfőnöknő – az apácaközösségen belüli korlátlan hatalom megtestesítőjeként – kézzelfogható vonásokkal rendelkezik: korpulens, ellentmondást nem tűrő, hangja kellemetlenül ríkitó.

Ugyancsak egyéni életpálya megrajzolására törekszik a szerző az egykori apátnő esetében is: miközben a Párizsban ortodox tanokból doktori címet szerzett Mihaela teológiai tudása révén a kolostorban időnként lelkigyakorlatot végző én-elbeszélő fanatikusan ortodox beszélgetőtársává avanszál, a többi szerzetesnő láthatóan következetesen elkerüli őt, mivel a metropolita beépített emberének tartják.

Alaposan kidolgozott Irina portréja is, akire négyévesen találnak rá a szerzetesnők, miután anyja lábánál fogva az éppen készülő kolostor építőállványához kötözi. Irinát a kolostorban tapasztalt elviselhetetlen szigor elől tizenkilenc évesen szökteti meg szerelme, egy doktorált teológus. Ebből a zárt női térből kilépve mindketten a veresmarti paplak ajtaján kopogtatva próbálnak átmeneti menedéket keresni, de Irinát szöktetője egyetlen nap után elhagyja.

A mű kolostori szintje az ortodox egyház leleplező, de konstruktív kritikájaként is olvasható: a könyv utolsó részében Eginald Schlattner ugyanis a szakralist a félig profánba, a kolostori spiritualitást a lelkészlak világába átmentő antiutópiát teremt meg. A könyv befejező passzusában a mű során ábrázolt ortodox kolostor szeretetlen női világának egyfajta utopisztikus ellenvilága rajzolódik ki: a jelen-, illetve jövőbeli lelkészlak kolostori közösségként való láttatása ez, amelyben Isten *jámbor* nők (az elmenekült apácák, a börtönlelkész frissen szabadult pártfogoltjai, Carmen, a cigánylány minden bizonnyal ide sorolhatóak) jelenléte révén válik maga is jelenvalóvá: „Az elmenekült apácák a papgazdaság háztartásához tartoznak, amely ötszáz éven keresztül tisztes evangélikus lelkészcsaládoknak adott otthont. Akár Carmen, a cigánylány, aki egy éjjel a patak mellőli agyagkunyhóból menekült a lelkészlakba, kórházérettre verten, akkoriban tizenhét évesen. Az apja a dühöngő bátyjának így könyörgött: Romică, nem verheted őt meg, a lánytestvéred, nem a feleséged! Szükségállapot mindez? Vagy a papgazdaság tarka kolostori közösséggé válik, kicsiben? Azzá válik. A templom története viszont másképp folytatódik.” (612.)

A *Vízjelek* második, tehát a visszaemlékezés szintjén megjelenő nőalakjai egyrészt autobiografikus, másrészt autofikcionális⁷ szereplők, főképp női családtagok, illetve hajdani szerelmek, akik a bűn és a megbocsátás önmagának szegezett kérdései során idéződnek fel a memoáriró emlékezetében. Az emlékek révén kirajzolódó nőalakok sokaságát, a teljesség igénye nélkül, paradigmaticusnak ítélt példák révén érzékeltetjük.

⁷ Sigurd Paul Scheichel *Vízjelekről* írt recenziójában feszültséget vél felfedezni a Schlattner könyvében megjelenő autofikcionális és autobiografikus szereplők megformálásában. Vö. Sigurd Paul Scheichel: *Eginald Schlattner: Wasserzeichen. Kulturelemente. Zeitschrift für aktuelle Fragen. Bozen. Nr. 143/2019. 14.*

Az édesanya, Gertrud Schlattner lírai finomsággal ábrázolt nőalak, jelenléte a *visszaemlékező* könyvben mindvégig érzékelhető. A schlattneri gyermekkor világában az anya egyfajta tündéri báj és derűs könnyedség megtestesítője, aki például bántó sógornőjének, Bertának a kertben elveszett karikagyűrűjét mégis nagyfokú gyakorlati érzékkel, illetve a többi női családtaggal ellentétben játékosan ugyan, de rögtön megtalálja (*Der letzte königliche Sommer*).⁸ Férje családjának körében – nevelési gyakorlata miatt is – extravagánsnak számít, magára vonva nemegyszer másik sógornője, a gyermektelen Maly rosszindulatú megjegyzéseit.

A szász család háború utáni kilakoltatásának, az ezt követő negyvenes évek nincstelenségének felelevenítése kapcsán a kötet lapjain az éjjel is fáradhatatlanul dolgozó anya egyfajta lelki tájékozódási pontként jelenik meg. Amikor az én-elbeszélőt hirtelen felnövő serdülőként a saját halálának gondolata kínozza, a fiatal fiú egyedül édesanyjának tud beszélni belső félelméről (*Die vier Ecken des Schulhofes*).⁹ Az egymás iránti, sokszor szavak nélkül is létező affinitás a négygyermekes anya és a legidősebb fia, Eginald közötti kapcsolat lényeges jellemzője. Ugyancsak ezt a belső közelséget, kölcsönös megérzést támasztja alá az anyának a könyvben leírt álma menekülő fiáról, aki az álommal egy időben a brassói iskolából valóban a hegyekre bujdosik szerelmi bánata miatt (*Der Eselstall auf dem Eisberg*).¹⁰

Az édesanyjára való visszaemlékezés folyamába Eginald Schlattner autentikus forrást is beemel: édesanyja azon leveléből idéz, amelyet a börtönéveket követő marosvásárhelyi pszichiátriai tartózkodásakor kapott otthonról; a fiát feltétel nélküli elfogadó és a családot összefogni tudó női őserő beszédes dokumentuma ez: „Gyere haza. Mi, az egész család itt vagyunk Neked, mindenki hazavár. [...] A mi Elkénk alig győzi kívárni, hogy jöjj! Mennyit sírt, mióta benneteket, a fiútestvéreket bezártak. Az Olt-híd legfelső ívéről akar a te tiszteletedre leugorni, hátraszaltóban. De Isten őrizz, kérlek, beszéld le róla! Testvéred Uwe kirándulni fog veled a hegygerince, hogy minden rossz gondolatot kiizzadj magadból. Kurtfelixünk valamikor itthon lesz, az emberek ismét amnesztiáról beszélnek. Édesapád húst fog szerezni kézalatt, és egyáltalán gondoskodni fog arról, hogy az asztal legyen telerakva: »Házikoszt! A fiúnak jól kell ennie, hogy egyéb gondolatai támadjanak.«, mondja tízszer is naponta, ennyit még soha nem beszélt.” (213–216.)

Lírai finomsággal és bravúros elbeszéléstechnikával állít emléket Schlattner édesanyja egyenyári, mégis életre szóló bánattal járó nagy szerelmének. A kolostorban elmélkedő lelkészíróban az utolsó idillikus gyermekkori nyár kapcsán idéződik fel önmaga alig tizenöt éves képe, amint kamaszként, alkonyatkor titokban a tornác korlátjára támaszkodó s a messzeségbe révedő édesanyját figyelő több alkalommal, s megsejti, hogy az anya hallgatása összefügg két saját, jóval korábbi s rendkívül megrázó, szentkeresztbányai élményével. Saját hangemléke – az anya szívettépő zokogása a másik szobából –, illetve képemléke – az apa egy éjjelt az akkor kisebbik fiának, Kurtfelixnek a gyermekágyában feküdvé tölt el, miután huszonöt éves felesége kezét megkéri tőle egy másik férfi – révén mesél Schlattner egy olyan beteljesületlen szerelemről az akkor már férjezett, kétgyermekes édesanyja életében, amely saját gondolatvilágában inkább sejtésként, mint tudásként létezik, a narráció szintjén pedig tiszteletteljes sejtetés marad.

Anyá és fia rendkívül mély belső kapcsolatára enged következtetni az a kettős halálkép is, amely a kötet különböző helyein fogalmazódik meg: paradigmaticus szöveghelynek tekinthető

⁸ Vö. *Vizjelek*. 43–45.

⁹ Vö. *Uo.*. 86.

¹⁰ Vö. *Uo.* 372.

ilyen értelemben az anya halálának leírása, aki megérzi, s fiával is közli, hogy az nem lesz mellette halálakor, illetve Schlattner saját halálvíziója, amelyben a halott anya hívását az elhunyt feleség közelsége váltja fel.

Felesége alakját Eginald Schlattner egymást kiegészítő, illetve egymásban feloldódó idős- és ifjúkori portrék kettősségében rajzolja meg. Az emlékezés belső logikájának megfelelően Susanna Dorothea Schlattner személyisége az olvasó számára az időben visszafelé haladva s a szerző gyermekkorral kezdődő visszaemlékezése értelmében a műben csak későre bontakozik ki.¹¹ Schlattner rögtön a könyv elején ír arról, hogy felesége 2007-ben elköltözött a lelkészlakból, házasságuk mítikus kezdetei viszont csak jóval később kerülnek bemutatásra; ezt az idillikusan megrajzolt képet a szerzői elmélkedés a házasság zátonyra futásának kendőzetlenül reális leírásával ütközteti.

Susanna Dorothea irodalmi portréjának autenticitása kétségtelenül a megformálás során alkalmazott elbeszéléstechnikával is összefügg: saját emlékezését/emlékeit, vallomásait a lelkészíró a feleségétől idézett szövegekkel – képaláírásokkal, naplórészletekkel – egészíti ki, a külső észlelés és a belső érzékelés szövegei így kölcsönösen, tükörképszerűen értelmezik egymást. „A Susanna Dorotheával töltött évek követnek engem, szünni nem akaróan, kínzóan. A feleségem, még mindig. És mindenkor. És mint mindig, sohasem közeli. És mégis mindig a közelben. Kecességgel és méltósággal mindvégig.” (574.)

„Meghat a halott Elke bibliája, amelyet Eginald magával cipel. Azt mondja, ez a biblia egy ereklye. Nem olvas belőle. Ezt nálunk még a nagymamák sem teszik. Hogy imádkozik-e? Nem tudom, ilyen intim dolgokról nem beszélgetünk. Úgy, ahogy egymással is keveset beszélünk. Ami azt jelenti, ő beszél, én meghallgatom, és mindent el kell hinnem. Olyan ostobán, mint én, tizennyolc évesen, még senki sem ment férjhez Szebenben [...]” (596.)

„De mást szeretnék megpróbálni: a szeretett emberért mozdítani kezeim. Ott lenni számára, ahogy olyan szépen hangzik: testtel és lélekkel, szívvel és kézzel, bőrrel és hajjal, igen, akár »a nagy bűnös nő«. Ilyen hatalmas kellene, hogy maradjon a szeretet. Ezt kívánom magamnak.” (602.)

Egyidejű távolság és közelség, idegenség és meghittség világlik ki mindkét fél írásából, talán egész kapcsolatuk legfontosabb jellemzőjeként. Felesége megidézésekor a szerző hangnemének a mély tiszteltet és a kíméletlen őszinteség végig sajátja marad.

Mind az anya, mind a feleség irodalmi portréja jól példázza, hogy a műben önnön belső dinamikájukban megragadott és a szerző saját, átelmélkedett életszakaszaihoz kötődő nőalakokkal találkozunk. Ilyen szereplő az apai nagynéni, Maly néni is, aki az idillikus gyermekkori nyaralások kontextusában kapitányságával, nemegyszer kellemetlenül szókimondó természetével, túlfűtött nemzeti érzületével és a Schlattner név/család iránti elköteleződésével tűnik ki. A későbbiekben a fiatalasszony Susanna Dorothea Schlattnernek ő köti a lelkére, hogy a jó házasság titka a női konyhauralomban rejlik, majd a szász exodus idején ő lesz a könnyeivel küzdő, de férjével együtt mégis a kivándorlás mellett döntő családtag.

A női szereplőkre is jellemző ugyanakkor az, ami a teljes életmű sajátja: erdélyi ihletésűek, s ilyenformán több kultúrát fognak át. Az elsősorban szász nőalakok mellett a könyvben román (ortodox apácák), cigány (a fogarasi és veresmarti évek kapcsán), de magyar (pl. Marika, az ápolónőként dolgozó Apor-leszármazott), sőt zsidó (pl. a kétidentitású iskoláslány, Susanne Sarah Blau) női

¹¹ Eginald Schlattner a könyv elején két tömör mondatban vall arról, hogy miután 2007-ben egyedül maradt a lelkészlakban, Anasztázia nővér gondoskodott róla, illetve hogy felesége, aki elköltözött, egyetlen megjegyzést fűzött a lelkész és az apaca kapcsolatához: „A szent és az ő bolond nője.” Vö. *Vízjelek*, 13.

arcélek is kirajzolódnak.¹² Ilyenformán a női szereplők által felsejlenek az önéletrajz történelmi és szociológiai dimenziói is, a nőábrázolás a kötetben megragadható korrajzok – a második világháború utáni évek, a kommunizmus időszaka, a százszok 1989 utáni kivándorlását követő korszak – szerves részét képezi.

A *Vízjelek* lapjain a nőkép nemzetkarakterológiai vonatkozásaival is találkozunk; az emlékezés-folyam izgalmas szövegrésze például az, amelyben Eginald Schlattner a román nőiség mibenlétét szinte imagológiaiag ragadja meg: „Mi, tizenöt év körüli fiúk már lopva pillantásokat vetettünk a román szépségekre, akik szemekkel és ajkaikkal mosolyogtak vissza. Azonban mindkét fél tudta: pillantások, igen, és köszönés, udvariasan, de a kéznyújtás már, igen, a másik kezét fogni, annak nem lesz jó vége. Nem illik. Úgy, ahogy a kést nem tesszük a szánkba vagy a villával nem vakargatjuk a fülünk tövét. Egy vasfüggöny választott el bennünket, ezt ők is tudták. De kukucskálókval. Szem elől nem vettük őket. Mindenütt keresztetkék az útjainkat. És idegenek voltak meg szépek. Már ahogy jártak, könnyű léptekkel, mintha még mindig mezítláb szaladnának a mezei harmaton. És micsoda érzéki dicsfények ezen lények körül, valószínűleg mert, ahogy mondták, ketten, hárman alszanak egy ágyban. És a szenvedélyességük, mintha éppen a vad táncaik egyikéből váltak volna ki a falu tisztásán. Maguk a kislányok is, telve bájjal, meseszerű masnikkal a hajukban és elbűvölő mosollyal már az óvodában szemeztek. Istennek mindezen egzotikus teremtményei elvarázsoltak bennünket, zavarban levő százsz fiúkat. Igen, így volt: tiltás és ígét.” (34–35.)

Eginald Schlattner legújabb könyve: a nőiség apoteózisa. A felidézett nőalakokban, akárcsak a szövegfolyam egészében a múlt (a gyermekkortól kezdődő teljes életút), a jelen (a kolostori lelkigyakorlatok, a meditációra való alapvető hajlam, az időskori számadás, illetve a veresmarti lelkészlak és templom megújuló közössége) és a jövő (egy utopisztikus halálkép) fonódik szerves egészé.

A *Vízjelek* egy egész életöltöt átfogó konfesszió magas esztétikai értékkel bíró, hiteles jegyzőkönyve.

Epilógus helyett

A veresmarti lelkészlakban ma is a következő himzés fogadja a konyhába lépőt, azon jellemzően kék színű százsz varrottasok egyike, amelyeket a lelkészcsalád hajdan kapott ajándékba az időközben kivándorolt százsz egyházközségtől:

„Ehret die Frauen den (sic!) sie Weben
Himlische (sic!) Rosen ins irdische Leben.”¹³

„Tiszteld a nőket! ők szövök és fonják
Földi sorsunkba a mennyei rózsát.”¹⁴

¹² Schlattner regénytrilógiájának inter- és multikulturális vonatkozásait lásd Andreea Dumitru: *Inter- und Multikulturalität in Eginald Schlattners Romantrilogie „Versunkene Gesichter“*. Ed. Honterus, Nagyszeben 2017.

¹³ A varrottas Schiller *Würde der Frauen* (1800) című verse első sorainak enyhén ártírt változata. Az eredeti szövegben: „Ehret die Frauen! sie flechten und weben/Himmlische Rosen ins irdische Leben.” A veresmarti variáns a „flechten” (‘fon’) és „weben” (‘szö’) igék közül az elsőt elhagyja, illetve a „den”, tulajdonképpen „denn” (‘mivel’) kötőszóval helyettesíti.

¹⁴ A Schiller-eredeti első sorainak fordítása Rónay György tolmácsolásában.

“Watermarks” from Eginald Schlattner for a Transylvanian Women’s Reading Book

Keywords: Eginald Schlattner, Wasserzeichen (2018), monastery novel, “spiritual exercise” of reminiscence, autofictional and autobiographical female figures, anti-utopia to the closed world of the orthodox nuns, Schlattner as a storytelling-artist

The present study – in the foreground of Eginald Schlattner’s complete work – deals with the female figures in the latest book by the Transylvanian Saxon author, published in 2018 under the title *Wasserzeichen / Watermarks*.

The specific text analysis of the article refers on one hand to the female figures of the fictional convent life, i.e. on the closed world of the Orthodox nuns, and on the other hand on the recalled autofictional and autobiographical female figures (i.e. the female family members, former love interests) of the volume.

Eginald Schlattner describes the Orthodox convent’s world through a complementary view and writing, that often combines his well-known sense of humor with a revealing critique of the depicted Orthodox world. In addition to the collective description of this closed women’s community, the author emphasizes the individualization of the nuns. In the study, the remembered female figures are represented by two paradigmatically validated portrait analyzes (the mother and the wife of the novelist).

With the author’s permission, this article publishes selected passages of *Wasserzeichen* (selection by Gabriella-Nóra Tar) for the first time in Hungarian translation.

Borgos Anna

„Ha pormentes levegőt akar, vegyen Vampyr porszívót!”

Hermann Alice és a reklámlélektan kezdetei

Hermann (Cziner) Alice (1895–1975) rendkívül sokoldalú elméleti és gyakorlati pszichológus volt: a háború előtt a budapesti iskola pszichoanalitikusa, gyermekpszichológus, aki kísérleti pszichológiával, pályalélektanál és a tehetség pszichológiájával is foglalkozott, a háború után pedig leginkább a neveléslélektan és óvodapedagógia területén volt aktív.¹ A férjével, Hermann Imre pszichoanalitikussal való együtt gondolkodás több közös munkát is eredményezett.² Kevésbé ismert, hogy Hermann Alice az első magyar reklámpszichológusnak is tekinthető. Tanulmányom Hermann Alice életművének ezt a szeletét igyekszik feltárni, külön figyelmet fordítva a reklám és a nők viszonyával foglalkozó írásaira és az ezeken keresztül megmutatkozó nő- és társadalomképre.

Hermann Alice pszichológiát, filozófiát és esztétikát hallgatott a Budapesti Tudományegyetemen, közben Révész Géza pszichológiai laboratóriumában dolgozott gyakornokként. Révész témavezetésével készített bölcsészdoktori értekezésében a szövegértés folyamatát tanulmányozta introspekciós módszerrel, a munka németül is napvilágot látott.³ 1925-től egy pályaválasztási tanácsadó pszichológiai tanácsadója volt. Első pszichoanalitikus publikációja Baskircsev Mária 19. századi orosz festő-szobrászról szolt, amelyben a művész rajztehetségét a kéz libidójára és testi szépségének tudatára vezeti vissza.⁴ Révész Margittal közösen szerkesztett *Tehetség-problémák* című kötetük⁵ ugyancsak a tehetség különféle aspektusait tárgyaló tanulmányokat tartalmaz tudósok és művészek tollából, Hermann Imrétől Kernstok Károlyon

Borgos Anna (1973) – pszichológus, genderkutató, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA TTK Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézet, Budapest, borgosanna@gmail.com

¹ Hermann Alice pályájáról lásd Binét Ágnes: *Hermann Alice neveléslélektani munkássága*. Magyar Pszichológiai Szemle 33(1976). 61–71; Vajda Zsuzsanna: *Egy pszichoanalitikusan képzett nevelő a baloldali diktatúrában*. Esettanulmány Hermann Alice-ről. Magyar Pszichológiai Szemle 54(1999) 157–166.; Borgos Anna: *Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában*. Noran Libro, Budapest 2018.

² Imre Hermann – Alice Hermann-Cziner: *Zur Entwicklungspsychologie des Umgehens mit Gegenständen. Eine experimentell-psychologische Untersuchung zum Hebelprinzip*. Zeitschrift für Angewandte Psychologie 22(1923). 337–386.; Alice Hermann-Cziner – Imre Hermann: *Der Hebelprinzipversuch als Intelligenzprobe*. Zeitschrift für Angewandte Psychologie 26(1926). 471–488.; Hermann Imre – Hermann-Cziner Alice: *Ahogy a kisgyermek érez és gondolkodik*. A Jövő Útjain 2(1927). 1–5.

³ Cziner Alice: *Kísérleti vizsgálatok a megértés problémájához*. (Különlenyomat) Budapest 1922.; Németül: *Experimentelle Untersuchungen zum Problem des Verstehens*. Zeitschrift für Psychologie 92(1923). 88–109.

⁴ Dr. Alice Hermann-Cziner: *Die Grundlagen der zeichnerischen Begabung bei Marie Bashkirtseff*. Imago 10(1924). 434–438.

⁵ Hrabovszkyné dr. Révész Margit – dr. Hermann-Cziner Alice (szerk.): *Tehetség-problémák*. Bp. 1930.

és Kosztolányi Dezsőn át Szondi Lipótiig. Kovács Vilmánál folytatta kiképző analízisét, és a harmincas évek közepétől 1945-ig folytatta analitikus praxisát, de nem ezt tekintette fő hivatásának. Pszichoanalitikus tudása és háttere mindazonáltal ott érződik a tevékenysége központi részét képező gyermekpszichológiai és pedagógiai munkáiban. Rendszeresen publikált a *Gyermeknevelés* és *A Jövő Útjain* című (reform)pedagógiai lapban.⁶

A háború után az óvodaügyek főelőadója volt a Fővárosi Tanácsnál; nagy szerepe volt a nemzetközi hírű magyar óvodai rendszer létrehozatalában. Tanított óvónőképzőben, majd az Országos Pedagógiai Intézet munkatársa lett. Számos neveléslelektani előadást tartott, és ismeretterjesztő cikket írt a családi és az óvodai nevelés kérdéseiről.⁷ A fő művének tekinthető *Emberré nevelés* a tekintélyelvű nevelés ellen, a gyermek autonóm személyként való kezelése mellett foglal állást.⁸

A 20. század első évtizedeiben a gyorsan fejlődő ipar, a cégek közötti verseny, a kínálati piac és az áruválaszték bővülése, a „fogyasztói társadalom” megjelenése Amerikában és Európában is hamarosan maga után vonta a városi hirdetések és reklámok, amelyek a pszichológia figyelmét is felkeltették. Hermann Alice az új tudománynak számító reklámpszichológia⁹ egyik első hazai művelője és empirikus kutatója is volt. A terület interdiszciplináris jellege megfelelt saját sokszínű háttérének és érdeklődésének; az adott reklámnak megfelelően többféle pszichológiai irányzatot és módszertant felhasznált a reklámok elemzésében: a budapesti reklámokat pszichoanalitikus, behaviorista, kísérleti pszichológiai, alaklélektani, „kognitív” és társadalomlélektani alapon is értelmezi és értékeli. A témáról oktatott az Országos Iparegyesület reklámkursusán és Bortnyik Sándor Műhely nevű grafikai magániskolájában is, amely a Bauhaus magyarországi bevezetésének egyik terepe volt.

*A reklám lélektana*¹⁰ című, 1927-ben írt könyvét az életrajzok szerint hollandra is lefordították. Ennek sajnos nem találtam nyomát, és a kötet magyarul is alig hozzáférhető. A könyv megírását (amint a reklámlélektan tudományának kialakulását is) a reklámok gyors elterjedésének jelensége motiválta: olyan, a reklámok alkotóit és közönségét egyaránt érintő kérdések, hogy miért és hogyan hatnak a reklámok, és megíjósolható-e, mérhető-e a hatásuk. A könyv bevezetőjében Hermann Alice felsorolja naprakész szakirodalmi forrásait – ezek mind (az 1920-as években megjelent) német és osztrák pszichológusok, pszichotechnikusok és közgazdászok könyvei és folyóiratcikkei. A leggyakrabban idézett szerzők Edmund Lysinski, Hans Piorkowski, Walter Moede, Fritz Pauli, Viktor Mataja, Rudolf Seyffert és Anna Berliner. Érdekes módon nem hivatkozik a megelőző években publikált magyar nyelvű, reklámmal foglalkozó (bár nem kifejezetten reklámlélektani) munkákra, így Csizik Gyula, Bányász Jenő vagy Szabó László könyveire.¹¹

⁶ Lásd pl. Hermann-Cziner Alice: *Pszichotechnika és pedagógia*. A Jövő Útjain 1(1926). 38–40; Szülők a nevelésben 2(1927). 9–10; A nevelőnő-kérdésről 6(1931). 11–13; Veleszületett vagy szerzett. 2(1) (1927). 34–35. Hermann Alice dr.: *Pszichoanalízis és nevelés*. Gyermeknevelés 4(1935). 65–67; Az anyához fűződő érzelmi kapcsolat nevelő erejéről 4(1936). 61–63; Anyagi gondok – anyagi kérdések 7–10(1938). 103–106.

⁷ Posztumusz válogatott tanulmányai: Hermann Alice: *A gyermekben érlelődik a jövő. Válogatott írások*. Vál. V. Binét Ágnes. Kossuth Kiadó, Bp. 1979.

⁸ Hermann Alice: *Emberré nevelés*. Budapest Székesfővárosi Irodalmi Intézet, Bp. 1946.

⁹ A reklámpszichológia történetéről lásd Sas István: *Reklám és pszichológia*. Kommunikációs Akadémia Kft, Bp. 2007.

¹⁰ Dr. Hermanné Cziner Alice: *A reklám lélektana*. Pantheon, Budapest 1927. A könyv a Naményi Ernő által szerkesztett *A reklám* című, három részből álló „trilógia” egyik kötete. A másik kettő: *A reklám gazdaságtana* Naményi Ernő és *A reklám művészete* Nádai Pál tollából.

¹¹ Csizik Gyula: *A reklám*. Lampel, Bp. 1917. (Iparosok Olvasótára sorozat); Bányász Jenő Dr. (szerk.): *A reklám propaganda*. „Jury” Kereskedelmi és Jogi Szaklap Kiadó, Bp. 1922; Szabó László Dr.: *A hirdetés tudománya*. Az Est, Bp. 1927.

A reklámot a művészet, a nevelés és a propaganda műfaja között helyezi el (a maga módján mindegyik hatni akar), de el is határolja ezek céljaitól. Megvizsgálja a reklám közönségének (mai szóval „célcsoportjának”) általános lelki sajátosságait, egyes társadalmi csoportok megszólításának jellegzetességeit, illetve a speciális körülmények és lelkiállapotok szerepét a reklámok befogadásában. Az általános szükségletek között az „élvezeti elv”, vagyis a freudi örömelv (pontosabban az öröm ígérete, az „előöröm”) az elsődleges, ebben a pszichoanalízis fogalma mellett a pavlovi kondicionálás szerepére is utal. Ezen belül az önfenntartás és a mások szeretésének alapösztöneire építhet a reklám, azaz a „saját megélhetés, kényelem, érvényesülés, boldogulás” szükségletére és a „szeretteink, ideáljaink, tárgyaink” felé irányuló libidóra. A reklámokban visszatérő nő- és gyermekmotívum ezekre az ösztönökre épít, akkor is, ha nincs tartalmi köze az áruhoz; a női reklámalak a nőre is hat, azonosítás útján. „A Szent István malátakávé meztelen Lacikája a pesti ember legkedvesebb reklámjai közé tartozik.” (14.) De a hatás „elpuffog”, ha öncélú, ha nem sikerül „az áru irányába levezetni” (pszichoanalitikus értelemben „eltolni”).

A különböző „fogyasztói csoportok” (nemek, lakóhely, társadalmi osztály, nemzet) megszólításában az adott csoport életformáját érintő szociológiai jellegű megfontolások játszanak szerepet, a fejezet ezeket a tényezőket is végiggondolja. A férfi és női vásárló közti eltéréseket a vásárlási szokások terén későbbi cikkeiben is tárgyalja, erre ott még visszatérek. A körülmények és lelkiállapotok szerepe a reklám befogadásában szintén erőteljes. Mint írja, az utca az álmodozás, a sietség, a gyors benyomások, asszociációk terepe, egyfajta regresszív állapot. Ennek megfelelően a nagyméretű kép, a megszólító, párbeszédés vagy kérdő forma, a rövid, befogadható üzenet, vagyis „az én elemi szintű megszólítása” ideális, amelyben hat a kimondott szó varázsereje. A kirakat kiragad az álmodozásból, itt könnyebb átvinni az érdeklődést aktivitásba. A villamos a kikapcsolás, a nézelődés, az aktívabb információkeresés helye lehet. Az újságban közölt hirdetés befogadókész állapotra, a betűben való hitre építhet. A reklámleveleknek a bosszúság ellensúlyozására kell törekedniük, semleges formával, érdekes tartalommal és személyesebb hanggal.

„A reklámhatás elemzése” című fejezet abból indul ki, hogy a reklám számolhat az általános lélektan (mint a reklámlélektan „anyatudomány”) törvényszerűségeivel. A laboratóriumi (pl. emlékezet) vagy subjektív véleménykéréses reklámlélektani vizsgálatok ezeket a hatásokat próbálják megragadni. A „közvetlen reklámhatás” szempontjai a figyelemkeltés, az olvashatóság, a felfogás (észlelés) irányítása, az érzelmi hatás és a meggyőzés. Az ismertetett vizsgálatok szerint a reklám figyelemkeltő hatását olyan formai (alaklélektani) szempontok befolyásolják, mint központ és periféria viszonya, intenzitás, izolálás, nagyság, áttekinthetőség, néző és reklám távolsága, ismétlés, elhelyezés. A figyelem a kezdő- és végponton a legerőteljesebb.¹² Fontos a kontúr, mozgás, fény, szín és színösszeállítás és a kontraszthatás szerepe, a rövidség, értelmesség (megjegyezhetőség), kiemelés, egyszerűsítés, újszerűség és ismerősség egyensúlya, valamint olyan, nehezebben megfogható szempontok, mint az érdekesség és érdekbe vágóság, eredetiség és esztétikum.

A „felfogás irányítását” illetően a homályosságot vagy semmitmondást elkerülő képek vagy szövegek, illetve az „elbeszélő”, azaz a tárgyat használata közben (vagy épp annak hiányával) bemutató reklámok lehetnek sikeresek. (Ez az elbeszélő módszer persze a mozgóképes reklámok megjelenésével tudott igazán kiteljesedni.) Az allegorikus, elvont képekkel érdemes

¹² Hermann Alice itt utal Hermann Imre vizsgálatára, a „széli választás” preferenciájára gyerekek esetében.

óvatosan bánni, de Hermann Alice szerint például a Zwack-likőr reklámjának fehér kesztyűs keze jól sikerült megoldás.

A reklámok érzelmi hatása nagyrészt tudattalan, a nő- és a gyermekmotivum erre épít, de ilyen az „atmoszféra” (pl. tavasz, öröm, erő) kifejezése, az általános esztétikai szempontok vagy a humor is. A reklámok meggyőző ereje a közönség gyermeki befogadóképességét használja ki, ebben legfőbb eszközei az ismétlés, szemléletessé tevés, határozottság, magától értetődőség és a tekintély/ideál beépítése. A meggyőzést szolgálja a szükséglet felismertetése (megteremtése) és az adott tárgy feltüntetése annak leoptimálisabb kielégítőjeként. Hatásos a luxuscikknek számító tárgyak közhasználati cikké tétele a reklám segítségével: ennek legsikeresebb korabeli példája Ford autója, de mint a szerző megjegyzi, ez lehet az írógép, porszívó, vasaló vagy rádió útja is – és valóban így lett.

A közvetlen hatásokon túl legalább ilyen fontos a reklámok emlékezeti hatása, a bevésés és megőrzés. Ennek sikerében szerepet játszik a benyomásszerzés időpontja („szünetek”: utca, villamos, mozi), az elhelyezés, rövidség, értelmesség, eredetiség, a visszatérő motivumok, a biológiai alapokkal bíró ritmus és rím (formák ritmusa is: Bortnyik plakátjai), a „Schlagwort” (szlogen, szállóige), az ismétlés és a kellemes érzelmek felkeltése.

Végül a reklámok vásárlásra készítetése, cselekvésre indítása olyan direkter eszközökkel történhet, mint a vásárlói szokások létesítése, a „belekóstoltatás” (mutatványszámok, próbacsomagolás, ingyenesség). Itt a vásárlói mérlegelést fölülíró szuggesztívó történik, de a meglévő ösztönökre, szükségletekre építve. Ilyen hatást váltanak ki a kis előnyök, kedvezmények, ajándékok, melyek mögött „a megajándékozottság gyerekkorunkba visszanyúló, erős érzelmi komplexumokat megbolygató öröme” áll; a játék vagy a gyűjtőszendevély beépítése szintén gyerekkori ösztönökre apellál. A példaként említett Szerencsi Csokoládégyár keresztretjévsorozatata többféle ösztön csábítását egyesíti.

A „Reklámformák egyénisége, elbírálási módszerek” című fejezetben Hermann Alice végigmegy a reklámok különféle korabeli megjelenési formáin: a nyomtatott reklám (prospektus, újsághirdetés, utcai hirdetések, plakátok), a tárgyreklám (kirakat, csomagolás) és a védjegy (a mai „logo”) sajátos közlési módjain. Ezek sikeressége nagyrészt a könyv korábbi fejezetében vizsgált szempontok (személyesség, tárgyilagosság, érzelmekváltás, elrendezés, befogadhatóság) műfajnak megfelelő alkalmazási módján múlik. A plakátok esetében a történet, a mozgás, az (erotikát idéző) testrészt ábrázolása, valamint az azonosulás lehetősége bizonyultak elsőrendű szempontoknak. A szerző idéz egy vizsgálatot, amelyben plakátok értékelésénél grafikusok és reklámszakemberek választásait vetették össze, és azt találták, hogy a reklámok hatását illetően az utóbbiak bizonyultak sikeresebbnek. Egy másik, védjegyekre vonatkozó tetszészvizsgálatban a nem pszichológus reklámszakemberek által legjobbnak talált védjegyterv bizonyult kevésbé jónak a pszichológus szakemberek javaslatánál (a közönség az utóbbit választotta). Ez Hermann Alice szerint a reklámlélektan létjogosultságának megerősítéseként értelmezhető, és ez a gondolat a könyv konklúziója is.

1930-ban a modern plakát lélektanáról írt tanulmányt a Magyar Könyv- és Reklámművészek Társasága (Iparművészeti Múzeumban rendezett) bemutatkozó kiállításának katalógusába (többek között Kassák Lajos, Kner Imre és Náday Pál mellett).¹³ Ez a szöveg is erősen épít

¹³ Hermann-Cziner Alice: *A modern plakát lélektana. = A magyar könyv- és reklámművészek társasága bemutatkozó kiállításának katalógusa*. Szerk. Naményi Ernő. Országos Magyar Iparművészeti Múzeum, Bp. 1930. 13–16.

a pszichoanalízis gondolati és fogalomrendszerére. „A modern plakát nem képezi le a valóságot, hanem új képfajtát prezentál. Nem simul bele a tudat képzeletvilágába, hanem annak falait megbontja, [...] nem marad a tudat felszínén, hanem mélyebb erőkkel talál kapcsolatot.” Meghatározza a tudattalanra gyakorolt hatás eszközeit: a *dinamika*, „amely átültethető az ösztönerők lelki dinamikájának nyelvére”; a *ritmus*, melynek „legmélyebb gyökereire a pszichoanalízis mutatott rá, a minden lelki történet mélyén rejlő ismétlési tendenciában”; a *szimbólum*, „a tudattalan ösztönerők formanyelvének egyik leghatalmasabb reprezentánsa”, valamint a *humor*, amely „azokat a lelki rétegeket mozgatja meg, amik az emberben az örök gyermeket adják”.

A harmincas években rendszeresen publikált a Reklámélet¹⁴ című, tartalmában és küllemében is modern és színvonalas havilapba. Itt részben a könyvében tárgyalt témák térnek vissza vagy bomlanak ki részletesebben, többek között a plakát, a fényreklám, a márkanév és a reklámozó lélektanával vagy épp a nőket megcélzó reklámokkal kapcsolatban. „Pesti reklámélet” című sorozata a kirakatokkal, cégekkel, portálokkal, plakátokkal, hirdetésekkel, prospektusokkal, márkanévvel, tipográfiával kapcsolatos apró megfigyeléseit tartalmazza. Ebben a műfajban is jellemző rá a világos, éleslátó, szellemes, közérthető, de nem leegyszerűsítő fogalmazásmód, a hiteles hang és a tárgyával való azonosulás.

Empirikus kutatásokat is végzett a reklámok hatástényezőit feltárandó. 1930-ban 295 személlyel (100 tízéves gyerek, 85 tizenöt éves fiatal, 52 18–20 éves fiú és 57 különböző korú és foglalkozású felnőtt) folytatott kísérleti reklámlélektani vizsgálatot,¹⁵ amely arra irányult, hogy milyen budapesti plakátokra emlékszik legjobban a közönség, s ebben milyen (formai, tartalmi, lélektani) szempontoknak van szerepe. A reklámok hatását tehát nem a (kevésbé közvetlen) üzleti siker, hanem a reklámok bevésséje útján mérte. Rangsort állított a felidézett plakátokról és márkanévekről, melyben nagy átfedést talált a korcsoportok között. (Ez a sorrend nem feltétlenül vág egybe a vásárlási kedvvel.) Az értelmezésben az erotikus hatást (a Dreher sör bakkecskén lovagló faunja és az Elida szappan nőalakja), a humort (a Winter-plakát akasztófahumora) és különösen a gyerekeknél a szlogen ritmusát (biológiai gyökerek, szívritmus stb.) emeli ki mint elsődleges hatótényezőket. Az esztétikum szerepe megítélése szerint kisebb (csak a Meinel-plakátnál volt meghatározó). Olykor a plakát megmarad, de a márkanév nem, azaz „elpuffogó reklámhatással”¹⁶ van dolgunk.

A plakátvizsgálata Hanns Kropff német reklámszakember választot,¹⁷ elsősorban módszertani kritikákat megfogalmazva. Örül, hogy nő a szerző, úgy véli, a nő alkalmasabb reklámlélektani vizsgálódásra. „A nő mentalitása és az a tény, hogy a legtöbb cikk vásárlója, különösképpen predesztinálja erre a munkára.” A vásárlók 95 százaléka szerinte nő, ezért az alanyok legalább 80 százalékanak nőnek kellett volna lenni – javaslata szerint 150 (alsó/középosztálybeli) háziasszony, 50 önálló foglalkozású és 40 felsőosztálybeli megoszlásban.

¹⁴ Az 1928 és 1938 között Balogh Sándor szerkesztésében megjelent Reklámélet szerzői között olyan jeles képzőművészeket, építészeket, művészettörténészeket, esztétákat találunk, mint Nádai Pál, Hevesy Iván, Rabinovszky Máriausz, Kozma Lajos, Molnár Farkas és Kassák Lajos, de Feldmann Sándor adlerianus pszichiátertől is közöltek cikket *A veendő hatalmi és szexuális ösztöne a vásárlásnál* címmel (1928/1. 1–4). Írók is visszatérően publikáltak a lapban, leggyakrabban Németh Andor, többször Nagy Lajos, az 1930. decemberi szám pedig egy sor „Pályanyertes story”-t közölt Németh Andor, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Móra Ferenc és Karinthy Frigyes tollából.

¹⁵ dr. Hermann-Cziner Alice: *Milyen budapesti plakátokra emlékszik legjobban a közönség?* Reklámlélektani vizsgálat 295 egyénen. Reklámélet 1930/6. 6–18.

¹⁶ dr. Hermann-Cziner Alice: *Elpuffogó reklámhatások – reklám a konkurensnek. A 295 személyen végzett vizsgálat további tanulságai.* Reklámélet 1930/7. 1–4.

¹⁷ H. F. I. Kropff: *Válasz dr. Hermann-Cziner Alice plakátvizsgálati cikkére.* Reklámélet 1930/8. 1–3.

*A fényreklám lélektana*¹⁸ című cikk talán a legerősebben telített a lélektani (és pszichobiológiai) vonatkozásokkal. A szerző leszögezi, hogy a reklám nemcsak külső, de ősi belső szükséglet is, és a jó reklám megtartja a belső szükségszerűségnek ezt az érzetét. A fény mint hordozó rendkívül alkalmas e szükségletek „kivetítésére”. Ezt biológiai gyökerekre vezet vissza: a tűz mint elemi erő, a fény mint a megnyugvás, a biztonság emblémája tudattalan fény felé fordulást eredményez. Ez a pozitív érzelmi viszony áttolódik az árura. A mozgás és a ritmus hatása ugyancsak biológiai természetű – a ritmikus testi működések (szívverés, lélegzés, szexualitás), „izgató és konzerváló” hatásával hozható összefüggésbe.

*A reklámozó lélektana*¹⁹ című írás szerint a reklám maga is „biológiai ösztön”, a gyermeki énszeretet, képességeink, „portékánk” megmutatásának, világgá kiáltásának formája. Ez a közvetlen szuggesztív hatás sok esetben működik – Hermann Alice Kónya bácsi poloskairtóját említi példaként, aki a plakáton saját arcképével reklámozza termékét. De a tömegtermelés eltompította a vásárlót, elvette az árukinálás személyes jellegét, a reklámozó eltávolodott az árutól, kevésbé hiteles. „Szerintünk a jó reklámozó abból lesz, aki az önszeretetés természetes ösztönét az áru szeretetére tudja átvinni” – fogalmaz Hermann Alice. A reklámozó személyiségét illetően egyfajta materializmus (vagyis a matéria szeretete), kötődés az áruhoz, életigenlés és invenció szükséges, valamint empátia, azonosulási képesség mások szükségleteivel.

*A márkánév lélektana*²⁰ című cikke kiindulópontja a név szerepe, ereje, a megnevezés mágiája, azonosítása a tárggyal. A hatást a szavak képe, hangulata, kellemessége, kifejezőereje, hangzás és tartalom összekötése váltja ki. A név által előhívott asszociációk olykor disszonánsak az áruval – pl. Venus ételzsír, Hortobágy hintőpor, Apáca szappan. A Mignon írógép furcsábbnak hat, mint a semlegesebb Remington vagy Continental. A fantázianevek tehát sokszor alkalmasabbak, de itt a megjegyezhetőség lehet probléma (Frutti vs. Torokőr, Ovenall vs. Kultur). A nem értett név ugyanakkor tekintélyt sugároz.

*A reklámtudomány fejlődése – lélektanok változása*²¹ című írás áttekinti a fiatal, alig harminc éves, Amerikából Európába került tudomány történetét, melyen a lélektan különféle irányzatai mind nyomot hagytak. A kísérleti pszichológia az érzékelés csatornáin keresztül (látás, hallás, emlékezet) közelít a reklám hatásához, de sokszor mechanikus, életidegen. Ellenpontja az „alakzat-lélektan” (Gestalt pszichológia), mely a rész-egész viszonyával, a kontextus szerepével foglalkozik, és a kirakatrendezés pszichológiájában pl. igen jól használható. Hermann Alice érintettségénél fogva is kiemeltnek tartja a pszichoanalízis szerepét, amely „a lélek törvényszerűségeit”, harcban álló erők – ösztönén (szeretet és agresszió) és felettes én – kiegyenlítési törekvéseit vetíti a reklámokra. Az ösztönén mechanizmusai (sűrítés, eltolás, szimbólumképzés) a reklámokban is érvényesülnek. A reklámnak az ösztönénre kell irányulnia, vágyakat felkeltenie és a libidót az áru felé terelni – vagyis megszerettetni. A jó reklám a felnőttben lévő gyermekre hat, és fontos benne az ismerősség, az intimitás, a szimpátia szerepe.

Hermann Alice reklámalemezéseinek egy része kifejezetten a reklámok nemekkel, nőikkel kapcsolatos vonatkozásait tárgyalja.

¹⁸ dr. Hermann-Cziner Alice: *A fényreklám lélektana*. Reklámélet 1934/9. 1–3.

¹⁹ dr. Hermanné-Cziner Alice: *A reklámozó lélektana*. Reklámélet 1935/5. 1–2.

²⁰ dr. Hermann-Cziner Alice: *A márkánév lélektana*. Reklámélet 1935/7. 4–8.

²¹ dr. Hermann-Cziner Alice: *A reklámtudomány fejlődése – lélektanok változása*. Reklámélet 1938/4. 43–45.

A *Milyen márkákat ismer a pesti háziasszony?*²² című cikk újabb empirikus vizsgálatot ismertet. Az alanyok: 140 középosztálybeli asszony, három (különböző profilú) nőegyesületből: Demokrata Nők, Magyar Háziasszonyok Gazdasági Egyesülete és Budai Nők Jótékonyági Egyesülete. A vizsgálatból leginkább a foglalkozások beszédesek a korabeli középosztálybeli nők társadalmi pozícióit, az önálló női munkavállalás elterjedését, területeit illetően: 1 országgyűlési képviselő neje, 1 ügyvéd neje, 7 orvos neje, 4 mérnök neje, 2 író neje, 1 iskolatulajdonos neje, 1 katonatiszt neje, 2 gyáros neje, 12 kereskedő neje, 10 hivatalnok neje, 6 iparos neje, 13 tisztviselő, 11 pedagógus, 9 női iparral foglalkozó, 1 újságíró, 24 magánzó, 39 nem adta meg a foglalkozását. A feladat a legtöbb eszükbe jutó márka felírása volt, 24 árutípusból. A kísérlet társadalmi közegtől függetlenül hasonló eredményeket mutatott. A leggyakrabban említett márkanevek: Bemberg műselyem, Schmoll cipőpaszta, Dreher sör, Hutter mosószappan, Kalodont fogpaszta, Lux szappan, Tungsram villanykörte, Modiano cigarettahüvely, Darmol hashajtó, Herz szalámi, Boon kakaó és Stühmer csokoládé.

A *nő meghódítása*²³ című írás a reklámok nőkhöz való viszonyát és a nők reklámhoz való viszonyát elemzi (kibontva könyvének erre vonatkozó passzusait). A nő mint fogyasztó és vásárló némileg sztereotip, de a kor valóságának többé-kevésbé megfelelő képével indít: „Ha nem vesszük figyelembe a kenyérkereső nők egyre növekvő táborát – és ha beiktatunk még egy pár megszorítást –, akkor különös tételként leszögezhetjük, hogy az emberiség két részből áll: a férfi-része megkeresi a pénzt, a nő-része elkölti.” Idézi Harry Levi Hollingworth New York-i reklámpszichológus vizsgálatát, mely szerint „a nők 11-szer annyi férfi öltözködési és használati cikket vásárolnak, mint megfordítva, férfiak női holmit”. Az élelmiszer-vásárlás 83 százaléka, a bútórvásárlás 50 százaléka van női kézben. Arra nemigen reflektál, hogy ezt a statisztikát nem annyira a nők vásárlási „ösztöne”, a vásárlás „női” jellege, sokkal inkább a családi-társadalmi nemi munkamegosztás, azaz a nő elsőrendűen „háziasszonyi” szerepe eredményezi. Egy fontos mondata mégis lesz erről a cikk egy későbbi pontján. A nő mint befolyásolhatóbb, szuggesztibilisebb lény jelenik meg, aki nem racionális szempontok alapján dönt a vásárlásnál. Egy Mataja által idézett amerikai reklámszakembernek „a női vásárló lélektanáról” szóló jellemzése szerint: „A férfi egy dollárt ad egy 50 centes áruért, amelyre szüksége van, a nő 49 centes egy 50 centes áruért, amelyre nincs szüksége.” Mint Hermann Alice hozzáfűzi, ez nemcsak az alkalmi vételekre vonatkozik, „hanem arra a mondhatnók l’art pour l’art szeretetre, amellyel a nő vásárlásait végzi. [És itt jön a lényeges gondolat, amely rávilágít a társadalmi nemi szerepek jelentőségére és szokásokat kijelölő hatására:] A foglalkozás nélküli nőnek a vásárlás a főfoglalkozása, a »jó vásár« ambíciója és büszkesége.”

A szerző szerint a „hódításnak” is szerepe van a reklámban; a személyre szóló, közvetlen hang mindig hatásosabb, mint a „Nagyságos Asszonyom, van szerencsém...” körülményessége. A Vampyr porszívó reklámját említi pozitív példaként: „Nagyságos Asszonyom! Ön, ki olyan lelkiismeretes gonddal ügyel arra, hogy tiszta étel, tiszta ital kerüljön az asztalra, alig hihető, hogy közömbös volna az irányban, hogy tiszta levegőt szívznak-e be hozzátartozói és Ön, Nagyságos Asszonyom! Ha pormentes levegőt akar, akkor vegyen Vampyr porszívót!” Persze ez a szöveg sem annyira a személynek szól, mint inkább (némi büntudatkeltést is bevetve) a gondoskodó háziasszony szerepének. Jó, ha a reklám kielégíti a nő igényét a szolgáltatókészésre,

²² dr. Hermann-Cziner Alice: *Milyen márkákat ismer a pesti háziasszony?* Reklámélet 1931/6. 4–6.

²³ dr. Hermann-Cziner Alice: *A nő meghódítása.* Reklámélet 1929/11. 3–4.

támaszra – írja újabb sztereotípiát erősítve a szerző. „A nőről még jó néhány évszázad »emancipációja« sem fogja letörölni a támasz és segítség utáni vágyat, mindennemű szolgálat megbecsülését.” A hódolat, megbecsülés, közösségérzet hasonlóképp fontos; az Oetker sütőpor kenyérsütőreceptjei vagy a Meinel tea- és kávéfőzési tanácsai ezt remekül teljesítik.

*Mindent a nőért*²⁴ című írása erősebben reflektál a társadalmi normákra, bár itt sem elsősorban a női, hanem az egyes termékekhez kapcsolt merev osztálysztereotípiák alapján kritizálja a nőknek címzett reklámokat. Idéz egy buffalói propagandakampányt, amely a gyárak odatelepülésére rábeszélendő a tulajdonosokat, két könyvecskét adott ki, az egyiket („Fact-Book of Buffalo”) a gyárosnak, a másikat („For Your Wife”) a feleségnek címezve. Utóbbi „mindazt tartalmazta, ami önagységát leendő otthonának életviszonyairól érdekelhette, és ami az áttelepedést kívánatosá tehetné számára”. A nő speciális érvekkel történő megszólítása eredményes lehet, de mint Hermann Alice rámutat, sokszor az adott társadalmi osztálynak szóló sablonokkal történik. A kozmetikai cikk, ruha, luxusholmi célsoportja a „nagyvilági dáma” – a szépség, elegancia, társasági elit motívumaival. Az élelmiszer, háztartási cikk a háziasszonyt szólítja meg – az egészség, tisztaság, megtakarítás motívumait kiemelve. A kettő nem keveredik, amit a szerző azért bírál, mert egyfelől nem tükrözi a realitást, másfelől a reklámozó nem él azzal a társadalomformáló erejével és lehetőségével, hogy ezt az osztálytagozódást kissé megbontsa: „Hogy a háztartási cikket árulónak a »hölgy« számára is lehetne mondanivalója, és hogy a kozmetikai cikket hirdető az úgynevezett háziasszonynál is megértésre találhat, az a legkritikább esetben szokott a hirdetésszövegezők eszébe jutni. Mintha itt két külön kasztról volna szó, és nem egy és ugyanazon személyről. Pedig alig van ma olyan középosztálybeli »háziasszony«, aki ne volna egyúttal »társaságbeli hölgy« is. [...] Megfordítva is áll: a »hölgy« sem rózsabokorban születik és nektárt iszik, hanem egy háztartás részese vagy vezetője.” „Ne adj isten, hogy egy nőt egy másik oldalról próbálnák megközelíteni, és attól, hogy egy ténylegesen új osztályt neveljenek cikkeik számára, meg éppenséggel óvakodnak” – fogalmazza meg kritikáját.

Néhány kivételt is említ: a General Motors anyáknak szóló hirdetése – ne kelljen hidegben iskolába járni a gyerekeknek – a nőt nem „hölgy-”, hanem (osztályokon átívelő) anyaszerepében szólítja meg. Magyarországon a Lux szappan reklámja a „hölgyel” is elhitheti, hogy a saját kezű mosás „előkelő valami, fashionable valami, a dámának való”. De még sok a kiaknázatlan lehetőség. A konzervreklám például hirdethetné, hogy a konzerv „modernebb, magasabbrendű, örömteli életet biztosít. Hogy a gyorsan előállítható ebéd a nőnek visszaadja a napsugarat, a sportot, a fiatalságot. Hogy jobbkedvű felesége lehet férjének, türelmesebb anyja gyerekeinek! És számos háztartáskönnyítő eszköz, amit hasonlóképpen lehet eladni – nem a háziasszonynak, hanem a nőnek, a feleségnek, az anyának.” Egy amerikai vasalóreklám azt hangsúlyozza, hogy azzal öröm a vasalás – hiszen a férj szereti, ha minden rendben van, de nem szereti látni, ha a felesége agyondolgozza magát. Egy német mosószervállalat négy hirdetése közül az kapta a legtöbb szavazatot, amely szerint „a Burnus a nagymosás napját könnyűvé és örömtelivé teszi”.

A cikket újra pszichológiai-pszichoanalitikus megjegyzéssel zárja. Mint írja, a vásárlásnál kétféle motívum működik (nőknél és férfiaknál egyaránt). Az egyik a rejtett ösztönökből fakadó vágy a kényelem, a jó élet, a pénzkidadás öröme után. A másik az előbbi leplezésére szolgál: indokolt, észszerű, kifizetődő aktusnak állítva be a vásárlást. A jó hirdetés mindkettőt beépíti.

²⁴ Dr. H. Cz. A.: *Mindent a nőért*. Reklámélet 1930/10. 3–4.

A pszichoanalitikus értelmezések, az ösztönökre való hivatkozások kiegészítik, ellentétezzik a társadalmi szempontokat, és inkább az univerzális törvényszerűségek keresése irányába hatnak.

Hermann Alice elsősorban a nő anya- és feleségszerepének megjelenését hiányolja a reklámokból.²⁵ Nem említi ugyanakkor azt a hiányt, amely az önálló dolgozó nőt és embert takarja ki a hirdetésekben. Hogy a háztartás, a főzés, a gyereknevelés nem kizárólag női feladat, és a nők is lehetnek házon kívüli kereső munkái²⁶ és kedvtelése is (ami pedig ha nem is tömeges, de ekkor már létező valóság), ez nemcsak a (műfajból adódóan sokszor sztereotípiákkal dolgozó) reklámokban, de a reklámpszichológus elemzésében sem tükröződik. Ily módon, bár erős szociális érzékenységgel közelít a témához, a nemi szerepeknek a valóságosnál konzervatívabb állapotát rögzíti, inkább a korabeli nőideál-típusokat, mint a realitást tükrözve vissza. Ez pedig ellentmondásban van saját életével is, amely az anyaságon túl az aktív értelmiségi nőé is. A háború utáni társadalmi közegben ezek a rögzített nemiszerep-megosztások már kevésbé tükröződnek a munkáin, bár szakterületéből adódóan a nőket itt is elsősorban mint anyákat, gondozókat szólítja meg.

Hermann Alice eddig kevésbé feltárt reklámlélektani munkáiban egy új és komplex társadalmi jelenséget vizsgál és értelmez, empirikus módszerek és (sok elemében ma is érvényes és alkalmazott) eredmények sorát közvetítve elsősorban a laikus olvasók felé. A formai, észlelési és érzelmi szempontokat, a befogadók általános és csoportspecifikus sajátosságait és szükségleteit mindig életszerű módon, a valóságos hétköznapiak fényében tárgyalja. A reklámok pszichológiai megértéséhez és hatásmechanizmusának elemzéséhez mozgósítja szerzteágazó elméleti tudását, érzékenységét és nem utolsósorban szemléletes és szellemes stílusát.

“If you want to have a dust-free air, buy a vampyr vacuum cleaner!” Alice Hermann and the Beginnings of the Psychology of Advertising

Keywords: psychology of advertising, psychoanalysis, Gestalt psychology, persuasion, women and advertisements

Alice Hermann was a versatile theoretical and practical psychologist: before the war she was a psychoanalyst of the Budapest School, who also dealt with experimental psychology and the psychology of giftedness, after the war she worked in the field of educational psychology and kindergarten pedagogy. It is a little known fact that Hermann Alice can be considered the first Hungarian psychologist of advertising. In 1927 she published a book on the psychology of advertisement, and in the thirties she published regularly in the monthly magazine *Reklámélet* (Advertising). The interdisciplinary nature of the field met with her diverse background and interests; she applied several psychological trends and methodologies in the analysis of advertisements. The study reveals this slice of Alice Hermann's oeuvre, paying special attention to her writings on women and advertisement and her implied view of women and society.

²⁵ A mai reklámok viszont leginkább ezekben a szerepekben szólítják meg a nőket, akik viszont épp dolgozó női mivoltukból adódóan váltak fizetőképes célcsoporttá.

²⁶ Vagy épp házon belüliek: a korszak legnagyobb női pénzkereső csoportját a cselédek jelentették – akik viszont nem képeztek komoly vásárlóerőt, így nem szerepelnek a reklámok fő célcsoportjai között. Lásd Dr. Illyefalvi I. Lajos: *A kenyérkereső nő Budapesten*. Székesfővárosi Statisztikai Hivatal, Bp. 1930.

Keszeg Anna

Nőszerepek és nőkarakterek az HBO Europe kelet-európai sorozataiban

A médiatudomány egyik klasszikus problémája a társadalmi csoportok és médiatartalmak közötti összefüggés: vizsgálják ezt a kérdéskört a tartalomgyártás logikájának oldaláról, a médiatermékekben való megjelenítés jelentésszűkítésére rákérdezve, illetve a befogadói attitűdök és az adott tartalom általi identitásmegélés összefüggésében. Ebben a tanulmányban arra kérdezek rá, hogy az HBO Europe eredeti gyártású kelet-európai tartalmaiban milyen nőszerepek jelennek meg, s teszem ezt egy kettős szempontrendszernek megfelelően. Egyrészt kiemelkedő jelentősége van annak, hogy az HBO honosítja meg ebben a régióban az ún. „minőségi televíziót”, vagyis a produkció egy új formáját, másrészt ezzel társadalmi csoportok reprezentációjának új szemléletét is megteremti. Az elemzésben mind a produkció, mind a drámai történetmesélés és karakterépítés közötti összefüggés szempontrendszerét érvényesítem. Az elemzésre választott sorozatok az HBO Europe 2015 tájékán bemutatott bűnügyi sorozatai, melyek valamilyen módon a család és büntett, bűnhálózat közötti összefüggésre építenek. A vizsgált sorozatok a lengyel *Pakt* (2015–) és a cseh *Mamon* (2015–), mindkettő a norvég *A pénz istene* (2014–2016) sorozat feldolgozása, a magyar *Aranyélet* (2015–2018), a finn *Easy living / Helppo elämä* (2009–2011) adaptálása, illetve a román *Umbre* (2015–), az ausztrál *Small Time Gangster* (2011) remake-je.

Gender és média

A nemek különféle médiatartalmakban való megjelenítésének kortárs leírásai egyetértenek abban, hogy a kilencvenes években rendszerszintű változás áll be a társadalmi csoportok médiamegjelenítésében, illetve hogy az elmozdulás egy sokkal kiegyensúlyozottabb, a bennszülött perspektívához hűbb identitásértelmezés irányába történik. E vizsgálatok az egyes csoportok által betöltött szerepek, érdekeltségek és esetleges vezetői funkciók meglétére kérdeznak rá.¹ Az átmenet egyik jellemzőjeként megváltozik a nyugati kultúra médiatartalmainak azon alapvető felvetése, hogy nő és férfi, lány és fiú között strukturális és alapvető különbség van.² E különbség jellemzően arra épít, hogy a férfias jegyek a hatalomgyakorlással és birtoklással, a nyilvános tér feletti uralommal, a nőies jegyek a kapcsolatépítéssel, fogyasztással és a privát tér berendezésével kapcsolódnak össze. Vagyis a férfiakat teremtésre, aktivitásra, a nőket befogadásra, passzivitásra szocializálják. A hatvanas

Keszeg Anna (1981) – kultúrákutató, PhD, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem – Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Debrecen–Kolozsvár

¹ David Gauntlett: *Media, Gender and Identity. An Introduction*. London and New York 2008. 62.

² Cynthia Carter – Linda Steiner: *Mapping the Contested Terrain of Media and Gender Research*. = Uők.: *The Media and Gender Reader*. Maidenhead 2003. 11–37, 12.

évektől megerősödő médiakritikus kutatási irányok a nők, illetve más kisebbségi csoportok „médiamegsemmisítéséről” beszéltek, és szisztematikusan tárták fel a médiaszexizmus működését.³ Ez a trend nemcsak a társadalmi mozgalmak hatására változott meg, hanem jellemzően a médiarendszerek gazdasági logikája miatt: a nőiséget anyagilag jövedelmezőként kell létrehozni. A gyártók és fogyasztók megváltozó társadalmi összetétele kibillentti azt a 19. század közepén beállt médiarendszert, mely a férfi fogyasztó figyelméért szállt harcba. Az új médiarendszer egyszerre mutat be sokfélebb és rétegzettebb identitásmintákat, vesztí el globális jellegét, és válik egyre rétegspecifikusabbá. A kilencvenes években az Egyesült Államok televíziós sorozatainak végzett tartalomelemzése az mutatták ki, hogy 1992–93-ban a beszédhelyzeteket 61 százalékban férfiak uralták, majd 1995–96-ban 63 százalékban, ugyanebben az intervallumban e tartalmakban a főszereplők mindössze 18 százaléka volt nő, kétharmad arányban háziasszonyi szerepben, majd a második intervallumértékre ugrásszerű növekedéssel a főhősök 43 százaléka lesz nő. Ugyanakkor az is izgalmas összefüggés, hogy milyen hatást gyakorol a nők megjelenése a tartalomgyártói oldalon a nők médiareprezentációjára: érdekes módon a fix forgatókönyvvel rendelkező tartalmaknál egyértelműen kimutatható, hogy a női szerzők megjelenése arányosabb nőmegjelenítést von maga után, ez azonban a valóságshowk esetében nincs így.⁴

A kilencvenes évek sorozataiban bekövetkező áttörés tüneteit így foglalhatjuk össze: megjelennek azok a *sitcomok*, melyek ugyanolyan arányban jelenítenek meg férfi és női karaktereket (*Friends* 1994–2004; *ER* 1994–2009), melyek sikeres nők mindennapjait és magánéleti történéseit mutatják meg (*Ally McBeal* 1997–2002, *Sex and the City* 1998–2004) vagy amelyek férfiakat mutatnak meg nem normatív-maszkulin szerepekben (*NYPD Blue* 1993–2001). A kétezres évek folyamatait pedig úgy foglalhatjuk össze, hogy a populáris médiatartalmakban a férfiak erősek maradnak, de az érzelmi dimenziójuk kidolgozása egyre nagyobb szerepet kap, a nők esetében pedig egyre erősebb a professzionalizáció szerepe, a nők „keményebbé” válnak, ahogy Gauntlett fogalmaz.⁵

Ugyanakkor a minőségi televíziózás nyolcvanas évektől elterjedő modelljei, melyeket a következő egységben ismertetek részletesen, az ún. „férfias” természetű tartalmak szerepének megnövekedésével járnak. A televíziótörténész és médiaszakember Imre Anikó szerint a kétezres évekre a posztfeminizmus válik a televíziós tartalomgyártás uralkodó nézetrendszerévé, vagyis az az irányzat, mely szerint a női egyenjogúsági mozgalmak – bár nyilván sok feladatuk van még – egyértelmű legitimitással rendelkeznek. Ugyanakkor figyelmeztet arra, hogy a televízió nőies médium, hiszen éppen a klasszikus nemi szerepek szerint értelmezett háziasszony nézőként való megnyerését tűzte ki céljául, normaadó esztétikája pedig ennek értelmében a melodrámáé.⁶ A minőségi televízió ezzel ellentétben olyan normákat állít a televíziós tartalmak elé, melyek a szerzői filmes tradícióra jellemzőek: felismerhető stílus, aura, gondos kivitelezés, kamerahasználat, vágástechnika, realista ábrázolásmód, magas produkciós érték. Az így meghatározott értékek egy hatalmon levő médialogika elvárásait állítják a televízió elé, és felszámolják annak lehetőségét, hogy a médium a saját tartalmi normarendszere szerint gondolja újra önmagát.⁷ Ráadásul ezek az

³ Uo. 13–14.

⁴ David Gauntlett: *i. m.* 63–65.

⁵ Uo. 75.

⁶ Imre Anikó: *Gender and Quality Television*. *Feminist Media Studies* 9:4(2009). 391–407, 393.

⁷ Imre azt is kiemeli, hogy az HBO tartalmi között paradox módon minőségi különbséget tesznek az olyan magasan értékelt sorozatok közötti, mint a *Maffiózók* (1997–2007), illetve az alacsonyabb kategóriába sorolt *Szex és New York*. Uo. 393.

amerikai médiatartalmak más médiarendszerek lokális társadalmi és médiastruktúráival kerülnek összefüggésbe annak az erőteljes gyarmatosításnak köszönhetően, mely a nyugati médiavilágra jellemző, s mely a kilencvenes években Kelet-Európát is elérte. Imre Anikó amellett érvel, hogy a nyugati posztfeminista televíziós tartalmak lokális recepcióját figyelembe véve érdemes a posztfeminizmus televíziós fogalomtárát átértelmezni.

HBO Eastern Europe

Az elmúlt öt évtizedben a televíziózás történetében több mikroforradalom is lezajlott: az HBO alapítása a hetvenes években, a minőségi televíziózás fogalmának elterjedése, illetve az ún. komplex sorozatok megjelenése a nyolcvanas-kilencvenes években,⁸ a 2000-es évek digitális forradalma és az új generációs korlátlanul elérhető és streamingelhető sorozatok térhódítása⁹ egyre igényesebb közönséget ültetett le a képernyők elé. A képernyő fogalma is jelentősen megváltozott: a VOD-szolgáltatások miatt a televíziós tartalmak folyamatosan elérhetőek változó méretű és változó igényességű képminőséget biztosító hordozókon. 2017-ben a *Le Monde Diplomatique* közéleti magazin különszámában Dominique Pinsolle és Arnaud Rindel az HBO minőségi sorozatainak fogalmát így vezetik be: „a sorozatok elöntötték a sajtót, egyetemi konferenciák és filozófiai mélyseégeiket vizsgáló munkák tárgyai lettek.”¹⁰ Az idézet a televíziós sorozat státuszváltására figyelmeztet: a népszerű fogyasztás mulandó sikertermékeiből a televíziós sorozat a presztízs fogyasztás esztétikai igényű és kulturálisan értékesként elismert objektuma lesz. Ezt a korszakot hívják a televízió harmadik aranykorának, melyet az HBO megjelenése és műsorpolitikája vált ki. 1997 és 2006 között az HBO *It's not TV. It's HBO* (Ez nem tévé, ez HBO) szlogennel jelzi a televíziós presztízs fogyasztás jelenségének megteremtését: vagyis olyan tartalmakat ígér, melyek a televízió kereskedelmi logikájából kiváló független műalkotási rangra tartanak igényt.¹¹ A reklámblokkok hiánya tovább erősíti a kereskedelmi függetlenség ígértét: az HBO nem nézőket szerez a reklámtartalomnak, hanem megtalálja az igényes televíziós tartalom közönségét. Ez a stratégia az HBO-piramis lényege: a csatorna nagyon erőteljes és jól látható márkaidentitást teremt (gondoljunk a minden HBO-tartalom előtt felhangzó hangblokkra), a technológiai innováció iránt elkötelezett, illetve az egyéni tartalomfejlesztésre és -gyártásra esküszik.¹² Ennek a stratégiának egy másik velejárója az a globális gyártási szemlélet, melynek következtében az HBO-garantált tartalom helyi produkciós hálózatok és lehetőségek bekapcsolásával jön létre: vagyis az HBO úgy teremt

⁸ Jason Mittel: *Complex TV: The Poetics of Contemporary Television Storytelling*. New York 2015.

⁹ Michael Wolff: *Television is the New Television. The Unexpected Triumph of Old Media in the Digital Age*. New York 2015.

¹⁰ Dominique Pinsolle – Arnaud Rindel: *Comment HBO a inventé la série de qualité?* *Le Monde diplomatique*. Manières de voir 154(2017). 32–34. Az idézet az eredetiben: »les séries ont envahie la presse, font l'objet de colloques universitaires et d'ouvrages soulignant leur profondeur philosophique. «

¹¹ Marc Leverette – Brian L. Ott – Cara Louise Buckley: *It's not TV. Watching HBO in the Post-Television Era*. New York and London 2008.

¹² Uo. 8. Christopher Anderson a közönségárisztokrácia kifejezést használja az HBO fogyasztók megnevezésére. Christopher Anderson: *Producing an Aristocracy of Culture in American Television*. = Garry R. Edgerton – Jeffrey P. Jones: *The Essential HBO Reader*. Kentucky 2008. 23–42, 29.

tartalmat, hogy lokális filmes gyakorlatokat alakít át a saját forma- és minőségével szerint. Imre Anikó egyenesen úgy látja, hogy az HBO megteremti a saját gyarmatosító mikrobirodalmait.¹³

Az Imre által leírt folyamatnak tökéletes illusztrációja az HBO európai, pontosabban kelet-európai története, mely egy globális produkciós logika lokális meghonosítását jelentette. Az HBO a rendszerváltás után hamar betör a kelet-európai piacokra: 1991-ben jelenik meg Magyarországon, majd fokozatosan hódítja meg Kelet-Közép-Európa azon országait, ahol a kereskedelmi televíziózásnak nincs helyi hagyománya. 1994-ben a Cseh Köztársaságban, 1997-ben a Szlovák Köztársaságban, 1996-ben a Lengyel Köztársaságban, 1997-ben Romániában, 2002-ben a Horvát és a Szlovén Köztársaságban, 2004-ben a Szerb Köztársaságban, Montenegróban és Bosznia-Hercegovinában válik elérhetővé. Mivel ezekben az országokban a televíziós piac kevés szereplővel rendelkezik (egy, az amerikai viszonyokhoz képest természetesen kicsi közönséghez képest ez nem is meglepő), az HBO könnyen megerősíti a minőségi televíziózás márkaértékét, illetve a fiatal kreatív szakembereknek megteremti a nemzetközi piacra való kilépés szinte egyedülálló lehetőségét. Az HBO-nál dolgozni a legmagasabb presztízsű szakmát jelenti ezeken a helyi piacokon. Európa más országai-
ban az HBO tartalmi más szolgáltatókon keresztül érhető el. Kelet-európai szempontból viszont nagyon izgalmas az HBO Nordic 2012-es létrejötte: az HBO egy helyi piaci szereplővel, a Parsifal Internationallal jelenik meg a Finn Köztársaságban, a Svéd, a Dán és a Norvég Királyságban. Ez az az időszak, mely a skandináv krimi sikertörténetének csúcsát jelenti: az HBO ekkor kezdi el annak a műsorpolitikának a felfuttatását, mely a skandináv mintára létrejövő Eastern Noir megteremtését célozza meg, s melynek eredményeképpen 2015-től a kelet-európai országok stúdiói egyaránt bemutatnak saját gyártású krimitartalmakat. Ez a struktúra egy olyan régiószemlélet érvényesítését jelenti, mely a Kelet-Közép-Európára jellemző nemzeti és kulturális különbségek perspektívájában meglehetősen idegen, ha politikailag nem is teljességgel előzmény nélküli. Imre Anikó ezért is beszélhet EU-tópiáról az HBO kulturális hatalmi pozíciójával összefüggésben.¹⁴ Az HBO-birodalomban legutóbb bekapcsolt területek Spanyolország 2016-tól és Portugália 2019-től.

A tartalomgyártás szempontjából ez a történet első hullámban dokumentumfilmeket és komédiákat eredményezett (a *When Shall We Kiss?* izraeli formátum különböző feldolgozásait – Magyarország, Románia, Cseh Köztársaság), második hullámban az *In Treatment* szintén izraeli formátum helyi adaptációit (Lengyel Köztársaság, Cseh Köztársaság, Románia, Magyarország), illetve 2015-től kezdődően egy harmadik hullámban jönnek létre az önálló gyártású bűnügyi sorozatok, melyek a skandináv krimi szintén egyre erőteljesebben lokalizálódó és regionalizálódó modelljét követik.

Módszertan

A következő elemzésben az európai HBO saját gyártású sorozataiból választottam olyanokat, amelyek azonos produkciós elv szerint keletkeztek, illetve a nőkarakterek megjelenítése szempontjából összemérhetőek. E sorozatok mind az európai HBO-s sorozatgyártás harmadik hullámához tartoznak, mely drámai és pontosabban bűnügyi történetek meghonosítását tűzte ki célul. E hullám

¹³ Imre Anikó: *HBO's e-EUtopia*. Media Industries 5.2(2018). 50–68.

¹⁴ Uo. 55.

az adott országokban többféle sorozatot termelt, ezekből viszont azokat emeltem ki, melyekben a családi viszonyok, illetve a bűnelkövetés családi vonatkozásai kerülnek a történetmesélés homlokterébe, így a megváltozó nemi szerepek monitorizálására kiválóan alkalmasak. E sorozatok közül kettő, a cseh *Mammon*¹⁵ és a lengyel *Paktum* ugyanannak a norvég sorozatnak az adaptálása, így az e kettőben megjelenő nőkaraktereknek nemcsak önmagukban, hanem összehasonlító szempontból is kiemelt jelentőségük van. Ugyanakkor e tartalmakra az is jellemző, hogy az eredetihez képest kevesebb eredeti tartalmi megoldásra van példa, mint az *Aranyélet* vagy *Az árnyak* esetében, ahol már a sorozat első évadának második részétől történetvezetési autonómiát kaptak a gyártók. Mind a négy vizsgált sorozat esetében az első évadot vettem figyelembe, így a cseh *Mammon* esetében 6 részt, a *Paktum* esetében 6 részt, az *Aranyélet*, illetve *Az árnyak* esetében 8 részt vizsgáltam a következőkben tárgyalandó szempontok szerint. A részek átlaghossza ötven perc. Az *Aranyélet* és *Az árnyak* két további évadot ért meg: az *Aranyélet* utolsó évadát 2018 októberében teljes egészében hozzáférhetővé tették az HBO GO-n, míg *Az árnyak* utolsó évadának bemutatója 2019 őszére várható. A *Mammon* mindössze egy évadot ért meg, a *Paktum*ból viszont két évad készült, a második esetében az eredetihez képest nagyobb eltéréssel. E sorozatokat a következő szempontok szerint elemeztem: összeírtam a stáblisták alapján a legfontosabb nőkaraktereket figyelembe véve a nő- és férfikarakterek közötti arányokat. Majd a nőkaraktereket aszerint vizsgáltam, hogy milyen karakterjellezőkkel rendelkeznek, milyen drámai történetmesélési ívet járnak be, milyen szerepet, szerepeket töltenek be a narrációban. Ugyanakkor annak is nagy jelentőséget tulajdonítottam, hogy milyen generációs dinamika szerint építik fel a nemi populációt az egyes sorozatok: mind a négy sorozatra jellemző ugyanis, hogy három generációban gondolkodik, így a kommunizmusban felnötként érvényesülő, a kommunizmusban gyerekeskedő, majd az átmeneti időszakban érvényesülő, illetve a kilencvenes években született gyerekek perspektíváját és nemi szerepeit egyaránt követni engedi.

„*Az egy más világ volt: abban úgy kellett élni, most meg így lehet.*”¹⁶
Lányok, anyák, nagymamák – fiúk, apák, nagyapák

Az elemzett négy sorozatról egyöntetűen állíthatom, hogy a magyar *Aranyéletet* leszámítva mind férfikarakterek állnak a cselekményépítés középpontjában: *A pénz istene* lengyel és cseh feldolgozásaiban az oknyomozó újságíró a főszereplő. Egyértelműen érezhető viszont, hogy ezeket a karaktereket szakmailag megduplázzák egy-egy női megfelelővel: mindkét esetben a férfi által felderített adatokat nőkölléga neve alatt publikálják (a férfi ugyanis személyes szálon érintett a nyomozásban – a fiútestvérével kapcsolatos adatokat hozza nyilvánosságra). Ugyanakkor a karakter megduplázása egy másik szálon is megtörténik: egy-egy nyomozónő is bekapcsolódik a nyomozásba, akivel a főszereplőnek mindkét sorozatban romantikus viszonya lesz. Még tovább menve, mindkét sorozatban kiderül végül, hogy az eseményekre nagy befolyása van egy erős állami hatalmi pozícióban levő nőnek. Ez a sokelemes konstrukció egy olyan

¹⁵ A következőkben a sorozatokat az egyszerűség kedvéért a magyar forgalmazásban megjelenő címmel fogom jelölni: *Aranyélet*, *Az árnyak*, *Mammon*, *Paktum*.

¹⁶ *Aranyélet*, első évad harmadik rész, Janka.

társadalomszerkezetre utal, melyet a politikai korrektség nevében építettek fel. A férfikarakter köré épülő cselekményvezetés *Az árnyak* esetében a legerőteljesebb: Relu, a főszerepet játszó taxifőnök olyan munkát végez, melyben a nőknek alig van/lehet szerepe, a körülötte feltűnő nők klasszikus nemi szerepekben láthatók: a patriarkális társadalmi jelleg, a bünszerveződés férfiak köré épülő struktúrája itt a legerőteljesebb. *Az Aranyélet* abban kerül különös pozícióba, hogy egy családot szerepeltet főszerepben, így annak minden tagja ugyanolyan alaposan felépített karakterdrámával rendelkezik, s mivel a család nemi szempontból arányosan megosztott (apa-anya, fiú-lány), ugyanolyan arányban van női és férfi főszereplője a sorozatnak. S bár a család nemi arányait egy normatív társadalmi modellnek való megfeleléssel indokolja a sorozat (a Miklósi család a magyar mintacs család, aki egyaránt tudott fiút és lányt is nemzeni), a kiegyenlítettség gendertudatosságra is utalhat. Igaz ugyan, hogy a bünszerveződés szárait ebben a sorozatban is férfiak mozgatják, azonban motivációjukról leginkább az tudható meg, hogy jellemzően nők miatt teszik. Ugyanakkor az esetleges következtetések lokális horderejét erősen gyengíti az a tény, hogy a *Mammon* és a *Paktum* történetén nagyon is érződik *A pénz istene* forgatókönyvének nyoma, illetve Stieg Larsson *Millenium*-trilógiájának öröksége,¹⁷ vagyis az ezekben szerepeltetett problémászerkezetek lokális jelentősége megkérdőjelezhető.

Hogyan jellennek meg a generációk ezekben a sorozatokban? *A Mammon* és a *Paktum* középpontjában az apa-fiú viszony áll: a sorozat gerincét képező öngyilkosság-sorozat kiváltó oka az apák önfeláldozása a fiak megmentése érdekében, az ábrahामी archetípus megisméltése. Erre a szárla fűzik fel a korábbi generációval való konfliktust és kiegyezést: a rendszerváltás nyertesévé váló generáció a szülői tanítások ellenében gazdagodott meg, sikerét az apai tekintéllyel való leszámolás alapozta meg. Az erős morális elvek szerint élő apák fiait élni tudnak az állami javakat privatizáló friss kapitalizmus lehetőségeivel, azon az áron azonban, hogy gyerekeikre vagyont és szükségszerű árvaságot hagyományoznak. A harmadik generációnak újra kell tanulnia vagy egyénileg kell felfedeznie a jó élet alapelveit, mert sem a nagyszülői, sem az apai szerep nem nyújt elégséges tanulságot, anyagi fedezet azonban legalább van a kísérletezéshez. Az árvaságra predestinált férfiszereplők életében az anyák és nagyanyák jelentik a biztonságot, a túlélést: ezek a nők tradicionális nemi szerepekbe kényszerülnek. *Az árnyak* is megrajzolja a maga háromgenerációs társadalommodelljét, ezúttal a bünszervezetek perspektívájából. A főhős ugyanis árvaházi gyerek, akinél a család radikálisan jelent mást, mint a másik három sorozat esetében: a családdal egy udvarban lakó Nea' Puiu viszont a Relu szocializációs mintájának korábbi generációs megfelelője, s a cselekményépítés sokszor figyelmeztet rá, hogy kapcsolathálója, információi sokszor jóval kiterjedtebbek, mint a főhőséi. Ebben a történetben Relu családjának szintén genderarányos az összetétele, itt azonban a lánygyerek a nagyobb, a fiú karaktere a második évadig képlékeny. *Az Aranyélet* középpontjában – különösen az első évadban – a generációs konfliktus áll: a fiát kitagadó apa ébreszti rá Attilát arra, hogy szeretné lecserélni korábbi kisztílű bűnöző életét, testvérével mindketten adósai ennek az apamodellnek, a gyerekek generációja pedig szabad választással dönt a nagyszülők sokszor hangoztatott erkölcsi normái, illetve a szülők képlékenyebb erkölcsi életmodellje között.

A Paktum és a *Mammon* cselekményszerkezetében élesen elkülönülnek azok a nők, akik a bűnüldözés szakmai hátterét biztosítják, illetve azok, akik érintettek lesznek a bűncselekményekben.

¹⁷ Ezt a sorozatot a skandináv krimi európai diadalútjának kiindulópontjaként tartják számon. A kötetek sorrendben: *A tetovált lány*, 2005; *A lány, aki a tűzzel játszott*, 2006; *A kártyavár összedől*, 2007.

A két médiatartalom öngyilkosságsorozata két feleséget hagy megözvegyülni: Evát (CZ)/Ewa (PL) és Ivanát (CZ)/Elzbiatát (PL). Ezek a nők egydimenziós karakterek: szakmai identitásuk nem derül ki, az életvitelük, viselkedésük alapján inkább arra lehet következtetni, hogy nem dolgoznak, a férjek biztosította anyagi háttér hasznélvezői, mondén helyzetekben reprezentálniuk kell. Láthatólag nincs tudomásuk a férjek ügyleteiről, nem érintettek a bűncselekményekben, lojális és jó feleségnek tűnnek, mindkét sorozatban egy-egy fiúgyermeket nevelnek. Ugyanakkor az újságíró főszereplő, a sógor nyomozásában mindkét sorozatban érintettek lesznek, világi kapcsolataikat a nyomozásban kamatoztatják. Annak ellenére, hogy a körülmények miatt e karakterekkel szemben megfogalmazódik a sógorral való romantikus viszony vádja, erkölcsi határokat sosem lépnek át. Bűnrészességük azonban természetesen kockára kerül, ugyanis az életszínvonalukat biztosító ügyletekre sosem kérdeznak rá, élvezik és kiélik a tudatlanságot. Szintén tradicionális nemi szerepben tűnnek fel az anyósok, nagyanyák: az első áldozat és a nyomozó-újságíró anyái. Ezek a szereplők az érzelmi láthatatlan munka rabszolgái: folyamatosan közvetítenek a konfliktusban álló férfiak, apák-fiak-unokák között, folyamatosan készenlétben állnak, a háztartást gondosan vezetik, folyamatosan nyitottak, és készen állnak a segítségre. E generáció nőit a korlátlan érzelmi és mentális hozzáférhetőség jellemzi. Ezen az oldalon alig van különbség a lengyel és a cseh sorozat között: talán annyiban, hogy a nyomozás folyamatában a lengyel Ewa aktívabban részt vesz, mint a cseh Eva. A másik oldalon állnak a nőszakemberek, akik ugyancsak egymindenziós karakterek: az esetek többségében rendőrként, nyomozóként, ügyészként, újságíróként látjuk őket. A legtöbbször arra következtethetünk, hogy ezek a nők magánéletileg még nem köteleződtek el, vagy olyan kapcsolataik vannak, melyek fenntartása nem igényel sok időt. Ez alól a főhőssel magánéleti kapcsolatban álló rendőrségi informátor, Stella (CZ), illetve Weronika (PL) a kivétel: mindkét nő stabil erkölcsi normák szerint cselekszik, szilárd jellemek, az igazság kiderítése érdekében mindent kockára tesznek.¹⁸ Magánéleti ambícióikról nem beszélnek, a férfi főszereplővel való érzelmi viszony nem jár együtt összeköltözéssel, a magánidő egyértelmű megosztásával, elégedettnek tűnnek. Mindkét nő a nyomozás áldozatává válik. A két karakter között azonban lényeges különbség van: a cseh változat Stellája autonóm karakter, aki sikerrel lavírozik a sokféle érdekszféra között, képes megvédeni magát, fizikailag is erőt sugároz, a férfi főhőshöz képest sokszor tűnik keményebb karakternek. A lengyel sorozat Weronikája törekenyebb mentálisan és fizikailag is: a történetvezetés épít is erre a törekenységre, ugyanis ezt a nőkaraktert az események háttérében álló felettes manipulálja, kihasználva a szereplő pszichés labilitását. Weronika és női felettese viszonyának természetével kapcsolatban nagyon kevés információnk van: a sorozat nem építi fel ezt a szálát, Weronika főnökére utaltsága viszont számos kérdést vet fel a nézőben (hogyan képes a felettes sakkban tartani beosztottját, milyen előzménye van ennek a történetnek, vannak-e romantikus szálai a köztük levő viszonynak, kapcsolódik-e a hierarchián belüli érvényesülés üvegplafonelveihez

¹⁸ Ezt a karaktert Csáti Alexandra a női tudós, hacker archetípusaként azonosítja, a *Millenium-trilógia* Lisbeth Salander prototípusának újrajátszását látva benne. (Csáti Alexandra: *Az utazóformátum női alakjai. Az igazságügyi informatikus két változata a Mamon és a Paktum című sorozatokban*. Filmkultúra 5(2018): https://filmkultura.hu/?q=cikkek/gondolatok-az-utazofomatum-noi-alakjai#_ftnref6). A megfelelés azért is hangsúlyozódik, hogy a tényfeltáró újságíró és a nyomozó-informátor szintén a *Millenium-trilógiában* megjelenő kettőssége ismétlődik meg, ahol a nő a virtuális világban, a férfi a fizikai térben való tájékozódás szakembere. Mindenképpen érdekes ez a váltás a korábbi női-privát férfi-nyilvános térszféra leosztását illetően: a nyilvános szférából kiszoruló nőnek a virtuális teret kell meghódítani szakmai érvényesüléséhez.

az alárendeltségi viszony). A főhőst megduplázó újságíró karaktere mindenképpen érdekes: olyan karrierépítő fiatal nő, aki a fennálló infrastruktúrával elégedetlen, így türelmetlensége, érvényesülni akarása miatt manipulálható. Egyik karaktert sem látjuk magánéleti szerepeiben, a lengyel változat újságírónöje viszont terhes, ami nem akadályozza meg abban, hogy sokórás munkanapokat vigyen végig. Terhessége időnként fáradékonyság jeleként tűnik fel, sokszor azonban inkább az empátia vagy a megtévesztés eszközeként használja a karakter. E két sorozat tehát kettős női szereprendszert épít fel: a magánéletileg és a szakmailag involvált nők tábora között nincs átmenet, egy, mindkét területen aktív karakter posztfeminista utópia marad tehát.

Az *Aranyélet* című sorozat Jankája kétségkívül a teljes krimipaletta legizgalmasabb karaktere: mind azok a drámai ívek, melyekre a szereplő jellemfejlődését felhúzzák, mind azok a szerepek, amelyekben Jankát látjuk, egy komplex jellemrajzot adnak ki. Míg a korábban jellemzett két sorozatban a szereplők életével kapcsolatban vannak holtsávjaink, Janka nyitott könyv a nézők előtt, s még így is érthetetlen, motivációiban felfoghatatlan karakter. Az első évad nem is teremti meg a főhősnő cselekedeteinek pszichés hátterét: mindössze azt látjuk, hogy ez a nő sok férfifantáziát tud egyszerre lekötni, miközben nem a csábítás, hanem a pénz és a társadalmi látszat körül forognak a gondolatai. Janka karakterének komplexitását az a folyamatos idegesség adja, mellyel sosem tűnik elégedettnek az éppen fennálló helyzettel, mintha mindig menekülne a létrejött körülmények közül, vagy félne azok elvesztésétől. Ez a hajszoltság és türelmetlenség adja a karakter alapjellemtvonását. Ruhái, lakberendezési tárgyai, autója mind a hivalkodó fogyasztás sémájának felelnek meg. S bár sokszor tűnik érzelmileg ridegnek, nincs az az érzésünk, hogy ítélkezhetnénk fölötte, mintha nem lennének tisztában e jellemkép eredetével. Janka idegensége élethelyzeteiben jó ellenpontja anyósa jelenlétének: Éva mama karaktere dimenzióiban ugyanolyan, mint a korábban ismertetett két sorozat nagyanya-képe, az érzelmileg, mentálisan-fizikailag mindig elérhető emberé, akinek a család sosincs terhére, mert a karakternek nincs tudása más életcélokról. Janka és anyósa között ezért sem jöhet létre reális párbeszéd. Ott van viszont Mira karaktere, aki a legkeményebben állítja mérlegre családjá morális döntéseit. Mira az első évadban még csak beletanul a nőszerepbe (túl van első berúgásán, első nőgyógyászati ellenőrzésén, első munkahelyén, meglehetősen naivan szembesül a társadalmi különbségekkel), s az érzelmileg nem elérhető anya mellett valamilyen más normát igyekszik megtalálni. A két karakter közötti legemlékezetesebb konfliktusban Mira felrója mindkét szülőnek, hogy nincsenek jelen az életükben, Jankának pedig azt is, hogy Csér Kálmánban új társat keres magának. Erre érkezik Janka válasza: „Te nem beszélsz így velem!” Mira: „Mert!?” Janka: „Mert az anyád vagyok.” Mira: „Nem tűnt fel.” (*Aranyélet* 1. évad, 6. rész) Ő az, aki kétségbe vonja azt az alapelvet, melyen a szülők generációjának nevelése nyugodott: az anyagi biztonságot kell megteremtteni gyerekeinek, az érzelmi támogatás automatikusan teremtődik meg. A szereplőt a család, a testvér, illetve saját maga tájékozatlansága tartja gyerekstátuszban, melyet azonban aztán a sorozat három évada alatt ugrásszerűen halad meg. A Miklósi-nők karakterei mellett ott van Márk barátnője, Vivien, aki – az iskolaigazgató szavaival – a „női test tárgyiasításának” szerepében van jelen Márk életében. Ugyanílyen típuskarakterek a Janka által aktivitási terepnek megválasztott alapítványban tevékenykedő feleségek, akik elfogadják a medencék, jakuzzik és villák valóságát. Ők azonban nem olyan tájékozatlan feleségek, mint a *Paktum* és a *Mammon* sorozatban látottak: tudomásuk van a férjek ügyleteiről, és részt is vesznek azok megolajozásában. Ebben a vonatkozásban az *Aranyélet* egyáltalán nem keni el a nemek közötti felelősség kérdését a társadalmi korrupció és bűn problémájában: bár más eszközökkel, más motivációk

miatt, férfiak és nők, lányok, asszonyok és unokák ugyanúgy felelősek ennek a tartozásokon és szívességeken hízó rendszernek a működéséért. A cigánylány, Oszki karaktere fogalmazza meg Mirának, amikor az a romkocsmatulajdonos „bepróbálkozását” ecseteli, mely fölött annak felesége szemet huny, hogy „öt (a feleséget) is megcipőznék” – a feleség ugyanis ugyanúgy felelős a férj erkölcsi képlékenységéért, ahogyan a férfi az. A manipuláció, a fizikai erőszak, az asszertív kommunikáció, a csábítás eszközeit az *Aranyélet* nem osztja le egyértelműen férfiak és nők között: hiányzik belőle az a kelet-európai szemmel didaktikusnak tűnő korrektség is, mellyel a *Mammon* és a *Paktum* felépül.

Az alvilág és a maffia világának nemi szerepeit *Az árnyak* rajzolja meg a leghitelesebben: ez a sorozat megidézti azt a nyelvet, mely nem tud a politikai korrektség elvárásáról, nem kozmetikázza ki a verbális agressziót. Éppen ezért a sorozat részeiben a nőkkel és férfiakkal kapcsolatos sztereotípiák folyamatosan mérlegre kerülnek, a karakterek ezeknek a sztereotípiáknak a nyelvét beszéljük, ezek nevében alakítják társadalmi énjüket. Más társadalmi réteg nemi szerepeiről van szó ebben a sorozatban, mint a korábbiakban. *Az árnyak* logikája a főszereplő szempontjából éppen abban áll, hogy a magánélet és az alvilági szerepvállalás között ne jöjjön létre átjárás: a főhős csúfosan elbukik ezen igyekezetében. Az egyik világban a feleség, a másikban Nico játsza a főszerepet. A feleség munkahelyéről nincs tudomásunk, azonban az események hatására könnyen válik aktív szereplővé, aki nem fél mögé nézni életük problémáinak, követi megcsalással gyanúsított férjét, magyarázatot követel, elvárja férjétől azt, hogy segítségére legyen a háztartás megszervezésében. Ugyanakkor a lebénult szomszédal szemben benne kialakuló érzések arra engednek következtetni, hogy a szeretet és kölcsönös bizalom értékeire szeretne/szeretett volna házasságot építeni. A privát tér feletti rendelkezésében centrális szerepe van, a házimunkát rendszeresen és egyedül végzi gyerekei bevonása nélkül. A szakmailag motivált karakter Nico, a maffiavezér titkárnője, ügyintézője. Karrierét prostituáltként kezdte, így van becsülete a bűnhálózat többféle képviselője előtt. Jól ismeri e világ működési logikáját, képes váltani az egyes szereplők nyelvi regiszterei között. Magánéletében megalkuvó. A férfiakról beszélve ő maga is folyamatosan rájátszik a macsóság és ellendiskurzusai sztereotípiáira. A főszereplővel való első találkozásakor így fogadja azt: „Nahát, épp egy faszira van szükségem!” (*Az árnyak*, első évad, első rész), a felkiáltás annak szól, hogy szüksége van valakire, aki ruhája zipzártját felhúzza. Később ezzel a mondattal ugatja: „Hú, de izgik az érzékeny pasik” (*Az árnyak*, első évad, harmadik rész). Kettejük között érdemi beszélgetés is lezajlik, mely a párkapcsolatok értelméről, gyerekvállalásról szól. A korábban láttatott sorozatokban megjelenő bűnözőfeleségekhez hasonló karakter lehet a maffiavezér, Căpitanu’ felesége, aki szombat este azt rója fel férjének, hogy éppen szombat este hagyja magára. A férfi és felesége között kikövetkeztethetően működik az a dinamika, mely a pszichésen és fizikailag érzékenyebb és gyengébb nő és a fizikailag, pszichésen erős férfi között klasszikusan kirajzolódik. A sorozat első évadjában a taxisofőr lánya és a maffiavezér fia között szerelmi viszony alakul ki: a maffiavezér megnyugodva állapítja meg, hogy fia nem homoszexuális. A taxisofőrnek így magyarázza a helyzetet: „Tartozom neked” – itt nem fejt ki, hogy mi miatt, a kontextusból lehet következtetni rá – „Olyan [a saját fia ti.], mint a feleségem rokonai. Mindegyik külön. Értelmiségiek. Nők szakállal, férfiak muffal.” Kicsit később így folytatja: „Ha megtudnák, hogy a Kapitány fia más lyukra játszik, ki tisztelne?” (*Az árnyak*, első évad, harmadik rész). A harmadik generáció nőszerepeinél a feminizmus második hullámának beszédmódja látszik érvényesülni. Magda, a főhős lánya, éppen annak köszönhetően tudja elcsábítani a maffiavezér Teddy nevű fiát, hogy szópárbajt vív vele, és nem hagyja

félrevezetni magát: a két fél közötti első randijelenet párbeszéde különösen izgalmas azoknak a tárgyalás- és alkukhelyzeteknek a szempontjából, melyek a nemi szerepeket irányítják ebben a sorozatban. A lány nyíltan tematizálja a másik feltételezett félelmeit, nőkkel/lányokkal szembeni előítéleteit, és kivívja magának a fiú elismerését. Hasonló bizonyításra a fiú nem kényszerül rá. Ugyanakkor itt látunk bele azoknak a helyzeteknek a mentális, fizikai aszimmetrikusságába, melyeket az *Aranyélet* csak részben érzékeltet: a prostituáltak és stricijeik közötti viszonyokba. Ebben a világban nincsenek női vezetők: a nők egy férfiak megteremtette világ szabályai szerint játszanak, az érvényesülés csúcsa az, ahova Nico jut el.

Következésképpen e sorozatokról elmondható, hogy a képernyőidő és drámai karakter-komplexitás szempontjából arányos nemi beszédmódokat teremtenek meg. Legfontosabb mondanivalójuk a generációsan változó nemi szerepértelmezések terepén van: egy érzelmileg és fizikailag is önfeláldozó generáció elvárásaira válaszol egy jogaiért megküzdő vagy megalkuvó második generáció, hogy aztán a harmadik generációval juthassunk el olyan nemi identitáskonstrukciók kialakulásához, melyek minden elemükben tudatosságra törekcsenek. Ez az elemzés nem foglalkozott a sorozatok következő évadjaival, azonban azoknak az a tanulsága, hogy ezek a harmadik generációs történetek is megalkuvással végződnek.

Women's Roles and Female Characters in HBO's East European Original Productions

Keywords: HBO, Eastern Europe, crime series, gender roles, media representations

The main objective of this study is to analyse women's representations and gender roles in some of HBO Europe's original productions. In the first part, on one hand the main issues of the researches focusing on the relations between gender roles and media contents are presented, on the other hand, the importance of the HBO brand on the Eastern European television market. In the second part, the analysis deals with four HBO series in terms of gender roles in them. The analysed television series are the following: *Mamon* (Czech Republic), *Pact* (Polish Republic), *Easy Living* (Hungary), *Shadows* (Romania). These series correspond to the post-feminist criteria (they allocate the same time in the scenario to the two genres, the psycho-dramatic complexity of the characters is similar, the possibilities of social ascendance of the two genres are represented with the same social accuracy), and the differences between the presented subgroups are due to generational issues.

András Orsolya

Láthatóság és láthatatlanság a fordítás korszakaiban

Bevezetés

Ebben a dolgozatban arra keresem a választ, hogy hol van a fordítók, különösen a műfordítók helye a társadalomban és az irodalmi életben. Ezt a kérdést a láthatóság és láthatatlanság problematikájából kiindulva vizsgálom, különböző korszakok fordításelméleti megközelítéseit összevetve.

A láthatatlanság vagy láthatóság kérdése végigkíséri a fordítás történetét. Ez a fordítások esetében két szempontból van jelen. Egyrészt beszélhetünk maguknak a szövegeknek a szintjéről, ahol a fordítóknak döntéseket kell hozniuk, hogy láthatatlanok és hangtalanok maradnak-e, vagy rajta hagyják kezük nyomát a készülő szövegeken. Ha úgy tetszik, a hűség vagy az eredetivel való eltérés kérdése, illetve a kettő között való egyensúlyozás feladata ez. Másrészt szó van itt a fordítói szakma társadalmi megítéléséről is, vagyis arról, hogy a fordító látható-e, kap-e figyelmet, megbecsülést vagy éppen kritikát a munkája nyomán, és az a kulturális transzfer, amelyet tevékenysége elősegít, tekintettel van-e magának a fordítónak a személyére, milyen szerepet szán neki, és milyen hatalmi vagy társadalmi viszonyokba ágyazódik. A fordításelméletek a kérdés mindkét oldalára vonatkoztathatók, hiszen ez a két oldal összefügg.

A szövegek szintje

Tekintsük először a szövegek szintjét. A láthatóság mint hűtlenség és a láthatatlanság követelménye mint a hűség feltétele, amit gyakran a jó fordítás fokmérőjének tekintenek, már a kezdetektől jelen van az erről a tevékenységről szóló reflexiókban. Például Szent Jeromos, akit a fordítók védőszenként tisztelnek, már a 4. században foglalkozik ezzel, és különbséget tesz a Biblia fordítása, ahol maga a szintaxis is misztérium, ezért a legfontosabb hűséget kívánja meg, illetve más szövegek fordítása között, amelyek esetében viszont a szó szerinti fordítással szemben az értelemegységek követését részesíti előnyben.¹ Szent Jeromos munkásságát tekintve szerencsénk van, hiszen ő hivatkozott levelében világosan megfogalmazta, hogy mikor milyen elvet követ a fordításban. De nagyobb bajban vagyunk, ha nem tudjuk, mi történt az eredeti és a fordítás között, erről nem áll rendelkezésünkre rögzített „szabály”, amit a fordító bizonyíthatóan tudatosan követett volna.

Nemcsak arról van itt szó, hogy a fordító láthatóvá teszi-e magát a munkájában, mármint változtat-e a szöveg struktúráján, a regiszteren, a stíluson az eredetihez képest. Ha lefordított

András Orsolya (1991) – fordító, doktorandus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, orsolya.andras@gmail.com

¹ „libera voce profiteor me in interpretatione Graecorum absque scripturis sanctis, ubi et verborum ordo mysterium est, non verbum e verbo, sed sensum exprimere de sensu.” Ralph Hennings: *Der Briefwechsel zwischen Augustinus und Hieronymus und ihr Streit um den Kanon des Alten Testaments und die Auslegung von Gal. 2, 11-14*. Leiden 1994. 117.

szöveget olvasunk, ezt általában azért tesszük, mert nem férhetünk hozzá az eredetihez, így nem vethetjük össze a két szöveget, és arról sem győződhetünk meg, módosított-e valamin a fordító. Az is kérdés tehát itt, hogy a fordító a saját láthatóságát hogyan teszi láthatatlanná. Erről a ket-tösségről Lawrence Venuti ír az angolszász fordítói kultúráról szóló, *The translator's invisibility* című monográfiájában. Szerinte általános elvárás a fordítóval szemben, hogy saját munkáját te-gye észrevétlenné, és úgy fordítsa a szöveget, hogy azon ne lássék fordított mivolta.² Egy idegen nyelvből származó szöveg azonban a legegyszerűbb esetben is legalább a nyelvi struktúra vagy az állandó szókapcsolatok szintjén mindenképpen eltér a célnyelvi közegtől. A fordítónak tehát egy új nyelvet kell létrehoznia, amelyben az eredeti közlés természetesen hangzik a befogadó nyelvben. Viszont aki csak a fordítást olvassa, soha nem fogja megtudni, milyen igazításokat kellett ehhez végrehajtani, milyen kompromisszumokra kellett jutni; egyszerűen úgy érzékelik, hogy jó a for-dítás, mert gördülékenyen hangzik. Ilyen értelemben a fordító láthatóságában a legláthatatlanabb.

További problémát jelent, hogy a fordító önmagát eltüntető láthatóságának játékát még iro-dalomtudományos körökben is ritkán tanulmányozzák. Erre hívja fel a figyelmet például Itamar Even-Zohar, amikor arról ír, hogy a fordítással mint jelenséggel valójában csak akkor foglalkoz-nak, ha ezt nem lehet elkerülni, például a nagyon régről áthagyományozott szövegek esetében.³ Even-Zohar a „manipulációs iskola” nevű fordításelméleti irányzat egyik fontos képviselője, amely azt mondja ki, hogy a célnyelv szemszögéből tekintve bármilyen fordítás bizonyos mértékű manipulációval jár, amelynek különböző okai lehetnek.⁴ Amint a manipulációs iskola egy másik teoretikusa, Gideon Toury megjegyzi, nem az a kérdés, hogy egy szöveg fordítás-e, hanem hogy a célnyelv kultúrájában akként érzékeljük-e.⁵ Láthatóvá válik-e ez a manipuláció valamilyen formá-ban, például feltűnik-e vagy éppen elrejtőzik a szöveg idegensége, ha csak a célnyelven olvassuk, vagy történik-e bármilyen reflexió arra, hogy tudatosítsuk: nem a célnyelven írták az eredetit.

A társadalmi szint

A „különböző okokból” történő manipuláció elvezet a fordító láthatóságának vagy láthatat-lanságának következő, társadalmi-politikai kontextusához. Luise von Flotow szerint a szövegek beleágyazódnak azokba a szociális, politikai és kulturális folyamatokba, amelyek idején írják vagy olvassák őket.⁶ Kiegészítésként megjegyezném, hogy egy szöveg természetesen olvasható úgy is, hogy nem ismerjük keletkezésének korát és kontextusát, illetve a szöveg, főleg a szép-

² „Under the regime of fluent translating, the translator works to make his or her work 'invisible', producing the illusory effect of transparency that simultaneously masks its status as an illusion: the translated text seems 'natural', that is, not translated.” Lawrence Venuti: *The translator's invisibility. A history of translation*. 2. kiadás. London 2008. 5.

³ „As a rule, histories of literatures mention translations when there is no way to avoid them, when dealing with the Middle Ages or the Renaissance, for instance.” Itamar Even-Zohar: *The position of translated literature within the literary polysystem*. Polysystem Studies, Poetics Today XI(1990). 1. sz. 45–51, 45.

⁴ „From the point of view of the target literature, all translation implies a degree of manipulation of the source text for a certain purpose.” García González a manipulációs iskola egy másik képviselőjét, Theo Hermant idézi itt. José Enrique García González: *El traductor deja su huella: aproximación a la manipulación en las traducciones*. ELIA: Series sobre estudios de lingüística inglesa aplicada 2000. 1. sz. 149–158, 150.

⁵ Uo. 151.

⁶ Luise von Flotow: *Translation in the politics of culture. = The politics of translation in the middle ages and the renaissance*. Ed. Renate Blumenfeld-Kosinski – Luise von Flotow – Daniel Russell. Ottawa 2001. 9–15, 9.

irodalmi mű, ezektől eltekintve is értelmezhető. A szöveg olvasása és értelmezése viszont – a hermeneutikai applikáció elvének értelmében – mindig illeszkedik az olvasó jelenbeli helyzetéhez, amely számára a szöveget aktuálissá teheti, és ez gyakran lehet akár társadalmi vagy politikai meghatározottságú probléma. Flotow gondolatmenetét azzal folytatja, hogy a fordított szövegek duplán is politikaiak: egyrészt az eredetit ért befolyásra és kontextusra kell gondolnunk, másrészt a lefordított, ezáltal értelmezett, manipulált és újraírt szöveg hozzájárulására a célkultúra és annak korszaka számára.⁷

Mivel a fordítás kulturális transzfert jelent, amelynek a korra jellemző intézményes keretei, szabályai vannak, a fordítás politikája már a szövegek kiválasztásánál elkezdődik; például egyes forrásnyelvek, szerzők, műfajok, témák előnyben részesítésére gondolhatunk itt. Ezenkívül a fordításban az egyes kultúrák hatalmi viszonyai, mondhatnánk úgy is, játszmaí is jól tükröződnek. Itt a kanonizáció, az irodalmi modellek problematikájára gondolhatunk, például hogy egy periferikusnak tekintett irodalmi kultúra milyen centrális kultúráról „vesz példát”, vagy hogyan terjednek át az új irányzatok egyik irodalomból a másikba. A posztkoloniális és feminista fordításelméleti diskurzus ikonikus szövege Gayatri Spivak *The politics of translation* című esszéje, amelyben kimondja, hogy a többségi nyelvre való fordítás valójában mindig fenntartja a többség dominanciáját, hiszen azé a hatalom, aki meg tud szólalni.⁸ Ilyen értelemben a fordítás manipulatív tevékenysége már nem pusztán annak a kérdése, hogy egy adott kifejezésre milyen célnyelvi megoldást választunk, hiszen a nyelv is politikai erőviszonyok tükré.

Azt gondolhatnánk, hogy a fordító, ha társadalmilag és kultúrpolitikailag fontos kérdésekért tartozik felelősséggel a munkájában, bizonyára nagyon büszke a szakmájára, és elégedett is lehet vele, mert valószínűleg megbecsülik. Ha azonban fellapozunk néhány kortárs irodalmi folyóiratot vagy újságok kulturális rovataiban megjelent riportot, fordítókkal készült interjút, nem ez a kép tárul elénk. Különböző nyelvi környezetekben egyaránt jelen van a fordító láthatatlanságának tapasztalata, ami paradox helyzetet teremt: míg a láthatatlanság egyrészt teljesíti az általános elvárásokat, vagyis a megfelelés, az elvégzett feladat jele, más oldalról nézve éppen az eredménytelenség, a mellőzöttség érzését kelti. Lássunk itt néhány szemelvényt ezekből: a fordító munkája egy kiadóban nem kreatív tevékenységnek, hanem „gyártási költségnek” tekintett dolog, alulfizetett munka, ezenkívül a fordító nincs jelen az irodalmi rendezvényeken,⁹ a szerzői jogi kérdések tisztázatlanok, mert a fordító nem minősül szerzőnek, s ebből számos hátrány adódik,¹⁰ a fordító munkájával csak akkor foglalkoznak, ha ki akarják pellengérezni hibáit, egyébként ő a „szükséges rossz”, akit nem vesznek figyelembe,¹¹ a fordítók az irodalom konyhájába és lovtárába szorulnak.¹² Mielőtt átesnénk a fordítók (ön)viktimizáló diskurzusá-

⁷ Uo. 9.

⁸ Gayatri Chakravorty Spivak: *The politics of translation*. = *Outside in the teaching machine*. London 1993. 179–200, 182.

⁹ Barbara Weitzel: *Übersetzer sind unsichtbare Künstler*. <https://www.berliner-zeitung.de/kultur/literatur/hieronymus-tag-uebersetzer-sind-unsichtbare-kuenstler-31363090>, 2018. szeptember 30., letöltés dátuma: 2019. március 9.

¹⁰ Pávai Patak Márta: *A láthatatlan szerzőtárs jogairól*. <https://litera.hu/magazin/tudositas/a-lathatatlan-szerzotars-jogairol.html>, 2008. november 10., letöltés dátuma: 2019. március 9.

¹¹ Álvaro Macías: *La traducción desde dentro: un oficio invisible que habla alto y claro*. <https://www.20minutos.es/noticia/3522011/0/traductores-traducion-oficio-invisible-habla-alto-claro/>, 2019. január 16., letöltés dátuma: 2019. március 9.

¹² Marta Natalia Wróblewska: „*Tłumacze są niewidzialni*”. *Magdalena Heydel w „Świątach z tłumaczami*”. <https://xiegarnia.pl/artykuly/tlumacze-sa-niewidzialni-magdalena-heydel-w-swiatkach-z-tlumaczami/>, 2014. november 26., letöltés dátuma: 2019. március 9.

nak elemzésébe, nézzük meg, mi is itt a probléma. Minna Ruokonen finn kutató egy cikkében felhívja a figyelmet arra, hogy a fordítói szakma társadalmi láthatatlanságát legtöbbször kész ténynek tekintik anélkül, hogy vizsgálnák ennek mibenlétét és hátterét, illetve – amint az említett sajtóanyagokból is kitetszik – maga a kérdés nincs rendszerezetten megközelítve, például az sincs eldöntve, hogy a fordítók társadalmi státuszával a jövedelmükre, a szociális biztonságra vagy éppen a presztízsrre gondolunk-e, amikor mellőzöttségről vagy szűkösségről beszélünk.¹³ A fordításelméletek társadalmi szempontú vizsgálatakor főleg a presztízst és a közösségben betöltött szerep jelentőségét vesszük tekintetbe.

Megjegyzés a történeti nézőponthoz

Mivel dolgozatomban több korszak fordításkonceptióját is megemlítem, illetve azt is, hogy egyes fordításelméleti iskolák vagy csoportok hogyan azonosulnak más szemléletekkel, illetve határolódnak el tőlük, fontosnak tartom már itt megjegyezni, hogy nem célokom egy rangsor felállítása az egyes korszakok fordításelméleti között. Egyrészt, mint említettem, a fordítás-konceptiók általában beágyazódnak a korszak komplex (kultúr)politikai és társadalmi kontextusába, és ezeknek az enyémnél jóval alaposabb ismeretében sem lenne tanácsos ítéletet formálni róluk. Másrészt olyankor, ha az egyes irányzatok vagy elméletek kronologikus bemutatásával találkozunk, hajlamosak vagyunk az időrendi sorrend szerint egy rangsort is felállítani. Véleményem szerint a fordításelméletek történeti áttekintése jól mutatja, hogy nem érvényes sem a múlt kritikátlan felértékelése és a jelen felé hanyatlást feltételező szemlélet, sem pedig az evolucionista hozzáállás, vagyis a múlttól a jelen felé egyértelmű fejlődést, javulást feltételező felfogás. A fordítás problémáját illetően talán minden korszakból van mit tanulnunk, és azt is beláthatjuk, hogy a legmodernebb elméletek sem találnak végleges válaszokat a mindig visszatérő kérdésekre. Egyetlen ismert fordításkonceptió sem tartalmaz ideális „receptet” a jó fordításra vonatkozóan, és ezt nem is tekinteném feltétlenül negatívnak. Itt egyébként is célravezetőbb a deskriptív tanulmányozás, vagyis annak vizsgálata, hogy a fordítás befejezhetetlen, szüntelen dinamikájában éppen az adott pillanatban milyen tanulságokat vonhatunk le, nem pedig a preskriptív megfontolás, hiszen a fordításban annyira sokszínű és váratlan problémák adódhatnak, hogy ha lenne is előírt megoldás, nem lenne minden esetben alkalmazható. Sonia Firdaus a fordításelméletek rövid történeti áttekintésével, az egyes (kultúr)történeti korszakok fordítói súlypontjaival foglalkozó cikkében szintén a deskriptív szemléletet részesíti előnyben, és megfogalmazza, hogy hibás az a fordításelméletekkel szembeni elvárás, miszerint ezeknek meg kell oldaniuk minden problémát; inkább az a rendeltetésük, hogy stratégiákat javasoljanak a problémák célravezető megközelítéséhez.¹⁴

¹³ Minna Ruokonen: *Studying translator status: Three points of view.* = *Haasteena näkökulma, Perspektivet som utmaning, Point of view as challenge, Perspektivität als Herausforderung.* Ed. M. Eronen – M. Rodi-Risberg. Vaasa 2013. 327–338, 327–328.

¹⁴ „it should not be expected that a theory of translation will solve all the translation issues, rather it must propose some strategies for approaching those problems.” Sonia Firdaus: *Evolution of translation theories and practice.* The Dialogue VII(2012). 3. sz. 277–294, 278.

Szemelvények a fordításelméletek történetéből

Történeti visszatekintés: fordításelméletek a középkortól az újkorig

Az európai középkorban a fordítók két fő feladatot láttak el. Egyrészt a kereszténység üzenetét, vallási szövegeket kellett hozzáférhetővé tenniük azok számára, akik ezeket latinul nem érthették, másrészt ókori klasszikus szerzők műveit – szépirodalmi, filozófiai és tudományos munkákat – ültették át helyi nyelvekre.

Tekintsük először a fordítás, a fordító láthatóságát a szövegek szintjén. A középkori kultúráról alkotott általános felfogás és előítéletek fényében arra számíthatnánk, hogy a középkori fordítóinak észrevétlenül kellett maradniuk, meghúzódva az eredeti szerzőket övező tekintély árnyékában, illetve az egyházi és világi hatalom – megbízóik – nyomása alatt. Azonban már Szent Jeromossal kapcsolatban említettük, hogy a szó szerinti vagy értelem szerinti fordítás kérdése ekkor sem számított tabunak. A „hűséges fordítás” kérdése valójában csak lassan körvonalazódott, mivel a kora középkori fordítások nagy része adaptáció, újraalkotás vagy több szöveg összevonásából keletkezett munka volt.¹⁵ Ha például a magyar nyelvemlékeket tekintjük, megfigyelhetjük, hogy – noha létezik ezeknek a szövegeknek egy-egy latin nyelvű előképe, ami gyakran ott áll a magyar változat mellett – a fordítás nem ragaszkodik szigorúan ezekhez. Madaras Edit néhány nyelvemlékre vonatkozó összefoglalójában például a következőket állapítja meg: a *Halotti beszéd* esetében nem egy prédikáció pusztán fordításáról van szó, hiszen a magyar változat szerzője a hallgatóság felkészültségéhez, ismereteihez alkalmazkodott átiratával; az *Ómagyar Mária-siralom* nem fordítás, hanem parafrázis, újraköltés; a *Gyulafehérvári sorok* lapszéli megjegyzések, bővítések vagy tömörítések sermók alapján.¹⁶ A fordítók kreativitása fontos szerepet játszott az európai anyanyelvi kultúra és irodalom kibontakozásában, sőt magának a nyelvnek az írásbeliségben való használatában is. Mivel az írás nem tekinthető egyszerűen a beszéd rögzítésének, hanem annál több, saját működésmóddal rendelkező kifejezési forma, ezeknek a fordításból kiinduló szövegeknek valójában az a jelentősége, hogy megteremtették az írásos nyelvet egy adott kultúrában. Ez arra is felhívja a figyelmet, amitől a fordításokat olvasva általában eltekintünk: a szöveg a célnyelven a fordítás előtt nem létezett, és nem volt saját nyelve, hanem azt a fordítónak kellett „feltalálnia”. Ezért például hibás az az elterjedt felfogás, ami a fordítást az eredetivel azonosítja. Ha például az *Ómagyar Mária-siralmat* olvassuk, akkor ma tudatában vagyunk annak, hogy ez nem azonos a *Planctus ante nescia*-szekvenciával. Ha viszont például kézbe vesszünk egy magyarul megjelent Murakami-regényt, akkor hajlamosabbak vagyunk azt hinni, hogy az identikus az eredetivel, noha a miénktől térben és kultúrában jóval távolabbi kontextusban keletkezett. Ilyen értelemben a középkori fordító ma láthatóbb a kortárs fordítónál, részben azért, mert időközben a fordítással szemben kialakult a gördülékeny-

¹⁵ „For medieval scholars, this problem of faithful translation took shape slowly because most of the early translations from Latin into vernacular were adaptations, recasting the original or even combining it with others.” Renate Blumenfeld-Kosinski: *Introduction: The Middle Ages. = The politics of translation in the middle ages and the renaissance*. Ed. Renate Blumenfeld-Kosinski – Luise von Flotow – Daniel Russell. Ottawa 2001. 17–27, 17.

¹⁶ Madaras Edit: *Adaptáció, fordítás, kompiláció*. (A magyar nyelvemlékeket bemutató 2009-es kiállítás tárlatvezetésének átirata).

http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/adaptacio_forditas_kompilacio, letöltés dátuma: 2019. április 8.

ség, folyékonyág, feltűnés nélküliség elvárása, amivel Lawrence Venuti foglalkozik említett könyvében.¹⁷ Amint később látni fogjuk, ehhez hozzájárul a kultúra befogadásának gyorsuló és elkényelmesedő változása is.

És mi a helyzet a társadalmi megítéléssel, a fordítók közösségben betöltött szerepével? A középkorban a fordítók megbízásait általában befolyásos és tehetős emberektől kapták, mások nem is engedhették volna meg maguknak ezt, illetve nem tudtak írni-olvasni. Ebből egyrészt a szakma biztos anyagi háttérére következtethetünk, másrészt viszont arra, hogy a lefordítandó szövegek kiválasztásában és felhasználásában, valamint az esetleges manipulációkban mindig jelen voltak a hatalom képviselőinek érdekei, hiszen felfedezték, hogy az anyanyelvre fordítással mennyi embert elérhetnek és cselekvésre bírhatnak.¹⁸ Utólag nyilván látható ez a hatalmi beavatkozás, az viszont nem valószínű, hogy a fordítások akkori befogadói is reflektálhattak erre. A középkori világi fordítások nem egyszerűen a szövegbeli struktúrák tanulmányozását jelentették, hanem hatalmi struktúrák megerősítését is. Rita Copeland a középkori fordításkultúráról szóló könyvében Jean de Meun egyik Boethius-átültetését említi, amelyet a fordító IV. (Szép) Fülöp királynak ajánl. Az ajánlás Copeland szerint szemléletes példája annak, ahogyan a *translatio studii*, azaz az ismeretek, a tudás, a hagyomány átvitele a *translatio imperii*, vagyis a hatalom átvitelévé alakul.¹⁹ A fordítás ilyen szempontból performatív aktus, amelyben a szöveg tartalma a célnyelvbe és -kultúrába nemcsak szóként, hanem a hatalom megnyilvánulásának gesztusaként lép be.

A késő középkorban és a reneszánsz idején felerősödött az anyanyelvi kultúrák fontossága, együttállásban az emberközpontú világnép kialakulásával, az individualizmus felértékelődésével és számos társadalmi jelentőségű változással, mint amilyen a könyvnyomtatás feltalálása, a földrajzi felfedezések (eurocentrikus nézőpontból) vagy a Kopernikusz kutatásaival elkezdődött tudományos forradalom. Ez a háttér a fordítások számára többek között azt jelentette, hogy a figyelem az anyanyelvi célkultúrára koncentrált; Daniel Russell szerint ez összefügg azzal is, hogy a reneszánsz az antik kultúra újjászületését jelentette, így visszanyúltak például az ókori Róma fordításkonceptiójához is, miszerint a fordításnak nem az célja, hogy minél pontosabban, a lehető legnagyobb reprodukív hűséggel visszaadja az eredeti szöveget, hanem hogy a célkultúra szükségleteinek megfelelően kisajátítsa azt. Ez Russell szerint a fordításról szóló reflexiók olyan metaforáiban tükröződik, mint a hódítás, harc vagy küzdelem a két kultúra között.²⁰ A fordítás klasszikus problémája, a saját és idegen egyensúlya itt egyértelműen a saját nyelv és kultúra javára, a másság hátrányára billen el, és a fordítót az anyanyelv és a hazai kultúra agresszív katonájaként teszi láthatóvá. Lucas Emmanuel Misseri a fordítás reneszánsz kori kontextusával foglalkozó tanulmányában párhuzamot von a fordításfelfogás alakulása és a klasszikus retorika modellje között. Szerinte míg a középkorban a fordítás vezérlő elve az *inventio* (ami nem a poétikai értelemben vett invenció, hanem az eredeti szöveg főbb gondolatainak feltérképezése,

¹⁷ Lawrence Venuti: *i.m.* 4.

¹⁸ „Translation could thus never be a neutral act. Secular rulers as well as religious leaders were heavily interested in this activity, which made hitherto exclusive texts available to a much broader audience.” Renate Blumenfeld-Kosinski: *i.m.* 25.

¹⁹ Rita Copeland: *Rhetoric, hermeneutics and translation in the Middle Ages. Academic traditions and vernacular texts.* Cambridge 1991. 135.

²⁰ Daniel Russell: *Introduction: The Renaissance. = The politics of translation in the middle ages and the renaissance.* Ed. Reate Blumenfeld-Kosinski – Luise von Flotow – Daniel Russell. Ottawa 2001. 29–35, 29.

leltárba vétele és az ehhez fűzött magyarázó kommentárok), ez a reneszánszban az *elocutio*, azaz a fordító művészi és stiláris készségeinek csillogtatása felé mozdul el. Az előbbi esetben a fordító magát a fordítandó szöveget tartja szem előtt, és ha az adaptációban vagy kompilációban tekintettel van is a befogadókra, mégis ragaszkodik az eredeti értelméhez, utóbbiban a potenciális olvasóközönségre figyel inkább, és ennek megfelelően küzd a lefordíthatatlanság problémájával.²¹ A reneszánsz fordító az idegenség „domesztikálásán” munkálkodik, és a kulturális transzfer az importra koncentráldik.

Természetesen ez is beleágyazódik a kor és az adott ország hatalmi struktúrájába, és a kora újkorban is érezteti hatását. Jessica Winston például a londoni Inns of Courtról készített egy esettanulmányt, amelyben az irodalom, a törvénykezés és a politika összefüggéseit vizsgálja. Egy helyen megjegyzi, hogy a fordítás a haza szolgálatának tekinthető a 16. századi Angliában; az ókori klasszikusok fordítása a szövegek átültetésén kívül a politikai és kulturális dominancia importját is jelenti. A fordítás kettős performativitása úgy ragadható meg, hogy maguk a fordítók, illetve az ország politikai és szellemi státusza is megváltozik, emelkedik általa.²²

A célkultúra dominanciája és feltétlen előtérbe helyezése a gyarmatosításhoz köthető fordításfelfogásokban éri el tetőpontját, és ez számos következménnyel jár a fordító és a fordítás láthatóságát illetően. A domesztikáló gesztusok meghosszabbításának tekinthető például az, amit Charles Bernstein afelé tartó történeti mozgásként definiál, hogy a fordítás az idők során egyre kevésbé idioszinkratikus, egyre simább, eltűnnek belőle az érthetőséget zavaró tényezők és minden olyan elem, ami magára a nyelvre irányítaná a figyelmet.²³ Lawrence Venuti idézett könyvében azt is kifejti, hogy a fordítás ilyen jellegű láthatatlanná válása olyan jelenségekkel is összefüggésbe hozható, mint a kommunikációs technológia fejlődéséből adódó felgyorsulás, ami miatt azonnal érthető, tényekké egyszerűsíthető és akadálymentesen olvasható szövegekre vágunk. Közvetetten ez vezetett el a gépi, automatizált fordítással végzett kísérletezéshez is.²⁴ A fordító láthatatlansága már nem pusztán a hatalmi struktúrák megerősítése, hanem az annak való teljes kiszolgáltatottság, mivel a nyelvre pusztán eszközként, egy ideológia hordozójaként tekintenek. Ez a felfogás csak a 20. században kezdett megváltozni, amikor újraélednek a fordítással kapcsolatos filozófiai vizsgálódások, illetve a filozófiában és humán tudományokban bekövetkezett a nyelvi fordulat.

Posztmodern és kortárs elméletek

Hermeneutika

A hermeneutika fogalmával itt a 20. századi filozófiai és főleg irodalomelméleti hermeneutikára gondolok. A fordítás és a hermeneutika kapcsolata ennél nyilván jóval régebbre nyúlik vissza, amint azt maga a kifejezés is jelzi: az ógörög *ἑρμηνεύω* az értelmezésen és

²¹ Lucas Emanuel Misseri: *La traducción como una forma de hermenéutica desde el contexto del Renacimiento. = Enfoques sobre la hermenéutica contemporánea*. Ed. L. Catoggio – D. Parente. Buenos Aires 2009. 198–206, 204.

²² Jessica Winston: *Lawyers at play. Literature, law, and politics at the early modern Inns of Court, 1558-1581*. Oxford 2016. 100.

²³ Lawrence Venuti: *i.m.* 5.

²⁴ Barbara Godard: *Theorizing feminist discourse / translation*. Tessera 1989. 6. sz. 42–53, 48.

magyarázaton kívül magára a fordításra, tolmácsolásra is utal.²⁵ A fordítás tevékenysége a hermeneutika 20. századi paradigmájában olyan gondolkodókat foglalkoztatott, mint Hans-Georg Gadamer vagy Paul Ricoeur, és elméleteikben ez egyes helyeken az interpretáció, az általában vett értelmezés, megértési kísérlet modelljeként szolgál. Mirela Oliva *Hermeneutics and the illusion of translation* című tanulmányában megjegyzi, hogy ilyen kontextusban a fordítás a hermeneutika próbakövének is tekinthető: a jelentés, az értelem problematikája, a megértés egyetemességének kérdése vagy a fogalomalkotás folyamata a hermeneutika témái, és az ezekkel kapcsolatban levont következtetések érvényessége a fordítás gyakorlati oldalán „tesztelhető”, mérlegelhető.²⁶ A fordítás a hermeneutika szempontjából és a hermeneutika a fordítás szempontjából tehát kiemelt szerepet játszik. De milyen újdonságot hoz a 20. századi hermeneutika a fordítást illetően?

Mint említettük, az egyik probléma, ami a 20. századra nagyon akuttá vált, az, hogy a nyelvre mint pusztán eszközre tekintenek, a szövegeket pedig úgy kezelik, hogy abból minél gyorsabban és felszínesebben kiemelhessék a szintén instrumentalizált adatokat, információkat. A hermeneutika nyelv-, szöveg- és műalkotás-felfogása ezzel szöges ellentétben áll. Maga a nyelv itt nem tárgy, hanem önállóan működő entitás, maga beszél, sőt a szerzőt és az olvasót vagy értelmezőt is a nyelv szólaltatja meg, nem pedig fordítva, hogy az ember használhatná valamire a nyelvet. A művészi szöveget pedig nem sietve kell befogadni, hanem éppen a műalkotás az, ami kiemelkedik a feltartóztathatatlan információáradatból, és ezáltal, ahogy Gadamer a műalkotás ünnepjellegéről írja, megállítja az időt, előírja a saját idejét, és elidőzésre készítet.²⁷ Ez a változás a fordítás láthatóságának tekintetében is új korszakot nyitott.

A 20. századi hermeneutika egyik fontos előzménye Friedrich Schleiermacher munkássága. Az 1813. június 24-én elhangzott híres beszédében (*Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens*) a fordítás lehetséges stratégiáival foglalkozik, amelyek közül kettőt állít szembe egymással: az egyik megkönnyíti az olvasó dolgát azáltal, hogy a célnyelv struktúrájába és kultúrájába feltűnés nélkül beilleszkedik, a másik a célnyelvet elidegenítő módszereket alkalmaz, amelyeken az olvasó megütközhet; a szerző ez utóbbit találja jobbnak.²⁸ Ismét visszatérünk tehát ahhoz a dilemmához, hogy a fordítónak az eredetihez való hűséget vagy a célkultúra számára való hozzáférhetőséget kell-e szem előtt tartania. Schleiermachernél a jó fordítás szamparens folyamat, s noha tisztában van azzal, hogy ez a célkultúrában nem részesül a legpozitívabb fogadtatásban, mégis a célnyelvet elidegenítő gesztusok mellett emel szót, amelyek a fordítást láthatóvá teszik. Larisa Cercel, aki a hermeneutikai fordításelméletekkel foglalkozik, a szövegről szóló elemzésében megjegyzi, hogy Schleiermacher ilyen szempontból nagyon modern gondolkodó, aki legalább részben meg tudja haladni azt a felfogást, miszerint senki nem léphet ki a saját kultúrájából; továbbá az általa szorgalmazott fordítási módszer nemcsak a forrásnyelv és -kultúra bekebelezése, korlátok közé szorítása

²⁵ Lucas Emmanuel Misseri: *i.m.* 199.

²⁶ Mirela Oliva: *Hermeneutics and the illusion of translation*. = *Unterwegs zu einer hermeneutischen Übersetzungswissenschaft*. Radegundis Stolze zu ihrem 60. Geburtstag. Ed. Larisa Cercel – John Stanley. Tübingen 2012. 239–245, 239.

²⁷ Hans-Georg Gadamer: *A szép aktualitása. A művészet mint játék, szimbólum és ünnep*. (Ford. Bonyhai Gábor) = *A szép aktualitása*. Szerk. Bacsó Béla. Bp. 1994. 11–85, 66.

²⁸ Friedrich Schleiermacher: *Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens*. = *Das Problem des Übersetzens*. Hrsg. Hans Joachim Störig. Stuttgart 1963. 38–69, 51–62.

ellen szól, hanem a célkultúra nyitottá válása mellett is.²⁹ Vagyis ebben a fordításfelfogásban a kultúrtranszfer nemcsak egyirányú, és az eddig említett elméletekhez képest a hatalmi erőviszonyok is megváltoznak benne.

A 20. századi hermeneutika fontos képviselője, Paul Ricoeur szintén foglalkozik a német romantika fordításkonceptióival (Schleiermacherén kívül pl. Goethe, Novalis vagy Wilhelm von Humboldt vonatkozó írásaival), és arra jut, hogy ezek bátorítják azt a szándékot, hogy fény derüljön a forrásnyelv eddig rejtve maradt oldalára is, valamint, hogy a célnyelv másként pozicionálódjon, nevezetesen, hogy úgy tekintsen magára, mint egy nyelvre a sok közül, és tudatosítsa, hogy mások szemszögéből maga is egy idegen nyelv.³⁰ Ricoeur a fordítás kihívásairól és örömeiről szóló előadásában azt is megjegyzi, hogy egy ettől különböző hozzáállás, ami a befogadó kultúra önelégültségét, az idegen mediálásának visszautasítását hordozza, rejtetten a nyelvi etnocentrizmus és a kulturális hegemonia számtalan formáját táplálta.³¹ Ezzel összecseng Antoine Berman koncepciója is, aki szerint a fordítás olyan viszonyt hoz létre a saját és az idegen között, aminek a célja, hogy az idegen teljes idegenségében lépjen működésbe.³² A kulturális dominanciáért folyó harccal ellentétben a hermeneutika fordításelméletei láthatóan kompenzálni igyekeznek a régebbi korszakokra jellemző idegennel szembeni elnyomást. George Steiner szerint tagadhatatlan, hogy a kultúrák közötti kölcsönös viszonyokban jelen van az agresszivitás gesztusa, a fordító viszont felelősséggel tartozik azért, hogy megpróbálja az egyensúlyt visszaállítani, amit ez a kisajátító tevékenység bontott meg – valójában egyedül ennek a feladatnak a vállalása teheti hűségessé a fordítót, az olvasót, az értelmezőt.³³

Érdekes itt megjegyezni, hogy a fordítás láthatóságában egy paradoxon érvényesül. Minél inkább előnyben részesíti a fordító a saját kultúrát és nyelvet – ahogyan azt például a reneszánsz és kora újkori elméletekben láttuk –, valójában annál kevesebbet nyújt neki, ezzel szemben minél inkább láthatóvá teszi a nyelvben és a szövegben az idegenséget, annál nagyobb az esély a nyitottságra, a gazdagodásra. Valószínűleg azért van ez így, mert az idegenség az interpretáció munkáját követeli meg, és ha a fordító nyitott, üres helyeket hagy a szövegben, akkor ezt az olvasók is elvégezhetik, a műalkotás és értelmezése által létgyarapodásban részesülve. Mirela Oliva említett szövegében kitér a hermeneutikában központi szerepet játszó kimondhatatlanság-problematikára, és szerinte ez egzisztenciális és etikai dimenziókat nyit meg.³⁴ A fordító felelőssége tehát az is, hogy azáltal tegyen láthatóvá valamit, hogy nem mondja azt ki.

Figyeljük meg azonban, hogy itt magának az idegenségnek és nem a fordítónak a láthatóságáról van szó. A fordítónak nem az a célja, hogy saját magát a középpontba helyezze, hanem hogy minél produktívabban működésbe hozhassa azt, ami a szövegben történik. Gadamer a

²⁹ Larisa Cercel: *Das Verhältnis von Eigenem und Fremdem in der hermeneutischen Übersetzungstheorie Friedrich Schleiermachers. = Das Fremde im Eigensten. Die Funktion von Übersetzungen im Prozess der deutschen Nationenbildung.* Hrsg. Bernd Kortländer – Sikander Singh. Tübingen 2011. 95–111, 107.

³⁰ Paul Ricoeur: *Despre traducere.* Trad. Magda Jeanrenaud. Iași 2005. 72.

³¹ Uo. 67.

³² Antoine Berman: *Translation and the trials of the foreign. = The translation studies reader.* Ed. Lawrence Venuti. London 2000. 284–297, 284.

³³ „The translator, the exegesis, the reader is faithful to his text, makes his response responsible, only when he endeavours to restore the balance of forces, of integral presence, which his appropriative comprehension has disrupted.” George Steiner: *The hermeneutic motion. = The translation studies reader.* Ed. Lawrence Venuti. London 2000. 186–191, 190.

³⁴ Mirela Oliva: *i.m.* 244.

megértés modelljének a beszélgetést tekinti, amely megtörténik, és amelynek „saját szelleme van, s a nyelv, amelyen folyik, magában hordja saját igazságát, azaz »feltár« és megmutat valamit, ami aztán ettől fogva van”.³⁵ Gadamer-nél a beszélgetőtársak együttműködésének célja nem a saját igazuk bizonygatása és a másik legyőzése, hanem hogy mindketten részesülhessenek a formálódó értelemről. Denitsa Atanassova Bogomilova a kulturális transzfer hermeneutikájával foglalkozó cikkében megfogalmazza, hogy a jó fordításban, akár a mély hermeneutikai aktusban a vélemények egymásra hatnak, és azok, akik részt vesznek a dialogikus aktusban, megváltoznak.³⁶ A hermeneutika koncepciójában a fordítás dinamikus jelenség, befejezhetetlen dialógus; Ricoeur szerint ezért a fordítónak bele kell nyugodnia, hogy a saját és idegen különbsége feloldhatatlan, számos problémán nem lehet túllépni, viszont őt kárpótolja ez a lezáratlan beszélgetés, a fordítás mindig megújuló vágya.³⁷

Feminizmus

Míg a hermeneutika esetében a fordítás láthatóságának és a fordító láthatatlanságának a vizsgálata főleg a szövegek szintjét érintette, a feminista elméletek a társadalmi dimenzióval kiemelten foglalkoznak. Mivel irodalomelméletekről beszélünk, ez természetesen nem szakad el maguknak a szövegeknek a vizsgálatától, viszont ez kiegészül a nyelvnek mint politikai és hatalmi viszonyok színterének a szemléletével, valamint azoknak a nemek közötti egyenlőtlenségeknek a tudatosításával, amelyek a fordítókat közvetlenül érintik. Olga Castro Vázquez a feminista fordításelméletekről szóló tanulmányában rámutat arra, hogy a fordítás a nyelvi, kulturális és ideológiai valóságok kapcsolódási pontját jelenti, emiatt döntő szerepet játszik a nyelvhasználat és a társadalom megváltoztatásában, jelen esetben például a patriarkátus és a szexizmus verbális és nonverbális megnyilvánulásait illetően.³⁸ A szerző szerint a fordításelméletben és a feminizmusban az a közös, hogy tudják: kutatásuk tárgya a perifériára szorult, a hierarchiában alsóbbrendű a domináns témáknál, illetve diskurzusoknál.³⁹ A feminista fordításelméletek a fordítót és a fordítást mind a szövegben, mind a társadalomban láthatóvá szeretnék tenni. De hogyan valósulhat ez meg konkrétan?

Lori Chamberlain *Gender and the metaphors of translation* című esszéjében felvázolja azokat a fordítással kapcsolatos koncepciókat, amelyek a nemek közötti egyenlőtlenségek metaforáiból kiindulva és azokat tükrözve határozzák meg a jó fordítás standardjait. Például a klaszszikus hűségproblémát úgy ragadják meg ezekben az elméletekben, hogy az eredeti szöveget mint a teremtéssel és a tekintéllyel összefüggő alkotást a férfi princípiummal azonosítják, míg a női munkának tekintett fordítások jellemzése a „les belles infidèles” szókapcsolatban foglalható

³⁵ Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja.* (Ford. Bonyhai Gábor) Bp. 1984. 269.

³⁶ „En la buena traducción, al igual que en el acto hermeneúico profundo, todo se interrelaciona y nada permanece igual.” Denitsa Atanassova Bogomilova: *Un enfoque hermeneúico de la traducción cultural.* Hermēus. Revista de Traducción e Interpretación 2004. 6. sz. 19–39.

³⁷ „Mărturisind și asumând ireductibilitatea perechii alcătuite de propriu și străin, traducătorul își află recompensa în recunoașterea statutului dialogic de nedepășit al actului traducerii ca orizont rațional al dorinței de a traduce.” Paul Ricoeur: *i.m.* 73.

³⁸ Olga Castro Vázquez: *Género y traducción. Elementos discursivos para una reescritura feminista.* Lectora 2008. 14. sz. 285–301, 285.

³⁹ Uo. 287.

össze, ami a fordításokkal kapcsolatban már a 17. század óta tartja magát.⁴⁰ Ennek értelmében a fordítás akkor sikerülhet szépre, ha hűtlen, vagyis elárulja az eredetét, és emiatt erkölcsileg elítélendő. Ha viszont eleget tesz a hűség elvárásának, szintén csak szemrehányásokat és negatív kritikát kaphat, mert nem elég szép. Ez elég frusztráló helyzetet teremt a fordítók számára, akik sem láthatóak, sem pedig láthatatlanok nem lehetnek. Egy másik példa, amit Chamberlain többek között megemlít, Horatius Thomas Drant nevű angol fordítójának reflexiója, aki a „barbár” szöveg szalonképessé, civilizálttá tételére bibliai hasonlatot ad, miszerint az idegenből hozott feleségnek le kell nyírni a haját, és le kell vágni a körmeit.⁴¹ A feminista diskurzus elhatárolódik a fordításban megnyilvánuló kolonializmus ilyen formájától; ahogyan a hermeneutika esetében láttuk, inkább az idegenség láthatóvá tételét szorgalmazza, de abban a társadalmi értelemben is, hogy egy adott hatalmi diskurzus számára „barbárnak” vagy zavarónak minősülő részek inkább kihangsúlyozást kapjanak a szövegben, semmint elnémítást. Chamberlain ezzel kapcsolatban Carol Maiert idézi, aki szerint a fordítónak nem arra kell törekednie, hogy elnémítson, hanem hogy hangot adjon, és hogy hozzáférhetővé tegyen olyan szövegeket, amelyek nehéz kérdéseket vetnek fel, és perspektívákat nyitnak meg.⁴²

A kihangsúlyozás mellett ezen elméletek szerint a fordítónak saját munkáját is láthatóvá kell tennie, hogy kiléphessen a már említett mellőzött szerepkörből, és ne pusztán reprodukív tevékenységként tekintsenek a munkájára. Erre Luise von Flotow néhány gyakorlati eljárást javasol.⁴³ Ezek között sorolja fel a kiegészítést, ami a nyelvi struktúrák közötti eltérések kompenzálását jelenti, és a nemi szerepekhez kötődő sztereotípiákat teszi láthatóvá, vagy a fordító reflexióit tartalmazó elő- és utószót, lábjegyzeteket, amelyek kiemelik a fordítót alacsony státuszából, és a szerző cinkosává, társává emelik. A fordítás gyakorlati jelentősége szempontjából természetesen kérdéses, hogy beszélhetünk-e még egyáltalán ilyen esetben fordításról, vagy alkalmasabb az adaptáció, átírat kifejezés, ahogyan azt a középkori fordítások esetében láttuk. Olga Castro Vázquez viszont felhívja a figyelmet arra, hogy ez a fordítói gyakorlat nem rejti el a saját szöveg manipulációs stratégiáit, ellenkezőleg: tudatosan alkalmazza ezeket, illetve reflektál rájuk.⁴⁴

A láthatóság és a láthatatlanság, illetve a feminista fordítói nyelvfelfogás szemléletes példáját adja Barbara Godard egyik cikke. Itt Sandra Hardingra hivatkozva megjegyzi, hogy a feminista diskurzus, mint minden periférikus csoporté, többféle perspektívából látja a dolgokat, míg a domináns diskurzus mindig csak a maga igazát látja és mondja. Ennek fényében a feminista fordítói stratégiákat és diskurzust a pletykához hasonlítja. Noha ez a domináns diskurzus nyelvén szólal meg, anarchista és felforgató jellegű,⁴⁵ és az a célja, hogy feltárjon és láthatóvá tegye a nyelv és a kultúra működésében rejlő, gyakran nem tudatosított elnyomó gesztusokat.

⁴⁰ Lori Chamberlain: *Gender and the metaphors of translation*. Signs XIII(1988). 3. sz. 454–472, 454–455.

⁴¹ Uo. 460.

⁴² „the translator’s quest is not to silence but to give voice, to make available texts that raise difficult questions and open perspectives.” Uo. 471.

⁴³ Luise von Flotow: *Feminist translation: Contexts, practices and theories*. Traduction, Terminologie et Redaction 1991. 1. sz. 69–84, 74–79.

⁴⁴ Olga Castro Vázquez: *i.m.* 298.

⁴⁵ Barbara Godard: *i.m.* 44.

Következtetések

Mint láthattuk, a fordító láthatósága és láthatatlansága nem korlátozódik pusztán az elkészült szövegekben való jelenlétére vagy hiányára. Annak a háttere, hogy a fordító ilyen tekintetben milyen döntéseket hoz, beleágyazódik egy tágabb társadalmi és politikai struktúrába, és vissza is hat ezekre. Vagyis a fordítás nem marad meg a szövegek szintjén, hanem a kulturális transzfer fontos komponenseként változásokat idéz elő az azon kívüli világban is.

A különböző korszakok fordításelméleteinek összevetése rávilágított arra is, hogy a fordítás feladata valójában az egyensúlyozás művészete saját és idegen, láthatóság és láthatatlanság között. Az egyes kiemelt elméletekben ez az egyensúly létrejöhet egy-egy pillanatra, hogy aztán rögtön újra felboruljon. Minden megközelítésnek megvan a maga erénye és hiányossága is, így nem mondhatjuk el, hogy bármelyik is jobb lenne a másiknál. Ahogyan az egyik elmélet ellentmond a másiknak, és mindig ugyanarra a problémára tér vissza, nagyon hasznos abból a szempontból, hogy megmutatja: soha nem hihetjük el, hogy végleges válaszokat kaptunk bármire is – ezért ilyen produktív a fordítások tanulmányozása. Ahogy Sonia Firdaus írja idézett cikkében: a műfordítás jelentős szerepet játszott a történelem és a civilizáció alakulásában, és ha nem lett volna fordítás, sötétségben élt volna a világ.⁴⁶ Ez nemcsak magában a fordításban valósul meg, hanem a róla szóló reflexiók tanulságaiban is.

Visibility and Invisibility through the Ages of Translation

Keywords: translation, text manipulation, politics of cultural transfer, hermeneutics, feminism

In this paper I discuss the changes in translators' visibility and invisibility through the ages of European cultural history. The subject is analysed on one hand regarding the texts, on the other hand by approaching the social aspects and political structures.

During the Middle Ages translators had a crucial role in the development of written culture in the vernacular languages, as well as in the consolidation of religious and secular power. During the Renaissance, due to the dominance of the target language, translation served colonialism. In the Modern Age translators gradually became invisible as language was instrumentalized and text reception had the expectation of commodity.

From the many postmodern translation theories I mention two in my essay. According to the hermeneutic paradigm, translation is a dynamic model of understanding in general, making alterity visible through its own invisibility. Feminist translation theories emphasize the subversive potential of this activity and suggest several strategies of making the translator visible.

⁴⁶ „Translation of literature played a very significant role in the development of the history and civilization of human beings. Hence, if it were not for translation, the world would have been living in darkness.” Sonia Firdaus: *i.m.* 208.

MŰHELY

Büky László

Egy Weöres Sándor-vers szöveg- és zenerendje – Csillagzene

1. Weöres Sándor zenei formákhoz való vonzalma már húszéves korában megmutatkozott, Babits Mihálynak írta: „Zenei műfajokat próbálok behozni a költészetbe, a »szvit«-et már meg is valósítottam gyakorlatilag, annyiban különbözik a ciklustól, hogy míg egyfelől minden része önálló vers, másfelől mégis mindegyik része az előtte lévőnek értelmi továbbfejlesztése. A »szimfónia« elméletével is kész vagyok: az első részben fölvetek egy téma-[,] kép- és ritmuscsoportot és ezt még két avagy három részen keresztül variálom, mindig más és más hangulatba mártva az első szakasz anyagát.”¹ Arról is beszámol, hogy a „»[p]reludiumom« nem párhuzamos a zenei preludiummal”, továbbá hogy a fűga, az invenció, a szonáta, a prelúdium és más szerkezetek megvalósíthatóságával foglalkozik. Vizsgálták is korai verseinek zenei vonatkozásait.² A zene a változatok, a variációk fölhasználásában az egyik leggazdagabb művészeti ág, Weöres költészetében a változatokra épülő versalkotási mód nem ritka.³ A változatoknak az eredetihez való viszonyítása, a változatoknak mint olyanoknak fölismerése és az e műveleteknek a befogadóban való tudatosodása a forrása annak az esztétikumnak, amelyet a variáció jelent. A változatok többnyire más minőségben megjelenő ismétlődések. Weöres Sándor Tizenegyedik szimfónia című verse ugyancsak gazdag a permutációban, az elemcserében. A költemény Csillagzene, Kórséta és Csillagzene finale című tételekre van tagolva.⁴ Az alábbiakban a Csillagzene szövegfölepítésének elemzése következik, amely mintegy a partitúráját, felosztási rendjét, rendszerét írja meg a szövegműnek, vagyis nyelvtudományi leírást hoz létre.⁵ Ez a partitúra mintegy fordítottja a különféle irodalmi műelemzéseknek, amelyeknek rendszerint értelmezés is a célja, mint az ún. stílusertelmet kereső vizsgálatoknak is, amelyek szerint a stílus a megnyilatkozás értelem-összetevője,⁶ amely voltaképpen a stílushatás. A következőkben a stílushatáshoz vezető nyelvi- és tekhéneli eljárást kísérel megmutatni a partitúra leírása, amely támaszkodik a zeneművek szerkesztésbeli tulajdonságaira.

Büky László (1941) – nyelvész, az MTA doktora, Szegedi Tudományegyetem, Szeged, buky@hung.u-szeged.hu

¹ Weöres Sándor: Babits Mihálynak írott levél (174), 1933. febr. 8. = *Egybegyűjtött levelek*. I–II. Szerk. Bata Imre, jegyzetek Nemeskéri Erika. H. n. 1998. I: 190.

² Pethő Ildikó: *Weöres Sándor korai zenei kísérletezései, a zenei sorozat*. = *Modern magyar irodalomtörténet. Tanulmányok*. Szerk. Kolozsi Orsolya – Urbanik Tímea. Szeged 2006 (Tiszatáj Könyvek). 51–60.

³ Büky László: *Téma és variáció*. Magyar Nyelv CII(2006). 57–72; Uő: *Egy költői szövegmű elfogadhatóságának hátterei* – *Weöres Sándor: Táncdal*. Nyelvtudomány VIII–IX(2012–2013). 19–31; Uő: „*Tenger felhő csillag szántás*” – *A tekhénel egy Weöres Sándor-versben*. Magyar Nyelv CXI(2015). 68–74.

⁴ Weöres Sándor: *Egybegyűjtött költemények*. I–III. Sajtó alá rendezte Steinert Ágota. Helikon, Bp. 2008–2013. III: 7–11.

⁵ Hankiss Elemér: *[Az] elemzés*. = *Világirodalmi lexikon*. I–XIX. Főszerk. Király István. Bp. 1972–1996.

⁶ Tolcsvai Nagy Gábor: *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1996; Uő: *A magyar nyelv szövegtana*. Bp. 2001.

2. A költemény szövege és a feldolgozás jelzései az alábbiak. (Megjegyzendő, hogy a 9. sorban „vonaluk” szóalak nyilván sajtóhibás; σ : *vonalak*.) Az alkalmazott jelzések a következők.

(A ~ B ~ C ~ D)	a vers szakaszai
∫ ∫	többször együtt lévő szavak
{ }	mindig együtt lévő szavak
⊆	az előző szó (grammatikai) kapcsolata
↷	a korábbihoz viszonyítva fordított szerkezet(ben)
	feltételezett szövegmondat(egység)
[]	kiegészítés a szövegmondatok értelmezéséhez
⋮	tremoló(ban lévő egységek)

Csillagzene finale

(A) || ¹végtelen ²vonalak] ³{hatalmas ⁴árama} [a]
⁵]gomolygó ⁶]benti ⁷éj]] ⁸]örvénylő ⁹irama] ||
 || [E] ³hatalmas ⁵]gomolygó ²vonalak] [a] ⁶]benti ⁷éj] ||
 || ¹⁰]zárt ¹⁰⊆kapcsú} ¹¹híd-ívek] ¹²]messzi ¹³kék] ¹⁴karmai
²vonalak || || [A] ¹⁰]zárt ¹⁰⊆kapcsú} ¹végtelen ⁶]benti ⁷éj] [a]
⁵]gomolygó [és] ¹²]messzi ¹³kék] ¹¹híd-ívek ⁹irama] ||

(B) || [A] ¹végtelen ²vonalak] ³{hatalmas ⁴árama}
¹⁵]eleven ¹⁶{hulló ¹⁷kő}} ¹⁸]tágra ¹⁹⊆nyílt} ²⁰éneke] ||
 || [A] ¹¹híd-ívek ⁵]gomolygó ²vonalak] ¹⁴karmai [és a **híd-ívek*]
¹⁰]zárt ¹⁰⊆kapcsú} [és] ¹⁸]tágra ¹⁹⊆nyílt} ²⁰éneke] ¹végtelen] ||
 || [A] ¹²]messzi ¹³kék] ⁶]benti ⁷éj] ¹⁶{hulló ¹⁷kő} ⁹irama [és]
⁵]gomolygó ⁶]benti ⁷éj]] ¹⁸]tágra ¹⁹⊆nyílt}
⁸]örvénylő ⁹irama] [és] ³{hatalmas ⁴árama} ||

(C) { ²¹]halálos ²²{nagy ²³madár}} ²⁴]halovány ²⁵{árnyon ²⁵⊆át}} {
 { ¹⁵]eleven ¹¹híd-ívek] { ⁸örvénylő ²vonalak {
 { ¹⁶{hulló ¹⁷kő} { ¹²]messzi ¹³kék] { ⁶]benti ⁷éj] ¹végtelen {
 || [A] ²²{nagy ²³madár} ¹⁸]tágra ¹⁹⊆nyílt} ¹⁴karmai ¹⁵]eleven
¹¹híd-ívek] || [és] { ⁸]örvénylő ⁹irama] ¹⁴karmai {
 || [A] ²⁴halovány ²²{nagy ²³madár} ¹²]messzi ¹³kék] ²⁰éneke
⁵]gomolygó ⁶]benti ⁷éj]] ³{hatalmas ⁴árama} ||

(D) ||²⁶{vezérlő²⁷csillagod}²⁸kioltja²⁹mécsesét||
 {¹⁰{zárt¹⁰⁼kapcsú}¹¹híd-ívek}¹⁸{tágra¹⁹⁼nyílt}²⁰éneke {
 [Az]¹⁵eleven¹⁶{hulló¹⁷kő}¹[,]²⁶{vezérlő²⁷csillagod}
²⁸kioltja²⁹mécsesét|| ||²¹halálos²²{nagy²³madár}
²⁴halovány²⁵{árnyon²⁵⁼át}¹{⁸örvénylő¹végtelen {
 {¹⁰{zárt¹⁰⁼kapcsú}¹⁶{hulló¹⁷kő}¹ ||⁵gomolygó²⁹Umécsesét
²⁸kioltja²²{nagy²³madár} || ||[Az]¹⁵eleven⁶benti¹³kék
²¹halálos¹⁶{hulló¹⁷kő}[,]⁸örvénylő⁹irama|
²⁶{vezérlő²⁷csillagod}³{hatalmas⁴árama} ||

A verset mint szövegművet olvasó többnyire egy mondattani rendszert társít a szöveghez. Ezt jelen esetben a központozás hiánya nehezíti, az íráskép – a sorokra tördelés – pedig segíti is, nem is: a sorokat szintaktikai egységnek is lehet tekinteni, ugyanakkor az enjambement lehetőség is megvan. A szövegmondatra (és szövegmondategységekre) való tagolás ezek miatt is több módon alakítható ki függve az olvasó nyelvalakítási képességétől és szokásától. Az (A), (B), (C) szövegrészek és a (D) zöme is főnévi állítmányú szövegmondatra tagolhatók, az ilyenek téma-réma szerkezete nehezen dönthető el, mégis ennek megállapítása igazolhatja a föltételezett szintaktikai rendet.⁷ Az értelmi tagolást, a zenemű frázisokra bontását, vagyis a frazírozást a zeneszerzők egy része kevés és nemritkán megbízhatatlan módon végzi, ilyenkor az előadóművésznek kell „az interpunkciókat éppúgy megkülönböztetni, mint a beszédben vagy a költészetben”.⁸ A kezdő, (A) rész fölépítése ugyanezért áttekinthetőbb leírásban következő. (Ezt a leírást láthatni redundanciának, azonban annak még legegyszerűbb esete – a pusztá ismétlés is – fontos lehet információelméleti szempontból, vö. a (D) versszak termelőival.)

	¹végtelen²vonalak³{hatalmas⁴árama}[a]⁵gomolygó⁶benti⁷éj		⁸örvénylő⁹irama	
	[E]³hatalmas⁵gomolygó²vonalak	[a]⁶benti⁷éj		
	¹⁰{zárt¹⁰⁼kapcsú}¹¹híd-ívek¹²messzi¹³kék¹⁴karmai²vonalak			
	[A]¹⁰{zárt¹⁰⁼kapcsú}¹végtelen⁶benti⁷éj	[a]⁵gomolygó[és]¹²messzi¹³kék¹¹híd-ívek⁹irama		

A *vonalak* (alaphangkénti) harmadik megjelenése lezárja az eddig (mintegy zenei értelemben vett) témaszerkezetben lévő ábrázolatot, majd a továbbiakban (szintén zenei értelemben vett) motívumként újra megjelenik ugyancsak háromszor, azután még egyszer a *végtelennel* és még kétszer: a *gomolygó*val, az *örvénylő*vel, továbbá egyszer a *hatalmassal*. Ezek a szavak jelzőként állnak a *vonalak* mellett, amelyik szó a szövegmondat aktuális tagolása szerint jelzőivel együtt kétszer a téma részben van, végül pedig állítmány gyanánt réma: ¹²messzi¹³kék¹⁴karmai [a]²vonalak. Ezután következik a motívum zárata, amelyben a *végtelen* szó új entitás jelzője („¹végtelen⁶benti⁷éj”), és a *hatalmas* is új ábrázolat része: ¹¹híd-ívek⁹irama. Ez a képi-látványi ábrázolt tárgyiaság⁹ – ⁵gomolygó [és]¹²messzi¹³kék¹¹híd-ívek⁹irama – a motívumnak és az

⁷ Elekfi László: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra)*. Bp. 1986. 51.

⁸ Molnár Antal: *[A] frazírozás. = Zenei lexikon. I–III. Főszerk. Bartha Dénes. Bp. 1965.*

⁹ Roman Ingarden: *Az irodalmi műalkotás*. Bp. 1977. 227.

(A) versszaknak kadenciaszerű lezárása. A bevezető motívumok közt mintegy hármas (tercépítésű) akkorddal jelenik meg a ⁵[gomolygó ⁶]benti ⁷éj]]], ennek középső eleme hangzik föl később a (D) versszakban ¹⁵eleven ⁶benti ¹⁹kék hármas szerkezetben. Ez az áthangolás a vers lezárásban kap szerepet. A *vonalak* adja a szövegindítás alaphangját, amelyhez azután a hozzá tartozó kapcsolatok mintegy felhangokként meg-megjelennek a későbbi szövegrész(ek)ben, amint az egészhangú hangsorból (c, d, e, fisz, b) származó akkord-felhangharmónia, amelyet például zenéjében Bartók Béla is alkalmaz.¹⁰ A vers egyes részekben előforduló efféle akkordikus viszonyokat itt és az alábbiakban tabulák mutatják.

A *vonalak* kapcsolatai

$$\begin{array}{l} \phantom{^{11}\text{híd-ívek]} \text{]}^{12}\text{messzi } ^{13}\text{kék]} ^{14}\text{karmai } ^2\text{vonalak} \\ \phantom{^{11}\text{híd-ívek]} \text{]}^{12}\text{messzi } ^{13}\text{kék]} ^{14}\text{karmai } ^2\text{vonalak} \\ \phantom{^{11}\text{híd-ívek]} \text{]}^{12}\text{messzi } ^{13}\text{kék]} ^{14}\text{karmai } ^2\text{vonalak} \\ \phantom{^{11}\text{híd-ívek]} \text{]}^{12}\text{messzi } ^{13}\text{kék]} ^{14}\text{karmai } ^2\text{vonalak} \\ \phantom{^{11}\text{híd-ívek]} \text{]}^{12}\text{messzi } ^{13}\text{kék]} ^{14}\text{karmai } ^2\text{vonalak} \\ ^{15}\text{]eleven } ^{11}\text{híd-ívek]} ^8\text{örvénylő } ^2\text{vonalak} \end{array}$$

A *hatalmas* kapcsolatai

$$\begin{array}{l} ^1\text{]végtelen } ^2\text{vonalak]} ^3\{ \textit{hatalmas} ^4\text{árama} \} \\ \phantom{^1\text{]végtelen } ^2\text{vonalak]} ^3\{ \textit{hatalmas} ^4\text{árama} \} \\ \phantom{^1\text{]végtelen } ^2\text{vonalak]} ^3\{ \textit{hatalmas} ^4\text{árama} \} \\ \phantom{^1\text{]végtelen } ^2\text{vonalak]} ^3\{ \textit{hatalmas} ^4\text{árama} \} \\ \phantom{^1\text{]végtelen } ^2\text{vonalak]} ^3\{ \textit{hatalmas} ^4\text{árama} \} \\ ^{26}\{ \textit{vezérlő } ^{27}\text{csillagod} \} ^3\{ \textit{hatalmas} ^4\text{árama} \} \end{array}$$

A *gomolygó* kapcsolatai

$$\begin{array}{l} ^5\text{]gomolygó } ^6\text{]benti } ^7\text{éj]]} \\ ^3\text{hatalmas } ^5\text{gomolygó } ^2\text{vonalak} \\ \phantom{^3\text{hatalmas } ^5\text{gomolygó } ^2\text{vonalak}} \text{gomolygó } ^{12}\text{messzi } ^{13}\text{kék]} \\ ^{11}\text{híd-ívek } ^5\text{gomolygó } ^2\text{vonalak } ^{14}\text{karmai} \\ \phantom{^{11}\text{híd-ívek } ^5\text{gomolygó } ^2\text{vonalak } ^{14}\text{karmai}} ^5\text{]gomolygó } ^6\text{]benti } ^7\text{éj]]} \\ \phantom{^{11}\text{híd-ívek } ^5\text{gomolygó } ^2\text{vonalak } ^{14}\text{karmai}} ^5\text{]gomolygó } ^6\text{]benti } ^7\text{éj]]} \end{array}$$

A *benti* kapcsolatai

$$\begin{array}{l} ^6\text{]benti } ^7\text{éj]} \\ ^6\text{]benti } ^7\text{éj]} \\ ^6\text{]benti } ^7\text{éj]} \\ ^6\text{]benti } ^7\text{éj]} \end{array}$$

¹⁰ Lendvai Ernő: *Bartók költői világa*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1971. 54–59.

⁶[*benti* ⁷*éj*]
⁶[*benti* ⁷*éj*]
⁶[*benti* ⁷*éj*]
⁶*benti* ¹³*kék*

Az *éj* kapcsolatai

⁶[*benti* ⁷*éj*]
⁶[*benti* ⁷*éj*]
⁶[*benti* ⁷*éj*]
⁶[*benti* ⁷*éj*]
⁶[*benti* ⁷*éj*]
⁶[*benti* ⁷*éj*]
⁶[*benti* ⁷*éj*]

Hasonlóképpen érvényesül alaphangként a *benti éj*, ábrázolt tárgyiasságának része a *vonalak irama*. A *benti* és az *éj* kapcsolata a szövegműben hétszer jelenik meg, majd csak az utolsó részben van más együttállásban, -hallásban (¹⁵*eleven* ⁶*benti* ¹³*kék*), vö. alább a gráf rajzolatral. Azonban ennek az előzőektől elütő akkordnak egy része már ebben a versszakba is be van építve, ott az (A) versszakban hangzik föl először: ||¹⁰] {zárt ¹⁰≡*kapcsú*} ¹¹*híd-ívek*] ¹²] *messzi* ¹³*kék*] ¹⁴*karmai* ²*vonalak* || és: [||]]¹²] *messzi* ¹³*kék*] ¹¹*híd-ívek* ⁹*irama* || . A *zárt kapcsú híd-ívek messzi kék karmai vonalak* ábrázolt tárgyiasságú, a *vonalak* korábbi szövegbe építéséhez képest kevésbé merész metafora (**a karmok* ³*hídpillérek* ⁷*vonalak*). A *messzi* és a *kék* akkordja csupán egy esetben van megmásítva, mégpedig az utolsó szövegmondatban (⁶*benti* ¹³*kék*).

A *messzi* kapcsolatai

] ¹²] *messzi* ¹³*kék*]
] ¹²] *messzi* ¹³*kék*]
] ¹²] *messzi* ¹³*kék*]
] ¹²] *messzi* ¹³*kék*]
] ¹²] *messzi* ¹³*kék*]

A *kék* kapcsolatai

] ¹²] *messzi* ¹³*kék*]
] ¹²] *messzi* ¹³*kék*]
] ¹²] *messzi* ¹³*kék*]
] ¹²] *messzi* ¹³*kék*]
] ¹²] *messzi* ¹³*kék*]
⁶*benti* ¹³*kék*

A *karmai* kapcsolatai

¹²[meszi ¹³kék] ¹⁴*karmai*
⁵gomolygó ²vonalak ¹⁴*karmai*
²²{nagy ²³madár} ¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ¹⁴*karmai*
⁸örvénylő ⁹irama] ¹⁴*karmai*

A *zárt kapcsú hid-ívek* első előfordulásakor témarészként szerepel a szövegmondatban – ||¹⁰{¹⁰zárt ¹⁰kapcsú} ¹¹*hid-ívek*] ¹²[meszi ¹³kék] ¹⁴*karmai* ²vonalak || –, rémája a *vonalak*, majd újabb kapcsolatok jelennek meg, amelyek ez elsőnek kibővítései, változatai, illetőleg ábrázolt tárgyiasság gyanánt a variációk folytán metaforák, amint a kapcsolatok felsorolásában fentebb láthatni.

A *zárt* ¹⁰kapcsú kapcsolatai

¹⁰{¹⁰zárt ¹⁰kapcsú} ¹¹*hid-ívek*] ¹⁰{¹⁰zárt ¹⁰kapcsú} ¹végtelen ⁶[benti ⁷éj]
¹⁰{¹⁰zárt ¹⁰kapcsú} ¹⁸{¹⁸tágra ¹⁹nyílt} ²⁰éneke]
¹⁰{¹⁰zárt ¹⁰kapcsú} ¹¹*hid-ívek*] ¹⁰{¹⁰zárt ¹⁰kapcsú} ¹⁶{¹⁶hulló ¹⁷kő}

A **(A)** részben a *hid-ívek irama* lezárt ugyan egy periódust, de a folytatás bizonyos áthangoltsággal ehhez nem jelentésviszonyokkal, hanem akusztikus társítással cseng vissza a **(B)** szövegrészben:

|| [A] ¹[végtelen ²vonalak] ³{³hatalmas ⁴árama} ¹⁵[eleven ¹⁶{¹⁶hulló ¹⁷kő}] ¹⁸{¹⁸tágra ¹⁹nyílt} ²⁰éneke] ||

|| [A] ¹¹*hid-ívek* ⁵[gomolygó ²vonalak] ¹⁴*karmai* [és a **hid-ívek*] ¹⁰{¹⁰zárt ¹⁰kapcsú} [és] ¹⁸{¹⁸tágra ¹⁹nyílt} ²⁰éneke] ¹végtelen ||

|| [A] ¹²[meszi ¹³kék] ⁶[benti ⁷éj] ¹⁶{¹⁶hulló ¹⁷kő} ⁹irama [és] ⁵[gomolygó ⁶[benti ⁷éj]] ¹⁸{¹⁸tágra ¹⁹nyílt} ⁸örvénylő ⁹irama] [és] ³{³hatalmas ⁴árama} ||

E szakaszban ugyanis a „²vonalak] ³{³hatalmas ⁴árama}” az *iram* ’kezdeti lendülettől kapott nagy gyorsaság’ és az *áram* ’áramlat’ (az első szótagbeli különbségen kívüli) hangalaki és jelentésbeli rokoníthatósága folytán (ui. az áramlatnak mint olyannak van bizonyos gyorsasága). Az *iram*hoz kapcsolt *örvénylő* jelző is mozgást jelent, képiségben az előző *örvénylő vonalakkal* rokon, illetőleg előhangja a későbbi, az **(D)** szakaszbeli *örvénylő végtelennek*, amely tremolóban van, lásd a kapcsolatok sorát.

Az *örvénylő* kapcsolatai

⁸örvénylő ⁹irama]
⁸örvénylő ⁹irama]
⁸örvénylő ⁹irama]
⁸örvénylő ⁹irama]

⁸örvénylő ²vonalak
⁸örvénylő ¹végtelen

A **(B)** versszak szövegmondati tagolásában a költő bővíti a *végtelen vonalak* elem kapcsolásait:

|| [A] ¹[végtelen ²vonalak] ³{hatalmas ⁴árama} ¹⁵[eleven ¹⁶{hulló ¹⁷kő}] ¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ²⁰éneke] ||

|| [A] ¹¹híd-ívek ⁵[gomolygó ²vonalak] ¹⁴karmai [és a **híd-ívek*] ¹⁰{zárt ¹⁰kapcsú} [és] ¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ²⁰éneke] ¹végtelen ||

|| [A] ¹²[messzi ¹³kék] ⁶[benti ⁷éj] ¹⁶{hulló ¹⁷kő} ⁹irama [és] ⁵[gomolygó ⁶[benti ⁷éj]] ¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ⁸[örvénylő ⁹irama] [és] ³{hatalmas ⁴árama} ||

E kibővítés mellett Weőres összepíti egy akusztikus elemmel, amely a 'határtalan' jelentésű *végtelességgel* van (metaforás) összefüggésben – ¹⁰{zárt ¹⁰kapcsú} ¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ²⁰éneke] –, ami ugyanis tágra nyílt, annak határa is viszonylagos, a ¹⁰{zárt ¹⁰kapcsú} jelzővel belső ellentmondás alakul ki, amely folytán katakrétikus a metafora. Persze a **(B)** első szövegmondatának alapkijelentése is metaforikus: **[a] hatalmas áram tágra nyílt ének*. Ebben a szövegmondatban az **eleven kő* is és a **kő éneke* ugyancsak metaforák. A *hulló kő* szerkezet a hangstilisztika alapján az élőnyelvben valóban akusztikus, a *h*, az *l* és a *k* alapján. Előbbiek a levegőmozgást leíró vagy érzékeltető szavak fölhasználásakor gyakran számosabbak, a legutóbbi pedig az ún. kemény hangok közé tartozik.¹¹ A **(B)** és **(C)** versszakokban hatszor felhangzó *hulló kő* tenor, azaz (ki)tartó szólam a szövegműben.

A *tágra nyílt* kapcsolatai

¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ²⁰éneke]
¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ²⁰éneke]
¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ⁸[örvénylő ⁹irama] ³{hatalmas ⁴árama}
²²{nagy ²³madár} ¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ¹⁴karmai
¹¹híd-ívek] ¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ²⁰éneke]

Az *éneke* kapcsolatai

¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ²⁰éneke]
¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ²⁰éneke]
¹²[messzi ¹³kék] ²⁰éneke]
¹¹híd-ívek] ¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ²⁰éneke]

¹¹ Ivan Fónagy: *La métaphore en phonétique*. Ottawa 1980. [© 1979.] (Studia Phonetica 16). 70; Fónagy Iván: *A költői nyelv hangtanából*. Második, javított kiadás. Bp. 1989. 26, 56.

Az *eleven* kapcsolatai

¹⁵[*eleven* ¹⁶{*hulló* ¹⁷*kő*}]
¹⁵[*eleven* ¹¹*hid-ívek*]
¹⁵[*eleven* ¹¹*hid-ívek*]
¹⁵[*eleven* ¹⁶{*hulló* ¹⁷*kő*}]
¹⁵*eleven* ⁶*benti* ¹³*kék* ²¹*halálos* ¹⁶{*hulló* ¹⁷*kő*}

A *hulló* kapcsolatai

¹⁵[*eleven* ¹⁶{*hulló* ¹⁷*kő*}]
¹⁶{*hulló* ¹⁷*kő*} ⁹*irama*
¹⁶{*hulló* ¹⁷*kő*} ¹²[*messzi* ¹³*kék*]
¹⁵[*eleven* ¹⁶{*hulló* ¹⁷*kő*}]
¹⁰{*zárt* ¹⁰=*kapcsú*} ¹⁶{*hulló* ¹⁷*kő*}
²¹*halálos* ¹⁶{*hulló* ¹⁷*kő*}

A *kő* kapcsolatai

¹⁶{*hulló* ¹⁷*kő*}
¹⁶{*hulló* ¹⁷*kő*}
¹⁶{*hulló* ¹⁷*kő*}
¹⁶{*hulló* ¹⁷*kő*}
¹⁶{*hulló* ¹⁷*kő*}
¹⁶{*hulló* ¹⁷*kő*}

A **(B)** versszakban kezdődik a zenei értelemben is vehető feldolgozás, amely nagyrészt az együttellőfordulásban lévő kapcsolatok elhelyezésének módjából fakad. A szövegnyitó *végte- len* nemcsak a *vonalak*kal társul (jelzőként), hanem a *benti éj*jel is, illetőleg főnévi, állítmányi szerepbe is kerül, amint kontingenciái mutatják:

A *végtelen* kapcsolatai

¹[*végtelen* ²*vonalak*]
¹[*végtelen* ²*vonalak*]
¹*végtelen* ⁶[*benti* ⁷*éj*]
¹⁸{*tágra* ¹⁹=*nyílt*} ²⁰*éneke* ¹*végtelen*
⁶[*benti* ⁷*éj*] ¹*végtelen*

Újabb motívum alakul a || [A] ¹¹*hid-ívek* ⁵[*gomolygó* ²*vonalak*] ¹⁴*karmai* [és a **hid-ívek*] ¹⁰{*zárt* ¹⁰=*kapcsú*} [és] ¹⁸{*tágra* ¹⁹=*nyílt*} ²⁰*éneke*] ¹*végtelen* || szövegmondattal, amelyikben a *végtelen* réma az előzményekhez társul új híryanagként, így értelmezésüket is átalakítja. Ugyanez történik a szövegmondattal belső fölépítésében: [*a*] *hid-ívek gomolygó vonalak*-ra [és a **hid-ívek*] *tágra nyílt*

éneké-re lehet vonatkoztatni a *végtelen*. A szöveg(zene) **(B)** részének utolsó három sorát kéttagú mellérendelt grammatikai mondatnak frazírozva – || [A] ¹²messzi ¹³kék] ⁶benti ⁷éj] ¹⁶{hulló ¹⁷kő} ⁹irama [és] ⁵gomolygó ⁶benti ⁷éj]] ¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ⁸örvénylő ⁹irama] [és] ³{hatalmas ⁴árama} || – az **(A)** versszak a nyitómotívumára tér vissza, most a *hatalmas árama* szerkezet lesz viszonylag új proposíció, amelyik rémaképp vonatkozik a kétszer kialakított **valaminek az irama* szerkesztményekre. A *híd-ívek* ábrázolt tárgyiassága szintén kapott új híryanagot a ¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ²⁰éneke] révén.

Az *árama* kapcsolatai

¹végtelen ²vonalak] ³{hatalmas ⁴árama}
²[]vonalak] ³{hatalmas ⁴árama}
⁶benti ⁷éj]] ⁸örvénylő ⁹irama] ³{hatalmas ⁴árama}
⁵gomolygó ⁶benti ⁷éj]] ³{hatalmas ⁴árama}
²⁶{vezérlő ²⁷csillagod} ³{hatalmas ⁴árama}

Az *irama* kapcsolatai

⁶benti ⁷éj]] ⁸örvénylő ⁹irama]
¹¹híd-ívek ⁹irama]
⁶{hulló ¹⁷kő} ⁹irama]
⁶benti ⁷éj]] {¹⁸tágra ¹⁹nyílt} ⁸örvénylő ⁹irama]
⁸örvénylő ⁹irama]
¹⁶{hulló ¹⁷kő} ⁸örvénylő ⁹irama]

A *híd-ívek* kapcsolatai

¹⁰{zárt ¹⁰kapcsú} ¹¹híd-ívek]
⁵gomolygó]¹²messzi ¹³kék] ¹¹híd-ívek ⁹irama
¹¹híd-ívek ⁵gomolygó ²vonalak] ¹⁴karmai
¹¹*híd-ívek ¹⁰{zárt ¹⁰kapcsú} ¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ²⁰éneke]
¹⁵eleven ¹¹híd-ívek]
¹⁵eleven ¹¹híd-ívek]
¹⁰{zárt ¹⁰kapcsú} ¹¹híd-ívek] ¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ²⁰éneke]

A **(C)** versszak indításának szövegmondatokra tagolása bizonytalan, a szöveg tremoló jellegű.

{ ²¹halálos ²²{nagy ²³madár} } { ²⁴halovány ²⁵{árnyon ²⁵át} } {
{ ¹⁵eleven ¹¹híd-ívek] { ⁸örvénylő ²vonalak }
{ ¹⁶{hulló ¹⁷kő} { ¹²messzi ¹³kék] { ⁶benti ⁷éj] ¹végtelen }
|| [A] ²²{nagy ²³madár} ¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ¹⁴karmai ¹⁵eleven ¹¹híd-ívek] ||
{ ⁸örvénylő ⁹irama] ¹⁴karmai }
|| [A] ²⁴halovány ²²{nagy ²³madár} ¹²messzi ¹³kék] ²⁰éneke ⁵gomolygó ⁶benti ⁷éj]] ³{hatalmas ⁴árama} ||

A tremoló mint zenei díszítmény értendő, amelyben az eddigi tonalitás érvényesül, még ha a frazírozás nem a szokásos; a versszak szövegmondatnak tartható része után az „⁸örvénylő⁹iramaj¹⁴karmai¹⁵” betét is a tonalitásnak rendelődik alá. A *karmai* birtokosa lehetne a szövegmondat zárlatában az ¹⁵eleven¹¹híd-ívek¹² ||, és lehetne birtokosa a szövegmondat indító akkordja: || [A]²²{nagy²³madár} is, de ez az anaforikus megoldás aligha grammatikus, ezért a tremoló minősítés. A Weöres-szövegműben e helyen legnagyobb az entrópia, vagyis a keveredés. A (fizikai) rendszerek tulajdonsága, hogy egyre csökken a szervezettségük, egyre kevertebbekké válnak. Az információforrás entrópiáját (a választás szabadságát, az információt) kiszámítva, az összevethető az entrópia maximális értékével, a viszony a relatív entrópia. Az $1 - rE$ (egy mínusz relatív entrópia) mennyisége a redundancia. Az angol nyelvre számított redundancia 50% körül van,¹² aki tehát angolul ír, mindannak, amit leír, a felét a nyelvi szerkezetek határozzák meg, hasonló a helyzet a zenei struktúrákkal is.¹³ A tremolónak jelzett szövegrészeknél észlelhető, hogy a nyelvi szerkezetek meghatározó szerepét csökkentette a költő, illetőleg az általa választott nyelvalakítás, vagyis a grammatikalitás, a tonalitás megléte valamelyest csökkent.

A *nagy madár* mint új motívumelem beleépül a korábbi motívumokba, amelyek ábrázolt tárgyiasságként illenek is a madárképzethez, amely a híd ábrázoltságával metaforikus kapcsolatban van (vagyis **a karmok hídívek*): || [A]²²{nagy²³madár} ¹⁸{tágra¹⁹=nyílt} ¹⁴karmai¹⁵eleven¹¹híd-ívek¹² || [és] ⁸örvénylő⁹iramaj¹⁴karmai ||.

Új tartalmú és hangszínű jelző a *halálos*, amely az eddigi szöveghangnem megváltoztatásával jár együtt, a látvány(kép) színezéssel egészül ki, mintegy zenei értelemben vett kolorálással: *halovány árny* és *halovány madár*. A *h* (laringális spiráns) beszédhang gyakorisága e jelzők révén észrevehetően megnő, ez a kis intenzitású hang enyhe légáramlás kifejezésekor társulhat a szó- vagy szövegjelentéshez stílushatásként.¹⁴ A *halálos*, *halovány*, *madár*, *nagy*, *árny* szóhalmaz hat sötét *a* hangja szemben a négy világos *á*-val ugyancsak hanghatást eredményez.¹⁵ Nem elsősorban valaminő légáramlás festését eredményezik, inkább a *halálos* szó megjelenésével hangnemváltás történik; amint a *c*-mollhoz tragikus, sötét jelleget szokás tulajdonítani – példaképp: Tragikus szimfóniának szokás nevezni Franz Schubert *c*-moll (Deutsch-j. 417.) zeneművét –, az *l*-ek (alveoláris spiránsok) könnyedségével¹⁶ megjelenő *halálos madár*-képzet szintén ilyenét jellegű érzelmet vált(hat) ki. Az imént tremolónak nevezett szövegrészben is jelentkeztek az *l*(*l*)-(e)k, mint a vers más helyein is (lásd a *hulló* szó kapcsolatait fentebb) az ismétlődő egységek révén, itt és most a *halálos* ’halált hozó, halált okozó; halállal fenyegető’ jelentés¹⁷ összpontosít(hat)ja a képzettársítást a beszédhang(ok)ra.

A *halálos* kapcsolatai

²¹{*halálos*²²{nagy²³madár};
²¹{*halálos*²²{nagy²³madár};
²¹*halálos*¹⁶{hulló¹⁷kő}

¹² Claude Elwoode Shannon – Warren Weaver: *A kommunikáció matematikai elmélete*. Bp. 1986. 24.

¹³ Umberto Eco: *Szükségyszerűségek és lehetőségek a zenei struktúrákban*. = Uő: *A nyitott mű*. Bp. 1976. 175–200.; Abraham A. Moles: *Információelmélet és esztétikai élmény*. H. n. 1973.

¹⁴ Fónagy Iván: i. m. 45, 50.

¹⁵ Tarnóczy Tamás: *A magyar magánhangzók akusztikai szerkezete*. Bp. 1941. (Tanulmányok 2), 3, 15, 17.

¹⁶ Fónagy Iván: i. m. 20–25.

¹⁷ *A magyar nyelv értelmező szótára*. I–VII. Főszerk. Bárczi Géza – Országh László. Akadémiai Kiadó, Bp. 1959–1962.

A *nagy* kapcsolatai

²¹halálos ²²{*nagy* ²³madár}f
²²{*nagy* ²³madár} ¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ¹⁴karmai
²⁴halovány ²²{*nagy* ²³madár}
 fhalálos ²²{*nagy* ²³madár}f
²⁸kioltjaŮ ²²{*nagy* ²³madár}

A *halovány* kapcsolatai

²⁴halovány ²⁵{árnyon ²⁵át}f
²⁴halovány ²²{*nagy* ²³madár}
²⁴halovány ²⁵{árnyon ²⁵át}f

A *madár* kapcsolatai

¹halálos ²²{*nagy* ²³madár}f
²²{*nagy* ²³madár} ¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ¹⁴karmai
²⁴halovány ²²{*nagy* ²³madár}
 fhalálos ²²{*nagy* ²³madár}f
²⁸kioltjaŮ ²²{*nagy* ²³madár}

Ennek a versszaknak a lezárása oldja az elkomorodott hangnemet, a ²⁴halovány ²²{*nagy* ²³madár} ¹²messzi ¹³kék] ²⁰éneke itt korántsem tragikus, inkább magyarázatnak tartható a *benti éj hatalmas áramára*, amely a lezáró szövegrészben más szimbolikájú kapcsolatba kerül, ott ¹⁵eleven ⁶benti ¹³kék hangzik majd föl.

Az **(D)** versszak grammatikai szabályosságú szövegmondattal kezdődik, ebben először szerepel igei állítmány a rematikus részben: „|| ²⁶{vezérlő ²⁷csillagod} ²⁸kioltja ²⁹mécsesét||” . A *vezérlő csillagod* a verscím auftaktjából ismeretes téma – *Csillagzene* –, a *kioltja mécsesét* réma, új híranyag. A szövegmondat egésze szintén új tartalmú megnyilatkozás, amelyet azután a korábbi témák újabb változata követ ismét tremolószerűen: „,| ¹⁰{zárt ¹⁰kapcsú} ¹¹híd-ívek] ¹⁸{tágra ¹⁹nyílt} ²⁰éneke | ¹⁵eleven ¹⁶{hulló ¹⁷kő}f|” , ebben mint egy dobütés szólal meg a *hulló kő*. Ezután megismétlődik a nyitó rész: „|| ²⁶{vezérlő ²⁷csillagod} ²⁸kioltja ²⁹mécsesét||” , hogy fontossága hangsúlyozódjék. Utána ismét tremoló következik a már ismeretes motívumokkal, a *halálos*, a *halovány* és az *örvénylő* bejátszásával – „,| ²¹halálos ²²{*nagy* ²³madár} ²⁴halovány ²⁵{árnyon ²⁵át}f| ⁸örvénylő ¹végtelen | ¹⁰{zárt ¹⁰kapcsú} ¹⁶{hulló ¹⁷kő}f|” –, valamint a *hulló kő* második dobütésével zárva a főtéma formaalkotó ismétlését, zenei műszóval a repetíziónt. A Weöres Sándortól fennmaradt hangfelvételekből a Barbár dal című verse tanulságos e tekintetben, ennek elmondásakor a „most nem nyomna kő! ajaj!” szövegmondatban a *kő* szó explozíváját és az *ő* hangzót is kiemelt intonációval hangoztatta,¹⁸ ennek a kiejtésnek kellene szólnia élőszavas előadásban.

¹⁸ Büky László: *Weöres Sándor nyelvköltéséről odda és jaman között*. Magyar Nyelv CXIII(2017). 179–192.

A vezérlő kapcsolati

²⁶{vezérlő²⁷csillagod}
²⁶{vezérlő²⁷csillagod}
²⁶{vezérlő²⁷csillagod}

A csillagod kapcsolatai

²⁶{vezérlő²⁷csillagod}
²⁶{vezérlő²⁷csillagod}
²⁶{vezérlő²⁷csillagod}

A kioltja kapcsolatai

²⁸{kioltja²⁹mécsesét}
²⁸{kioltja²⁹mécsesét}
 ∪²⁹mécsesét²⁸kioltja∪

A mécsesét kapcsolatai

²⁸{kioltja²⁹mécsesét}
²⁸{kioltja²⁹mécsesét}
 ∪²⁹mécsesét²⁸kioltja∪

A befejezésben az első szövegmondat a már főntebb említett ¹⁵eleven ⁶benti ¹³kék új hármas-hangzata a téma, amelynek rémája a ²¹halálos ¹⁶{hulló¹⁷kő}, amely maga is új együttállás az eddigi tenor szerephez képest. Az ehhez kapcsolható utolsó szövegmondat megismétli a korábbi *irama* és *árama* hangzáskontrasztot, amelyik az (A) versszak elejéről ismeretes. A tartalmi kibővítés pedig abban nyilvánul meg, hogy a befejezésnek az új témaként szereplő része lesz azonosítva a *hulló kövel*, amelynek örvénylő irama vezérlő csillagod hatalmas árama. Az *hulló kö* ábrázolt tárgyiassága ilyen módon a *benti kék* 'a lírikus érzelmi világa': „[Az] ¹⁵eleven ⁶benti ¹³kék ²¹halálos ¹⁶{hulló¹⁷kő}”. A metafora második tagjának következő tulajdonságai a második személyhez szóló beszélő újabb magyarázata az ábrázolatról: ||[Az] ¹⁵eleven ⁶benti ¹³kék ²¹halálos ¹⁶{hulló¹⁷kő}[.]⁸{örvénylő⁹irama}²⁶{vezérlő²⁷csillagod}³{hatalmas⁴árama}||. A csillagok zenéje ezáltal a pszükhé (ψυχη) és a tárgyi világ egybekapcsolása is.

A fenti vizsgálat nem terjedt ki az összes változatra, amelyet Weöres Sándor a szavak kapcsolódási módjával kialakított vagy kialakíthatott volna, amint ezt megtette például a *Gravitáció* című költeményében, inkább azt a partitúrát írta le az elemzés,¹⁹ melynek alapján interpretálható a költői szövegmű. A kapcsolások teljes rendszere mutatja azt a tudatosságot, amellyel Weöres megalkotta a szöveget. Ugyanakkor a költő arányérzéke is megnyilvánul, bizonyára véletlenül történt, és az elemzési mód számozási rendjéből is fakadhat, hogy a *halálos* szó 21. az egymásra következők között. Ez a szám a hagyományos Fibonacci-sorozat tagja, a sorozat

¹⁹ Büky László: *Egy Weöres Sándor-vers szövegfeldépítéséről. – Gravitáció. Magyar Nyelvőr* CXLI(2017). 397–403.

előző tagjával összeadva (21 + 13) éppen egy prímszám (29) az eredmény,²⁰ és éppen ezt a rangszámot kapta a *mécses* elem háromszor: „²⁸[kioltja ²⁹mécsesét]” ~ „²⁸kioltja ²⁹mécsesét” ~ „²⁹Umécsesét ²⁸kioltja”.

A költemény szövege ugyancsak 29 sorból áll, ez a tagolás nem az elemzés következménye, mint a szövegszavak száma, hanem a költő elrendezése. Ezek a számjelenségek bizonyára hasonlóak a természet egyes tárgyairól vagy ezeknek részeiről (csigaházakról, fenyőtobozok spiráljairól, egy növény szárán a levelek elhelyezkedéséről) leírható Fibonacci-számokhoz.²¹ Bartók Béla legjelentősebb műveiben is kimutatható²² a Fibonacci-sor felépítési rendje a zeneszerző azzal a megjegyzésével összhangban, mely szerint a természet nyomán alkot. Füst Milán, Weöres Sándor és Karinthy Frigyes egyes költeményeiben szintén észlelhető az arany metszés mint természeti arány.²³

A fentiek a szövegmű szavait mint zenei egységeket vették figyelembe, kapcsolataikat részben nyelv(tan)i meglátások alapján írta le. A szövegműben legalább kétszer együtt előforduló] (integrál)jeles és a mindig együtt előforduló szavak ({}), továbbá a nem ilyen helyzetben lévőket a következő táblázat mutatja. A táblázat az előfordulások sorrendjére épül, illetőleg arra, hogy az egyes egységek melyikkel hányszor fordulnak elő; továbbá arra, hogy mint egyedek hányszor szerepelnek a teljes szövegműben. A magasabb előfordulásszám – *benti* 8; *éj*, *gomolygó* 7–7, *árama*, *irama* 6–6, *hid-ívek*, *kék*, *hulló*, *kő* 6–6 – nem csökkenti a hírértéket, hanem mint az akkordok és a repetizione résztvevői emelik, és kontrapunktba helyeződik általuk a 2-2 előfordulása ²⁸[kioltja ²⁹mécsesét], illetőleg az egyetlen ezzel együtthangzó ²⁹Umécsesét ²⁸kioltja” akkord.

- α – a vers szavai és az együttlőfordulásaik
- β – a szerkezetek előfordulási száma
- γ – a szavak előfordulási száma

α	β	γ
¹ [végtelen ² vonalak]	2	
¹ [végtelen[]]		2
² vonalak		4
³ {hatalmas ⁴ árama}	5	
³ {hatalmas[]}		5
⁴ [{árama}		5
⁴ árama		6
⁵ [gomolygó ⁶ benti ⁷ éj]]	3	
⁵ [gomolygó ² vonalak]	2	
⁵ [gomolygó[]]	5	

²⁰ Kovács Ádám – Vámos Attila: *Aranyháromszög*. Bp. 2007. 103–109.

²¹ Uo. 131–136.

²² Lendvai Ernő: *i. m.* 143–165.

²³ Büky László: *Szerkezetrend költői szövegművekben*. Nyelvtudomány III–IV(2007–2008). 27–4.

α	β	γ
⁵ gomolygó		7
⁶ [benti ⁷ éj]	3	
⁶ [benti ⁷ éj]	4	
⁶ benti		8
⁷ éj		7
⁸ [örvénylő ⁹ irama]	4	
⁸ [örvénylő[]]	4	
⁹ irama		6
⁰ [{zárt ¹⁰ =kapsú} ¹¹ híd-ívek]	2	
¹⁰ {zárt ¹⁰ =kapsú}		5
¹¹ []híd-ívek]	4	2
¹¹ híd-ívek		6
¹² [messzi ¹³ kék]	5	
¹² [messzi[]]		5
¹³ kék		6
¹⁴ karmai		4
¹⁵ [eleven ¹⁶ {hulló ¹⁷ kő}]	2	
¹⁵ [eleven[]]	4	
¹⁵ eleven		5
¹⁶ {hulló ¹⁷ kő}	6	
¹⁶ {hulló[]}		6
¹⁷ [{ }kő}		6
¹⁵ [eleven ¹¹ híd-ívek]	2	
¹⁸ [{tágra ¹⁹ =nyílt} ²⁰ éneke]	3	
¹⁸ [{tágra[]}		5
¹⁹ [{ }nyílt}		5
²⁰ éneke		4
¹⁸ {tágra ¹⁹ =nyílt} ⁸ örvénylő ⁹ irama	1	
¹⁸ {tágra ¹⁹ =nyílt} ¹⁴ karmai	1	
²¹ [halálos ²² {nagy ²³ madár}]	2	
²¹ halálos		3
²² {nagy ²³ madár}		5
²² {nagy[]}		5
²³ [{ }madár}		5
²⁴ [halovány ²⁵ {árnyon ²⁵ =át}]	2	

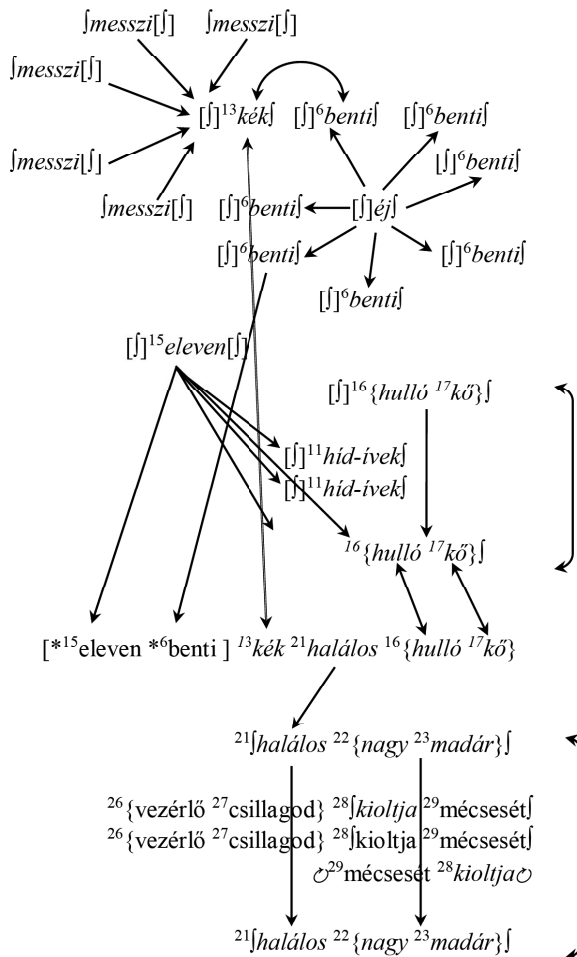
α	β	γ
²⁴ halovány[í]	2	
²⁴ halovány		3
²⁵ {árnyon ²⁵ át}	2	
²⁶ {vezérlő ²⁷ csillagod}	3	
²⁶ {vezérlő{}}		3
²⁷ [{}csillagod}		3
²⁸ [kioltja ²⁹ mécsesét]	2	
²⁸ [kioltja[í] ~ ²⁸ ∪kioltja∪]		3
[²⁹ mécsesét[í] ~ ²⁹ ∪mécsesét[∪]		3

A Csillagzene egyes egységei némelykor a vers szövegrendszokása, zenei értelemben vett hangolása szerint kapcsolat nélküliek, ezeknek kimutatására szolgál a következő tabula. Megállapítható, hogy a leggyakoribb egységek a *benti*, az *éj*, a *gomolygó*, a *kék*, az *eleven* és az *irama* közül egy-egy állandó együtt hangzó kapcsolatot a *benti*, az *eleven*, a *halálos*, a *halovány*, a *kék* és az *irama* mutat, legtöbbször négyet a *karmai* és a *végtelen*. Az *éj* az egyedüli elem, amely állandó kapcsolaton kívül nem fordul elő. Ennek oka lehet a költői szövegmű egészének témája, a csillagfény, amelyhez igazodik a hangolás temperálása, és amely a tényleges világi észlelésben is az éjhez van kötve, a Weóres-féle ábrázolt tárgyiasság világában ezért olyan kapcsolatokban kell megjelennie, amilyenek elfogadhatóvá teszik a látványt, a csillagfényt. A kapcsolat nélküli elemek olyan helyzetben vannak, amelyben nem akkordépítők, jóllehet azokban is ismeretesek. A szövegzárás az állandó kapcsolat nélkül már ismeretes elemösszetevős *eleven benti kék* és a *kioltja mécsesét*, továbbá a *∪mécsesét kioltja∪* akkordok révén hatásos a már fentebb elmondottak mellett, minthogy az utolsó szövegmondat értelme a belső (szimbolikusan értendő) és a külső (ábrázolt tárgyiasságú) fény megszűnését jelenti.

<i>az egység</i>	í és íí kapcsolatú	állandó kapcsolat nélküli
<i>benti</i>	7	1
<i>eleven</i>	4	1
<i>éj</i>	7 (3 í, 4 íí)	
<i>éneke</i>	2	2
<i>gomolygó</i>	5	2
<i>halálos</i>	2	1
<i>halovány</i>	2	1
<i>irama</i>	4	2
<i>karmai</i>		4
<i>kék</i>	5	1
<i>kioltja ~ ∪kioltja∪</i>	1	1
<i>mécsesét ~ ∪mécsesét∪</i>	1	1
<i>végtelen</i>	2	4

3. A szövegelemek kapcsolatainak gráfba helyezése jól mutatja, milyen az egyes motívumok összefüggése, -csengése. A **(D)** zárószakaszának két egymásnak felelő témája –²⁶{vezérlő²⁷csillagod}²⁸kioltja²⁹mécsesét} –, amelyet tremoló kísér –²¹halálos²²{nagy²³madár}²⁴halovány²⁵{árnyon²⁵át}}⁸örvénylő¹végtelen¹⁰{zárt¹⁰kapcsú}¹⁶{hulló¹⁷kő}} – ezt jól mutatja. A grafikus kép láttatja a tárgyi világ összakapcsolódását („[Az]¹⁵eleven⁶benti¹³kék²¹halálos¹⁶{hulló¹⁷kő},[,] }[,] }⁸örvénylő⁹irama]²⁶{vezérlő²⁷csillagod}³{hatalmas⁴árama}”) a lélekben lévő világgal. A két világ, a kinti és a benti egymáshoz kapcsolódásának hangja a Tizenegyedik szimfónia első tétele: ’csillagzene’.

A zárószakasz két témájának gráfja

Astral-Music: The Textual and Musical Order of a Poem by Sándor Weöres

Keywords: Sándor Weöres, poems, Symphony Eleven, textual and musical order

Weöres was experimenting with musical genres in his lyrics. His poem, *Symphony Eleven* consists of three (musical) movements: *Astral-Music*, *Tour*, and *Astral-Music Finale*. The analysis of *Astral-Music Finale* is an overview of the poem's 'score' – its linguistic and crafting solutions. Music is an art that frequently uses variations. The source of its aesthetic value lies in the comparison of the variations with the original and in its recognition by the reader. The variations are mostly diverse repetitions. The permutations of the text can be seen as musical interpretations of theme, motif, and phrase and are similar to the structure of a musical piece.

András Zselyke

Az Aranyos-vidéki román helynevek eredetéről

Az Aranyos-vidéki tájegységbe több szempont szerint szokás besorolni településeket. A történeti-földrajzi és nyelvjárási meghatározók mentén négy kistájra tagolják a kutatók: Torda és környéke (Koppánd, Szind), a történelmi Aranyosszék (Aranyospolyán, Tordaszentmihály, Mészkö, Sinfalva, Várfalva, Aranyosrákos, Kövend, Bágyon, Harasztos, Kercesed, Csegez, Székelyhidas, Aranyosmohács, Felvinc, Székelyföldvár, Székelykocsárd), Torockó és Torockószentgyörgy, az Alsó-Aranyos mente és az Aranyos és Maros köze (Aranyosgyéres, Aranyosegerbegy, Aranyoslóna, Gerend, Gerendkeresztúr, Sósszentmárton, Hadrév, Mezőcsán, Alsójára), valamint más mezőségi települések, amelyek az előző településekkel kapcsolatban állnak, és amelyeket a nyelvjárási egyezések nyomán is Aranyos vidékéhez sorolhatunk (Tordatúr, Komjászeg, Pusztaszentmárton, Detrehemtelep).¹

Murádin László nyelvjárástani kutatásai nyomán tudjuk, hogy „az Aranyos és a Szamos vízválasztó vonala egyben nyelvjárási határ a Tisza–Körös vidéki nyelvjárás-csoport-hoz tartozó kalotaszegi és a mezőségi nyelvjárás-csoportba tartozó aranyosszéki, Aranyos vidéki nyelvjárás között. A vízválasztótól nyugatra eső falvak (így Magyarléta, Tordaszentlászló és Magyarfenes) a kalotaszegi”,² az Aranyos völgyéhez közel eső Alsójára viszont már az Aranyos vidéki, mezőségi típusú nyelvjárásba sorolható. Fontosnak tartom előljáróban érinteni ezeket a dialektológiai sajátosságokat, hiszen ezek ugyanígy megfigyelhetők a toponimák lejegyzésekor, valamint vizsgálatakor is. Az Aranyos-vidéki települések mikrotopológiai elemzésekor nemcsak jelenkori helyneveket vettem szemügyre, hanem a Szabó T. Attila által összegyűjtött történetieket is, mégpedig a 2004-ben megjelent Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése sorozat Torda-Aranyos megye című kötetéből.³ Témából adódóan a vegyes lakosságú falvak helyneveit elemeztem alaposabban, és a tanulmány terjedelmi követelményeiből adódóan két ilyen település, Mészkö és Mezőcsán két nyelvű helynévanyagát tekintettem át. Arra voltam kíváncsi, milyen különbségek és párhuzamok fedezhetők fel a két falu névkészletének összetevésekor, és a román mikrotoponimák viszonylatában – eredetében, gyakoriságában – milyen eltérések mutatkoznak.

Előfeltevésem az volt, hogy a hosszú idő óta tartó nyelvi érintkezés dialektikája megmutatkozik a helynévadásban is. Tudjuk, hogy a kontaktus a román és magyar nyelv vonatkozásában korábban kétoldalú volt, ám mára többnyire egyoldalúvá, aszimmetrikussá vált,⁴ de a tanulmányban a helynévadás maradandóságából kifolyólag épphogy a történeti sík válik hangsúlyos-

András Zselyke (1978) – nyelvész kutató, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, azselyke@yahoo.com

¹ Lásd Keszeg Vilmos: *Aranyos-vidék. = Aranyos-vidék magyarsága*. Szerk. Keszeg Vilmos – Szabó Zsolt. Kvár 2006. 66; Murádin László: *Az Aranyos vidéki nyelvjárás, különös tekintettel a hangrendszerre*. = Uo. 183.

² Uo.

³ *Torda-Aranyos megye*. Szabó T. Attila kéziratos gyűjtéséből közzéteszi Hajdú Mihály, Buboly Magdolna és Sebestyén Zsolt. Szabó T. Attila Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése 5. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 2004. (A továbbiakban: *ETH*.)

⁴ Lásd pl. Benő Attila: *Kontaktusjelenségek az erdélyi magyar nyelvváltozatokban*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár 2014. (Erdélyi Tudományos Füzetek 281). 22.

sá, a régi helynevek nagyrészt tovább élnek a jelenben, mintegy kövületeiként egy valamikori állapotnak, emiatt az itt vizsgált, Aranyos-vidéki toponimaanyagban nagy arányban a fordított irányú, a magyarból románba való kölcsönzés eseteit figyelhetjük meg.

I. Elsőként *Mészkövel*, az Aranyos-vidék központi kistájának számítótörténelmi Aranyosszékhez tartozó faluval foglalkozom. A Mészkö településnév a magyar *mészkö* 'főleg kalcitból és aragonitból álló üledékes kőzet' főnévből származik. A falu házai alabástromhegyeken épültek. Határa nagy kiterjedésű, magában foglalja három elpusztult középkori település – Igrice, Kerekegyháza, Párdé – határának nagy részét. A helység régi román neve a magyarból átvett *Mischiu* volt, a mai *Cheia* nevet a főhatalom-változás után, hivatali úton kapta, jelentése: 'szoros'. Első írásos feljegyzése a pápai tizedjegyzékből való – 1332–37: *Mezko*.⁵ A Szabó T. Attila gyűjtéséből összeállított ETH-ban a következő adatok szerepelnek a településnévre nézve: 1563/69: *Mezkew*, *Mezkeó*, *Mezkw* (a Toldalaghi család levéltára, a továbbiakban Told. 27), 1570: *Mezkeo* (a Suky család levéltára, a továbbiakban SLt M. 9), 1741: *Meszkö* (az erdélyi unitárius egyházközség vizitációs jegyzőkönyvei, a továbbiakban UnVJk 33), 1743: *Meszkö* (Told. 3), 1761/1808: *Mészkö* (a Berzenczey család levéltára, a továbbiakban Berz. 3. F. 2. 1), 1835: *Meszkö* (? Mészköi cs.). Zárójelben az adat származási helyét találjuk.

Ha megnézzük Mészkö demográfiai mutatóit, azt látjuk, hogy a falu lakossága 1850-ben 795 fő, ebből 275 magyar, 1910-ben 848 fő, ebből 367 magyar nemzetiségű, 1930-ban 902 fő, ebből 394 magyar, 1992-ben 554 fő, ebből 138 magyar, 2002-ben 595 fő, ebből 129 magyar, 2011-ben, a legutóbbi népszámláláskor 525 fő, ebből 129 magyar.⁶ Tehát a magyarság már a 19. század közepétől kissé alulreprezentált volt, mégis, ha megvizsgáljuk a Szabó T.-féle történeti gyűjtés Mészkö fejezetét, az derül ki számunkra, hogy román helyneveket egyáltalán nem találunk, pedig a legkésőbbi adatok 1847-ből származnak: Pl. 1847: *Az Atalba*, *A Botskor rétben*, *A Búdes kútnál*, *A csokásban*, *Az Egyház dombján*, *A Farkas örbe*, *A Felső bértz oldalon*, *A Felső éh mezőn*, *A Felső Gödrökben*, 1847: *A Homlálora rugoban*, *A Homlaloba*, *A Hesdái rétben*, *A Hosszuba*, *A Káposztásban*, *A Kis köre rugoban*, *A Kómálba*, *A rakottyasba rugoba*, *A Sósba*, *A Sós málba*, *A Szőke dombon*, *Túl a vizen*, *A Véglább* (Gyergyai lev. – az adatok feltehetően a Gyergyai család levelezéséből származnak, de nem sikerült fényt deríteni a Gyergyai család [?] tényleges létezésére, a levelezés hollétére).⁷

A történeti adatok kizárólagos magyar nyelvisége arra enged következtetni, hogy a később betelepített román lakosság századokig nem vett aktívan részt a helynévadásban, csak átvette a meglévő toponimakészletet, esetleg az lehet még az oka, hogy az írástudók csak a magyar névanyagot ismerték és használták.

Mészkö jelenkori helynévanyagát Janitsek Jenő, ismert nyelvész, szlavista, helynévkutató 2007-ben gyűjtötte össze, úgyhogy a szinkron toponimakészletünk meglehetősen friss, ennél fogva a kutatás szempontjából megbízhatónak számít. A gyűjtést Janitsek ábécérendben közölte, és nem különítette el a belterületi, illetve külterületi helyneveket.⁸ A közlés érdekessége, hogy a helyneveket nyelvjárási ejtési formájukban jegyezte le a szerző, ezeket én is megtartottam mint megőrzött régiségeket. Abban az esetben, hogyha a jelenkori adatokhoz hozzá tudtam ren-

⁵ Lásd Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (A továbbiakban *FNESz*). II. 126.

⁶ Lásd Varga E. Árpád: *Kolozs megye településeinek etnikai (anyanyelvi/nemzetiségi) adatai. 1850–2002 Mészköre vonatkozó adatait* (a továbbiakban Varga), valamint a Wikipédia idevágó szócikkét.

⁷ Lásd *ETH*.

⁸ Lásd Janitsek Jenő: *A Kolozs megyei Mészkö helynevei*. NyIrK LI. évf. 1–2. sz. 2007. 149–152.

delni történeteket is (helyszüke miatt csak az első és utolsó említést, illetve a jellemző adatokat jelenítem meg), akkor már standard nyelvi formában közlöm a toponimákat. Az idegen eredetű toponimákat jelen tanulmányban is nagyrészt az eredeti közlési sorrendet betartva elemzem.

1. **Valódi román nevek.** Legelőször is arra voltam kíváncsi, talál-e a kutató a szinkrón névkészletben csak román helynevet, tehát olyat, amelynek nincs magyar nyelvi párja. A régebbi adatok nyelvi „egysíkúsága” ab ovo arra enged következtetni, hogy ennek kicsi a valószínűsége, hiszen a toponimák és általában véve a nevek meglehetősen állandóak, a földrajzi neveket az ott élő emberek a környezetük, az őket körülvevő táj domborzati és egyéb egységeit megnevezendő alkották meg, és mivel tartós formákat neveznek meg, ritkán szenvednek nagy változásokat. Ha végignézzük a Janitsek-féle gyűjtést, ez szembetűnő: szinte alig találunk önmagukban álló román helyneveket, hanem nagyrészt átvételeket/fordításokat vagy párhuzamos helynévadásra utaló adatokat. Egy egyrészest nevet találtam, amelynek csak román alakja van: *Moruná* (így, magyaros írásmóddal: legelőt, erdőt nevez meg. A román, tájnyelvi *morună* jelentése: kamilla), valamint egy kétrészes nevet, melynek bővítményi tagja román származékszó magyar képzővel: *Csuperkás-domb*. Jó pár olyan helynévpár szerepel az adattárban, amelyeknek a „magyar” megfelelője már román eredetű, bár magyaros ejtéssel és írásmóddal szerepelnek: a *Peduricse ~ Pădurice* (mogyoróst, fiatal erdőt nevez meg a toponima, tehát újabb keletkezésű lehet), a *Kerpenyes ~ Cărpiniș* (a *cărpiniș* jelentése: gyertyános, itt legelő neve), az *Árszurj ~ Arsuri* (felperzselt hely; erre is vonatkozhat a fentebbi megállapítás), valamint a *Mojna ~ Moina* (felturkált, kis bányákkal tarkított terület). Idesorolható a *Monaszerium ~ Mănăstire* (ortodox fatemplom és szerzeteslak volt, az 1848-as forradalomkor leégett), *Muntye ~ Munte, Tyéja ~ Cheia* (kaszáló, legelő a Tordai-hasadék bejáratánál) és a *Cigla ~ Țiglă* (a jelölt itt: tölgyerdő, kaszáló), valamint a *Kréaszta ~ Creastă* is: az első helynév latinos-magyarosodott forma, de mivel egy konkrét, ortodoxok építette objektumot nevez meg, egyértelműen átvétel a románból, a többi pedig a román tájnyelvi formát adaptálja. Mint látjuk, ott áll mindegyik magyarosodott változat mellett az átadó nyelvi alak is, román írásmóddal.

2. **Fordítások/Párhuzamos helynévadás.**⁹ Jó pár olyan helynévi adattal is szembesülünk, ha a gyűjtést végigolvassuk, amikor a magyar helynévnek a román nyelvi párja áll a magyar mellett, és ez valódi román (vagy ósláv eredetű, de a románba beépült) köznévvvel nevezi meg a helyet. Ez esetben vagy az ún. párhuzamos helynévadással állunk szemben, mikor a két nép szemléletmódja hasonlóan viszonyul a különböző térszínformákhoz, térbeli objektumokhoz stb., és ez mindkét nyelvben paralel formákat eredményez,¹⁰ vagy utólagos, „szakszerű” fordításokkal. (Ez utóbbiakra főként akkor kell gyanakodni az általam kutatott helynévanyagban, mikor a történeti anyagban megtaláljuk a magyar nyelvi formát, de csakis azt, román nyelvi párját már nem.)

Pl.: *Alsó-Bércódal ~ Fața Dosului* (a *dos* északos oldalt jelent),

– *Alsó-Észak ~ Dosu de Jos*

– *Alszeg ~ Joseni*

⁹ A párhuzamos helynévadás kifejezés Kniezsa István találmánya. Írásomban ezt a megnevezést nem kifejezetten a kniezsai értelemben használom, hanem minden olyan önálló (román), belső nyelvi fejleményt ebbe a kategóriába sorolok, amely egy helynévpár egyik eleme, de nem tükörfordítás, és némiképp eltérő szemléletmódról tanúskodik

¹⁰ Vö. Kniezsa István: *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Magyar Történettudományi Intézet, Bp., 1944., valamint Janitsek Jenő: *Egyes román eredetű földrajzi nevek osztályozásának problémái*. In: *Névtani Értesítő* 21. 1999. 159–163.

– *Bajka vára* ~ *Balika vára* ~ *Balika barlangja* ~ *Nagy-Balika-barlang* ~ *Bajika lyuka* ~ *Cetatea lui Balica*

– *Bérc-tető* ~ *Deasupra Dosului*

– *Bika gödre* ~ *Groapa Taurului*

– *Dindár gödre* ~ *Groapa lui Dindar*: a *Dindár* román eredetű családnév, régi, román származású nemesi család volt a *Dindár* Aranyosszéken.

– *Dönuc kútja* ~ *Fântâna lui Dănuț*: a magyaros átírás román becenevet takar.

– *Falu helye* ~ *Locu Satului*

– *Falu kútja* ~ *Fântâna Satului*

– *Farkaserdő* ~ *Pădurea Lupilor*: a magyar nyelvi adatra talán van példa a történeti anyagban is: XVIII. sz. köz.: *Az Farkas Er[d]öb[en]* [Eörben?] (Borbély Sámuel gyűjteménye, a továbbiakban Borb.), román nyelvire nincs, tehát valószínűleg adaptáció.

– *Farkasőr* ~ *Dealul Lupilor*: példák a történeti anyagból: 1847: *A' Farkas örbe* (Gyergyai lev.), 1818: *A Farkas ören* [!] (a Kövendi Weress család levéltára, a továbbiakban KW), XVIII. sz. köz.: *Az Farkas Er[d]öb[en]* [Eörben?] (Borb.).

– *Farkas pataka* ~ *Pârău Lupilor*

– *Felső-gödrek* ~ *Gropiile de Sus*: történeti adat: 1847: *A' Felső Gödrökben* (Gyergyai lev.).

– *Fenyves* ~ *Dincoace de Băbăoară*: maga a *Băbăoară* átvétel a magyarból, a *Bábavár* átültetése románba.

– *Fenyves* ~ *Pădure de Brad*

– *Gaztető* ~ *Deal*

– *Gróza kútja* ~ *Fântâna lui Groza*: a *Groza* román eredetű családnév.

– *Gyerán dombja* ~ *Dâmbu lui Gheran*: szintén román eredetű családnév a kétrészes helynév birtokos jelzői előtagja.

– *Hegyes-kő* ~ *Piatra Ascuțită*: történeti adat: XVIII. sz. köz.: *Az Hegies kőre menőb[en]* (Borb.).

– *Hurka-lyuk* ~ *Lyuk* ~ *Gaură*: 1818: az Aranyas vize között fel fele a *Hurka Juk* ajszaig (KW).

– *Kaluger-ódal* ~ *Coasta Călugărilor*: a kalugyer román átvétel

– *Kék-ódal* ~ *Coasta Vânăta*

– *Kéményseprő-barlang* ~ *Kéményseprőlyuk* ~ *Peștera Hornarului*

– *Kereszt* ~ *La Cruce*

– *Kis-hegy* ~ *Dealul Mic*: 1818: a *Kis hegyben* (KW).

– *Kis-kő* ~ *Piatra Mică*: 1847: *A' Kis kőre* rugoban (Gyergyai lev.), XVIII. sz. köz.: *Az Kis kő felet* (Borb.).

– *Kőkapu* ~ *Balika csűre* ~ *Poarta de Piatră*

– *Kőnyom* ~ *Cheveș* ~ *Pietros és Mészköi út* ~ *Drumu Mischiului* ~ *Drumu Teii*: látványos példái annak, amikor a régebbi átvétel mellett – a köves románizálása, valamint a régi román településnév mint birtokosjelző – megjelenik az új fordítás is, román nyelvi közszóval.

– *Lejáró* ~ *Poderei*

– *Magyar templom* ~ *Biserica Ungurească*

– *Négykövű malom* ~ *Vána malma* ~ *Moara lui Vana*: a *Vána* is valószínűleg román eredetű családnév.

– *Omlás* ~ *Szakadás* ~ *Rupturi*

– *Pestÿere ~ Kecshebarlang ~ Kecskelyuk ~ Peștere ~ Peștera Caprelor*: az első „magyar” megnevezés valójában román átvétel.

– *Régi híd ~ Podu Vechi*

– *Styéfán malma ~ Moara lui Ștefan*: a tulajdonos román volt, a malom már nem működik.

– *Szarvas alatt ~ La Strungă*: legelőt, bizonyos karámok helyeit nevezi meg.

– *Szóke-domb ~ Săche Dâmb ~ Dealu Alb*: akárcsak fennebb, itt is szembetűnő az első román helynév „eredetisége”, régebbi volta, átvételjellegénél fogva – Kniezsa István szerint a „helynévpároknak a kimutathatólag legrégebb helynévanyagnál való teljes hiánya és a később keletkezett helységeknel is bizonyos meghatározott területekhez való kötöttsége világosan bizonyítja, hogy a helynévpárok utólagos fordítások útján semmi esetre sem keletkezettek. Lehetetlenség ugyanis feltenni, hogy az oklevelek kiállítói, akár pedig a környék kétnyelvű lakossága évszázadok múlva is pontosan különbséget tudott volna tenni minden vidéken a legrégebb névanyag között, amelyet nem fordított le soha és a későbbi között, amelyet viszont rendszeresen lefordított.”¹¹

– *Tilalmas ~ Contenit*

– *Tófil malma ~ Moara lui Tofil*: épület, felhagyott malom; az egyházé volt, majd Pop Teofil vette meg.

– *Tordai-hasadék ~ Cheia ~ Cheile Turzii*: 1835: a’ *Torda Hasadékja*, 1826: a’ *Thorda hasadék* napkeleti oldaláról, a’ *Thorda hasadékja* (a Mészköi család (?) levelezése).

– *Túl a vízen ~ Peste Apă*: 1847: *Túl a’ vízen* (Gyergyai lev.).

– *Urak útja ~ Drumu Domnilor*

– *Vágott-kő ~ Piatra Tăiată*: XVII. sz. köz.: *Vaghot kőb[en]* (Borb.).¹²

– *Vigyázz-domb ~ Straja*: az óslávból származó román kifejezés a magyarban is él, bár különleges, régies hangulatú.

– *Viktor malma ~ Moara lui Victor*.¹³

Ha megvizsgáljuk a fenti bekezdésben közölt helynévpárokat, látható, hogy nem minden esetben tükörképei egymásnak, előfordul, hogy a román változat szerkezetileg nem másolja a magyart. „Az egymás mellett élő, eltérő nyelvű közösségek névrendszereinek tanulmányozása során tehát vélhetően a helynevek nyelvi felépítésében – pl. eltérő hangalak (az én megj.) –, illetve a keletkezés módokban tapasztalhatunk jellegzetesebb különbségeket, ezekből pedig az egyes nyelvek helynévrendszereiben használatos szóalkotási modellek nyelvspecifikus vonásaira következtethetünk.”¹⁴ A magyar minőségjelzős szerkezet néhol a román megfelelőben birtokosjelzős alakul: *Alsó-Bércódal ~ Fața Dosului, Kaluger-ódal ~ Coasta Călugărilor* (bár ez lehet jelöletlen birtokos szerkezet is), *Mészköi út ~ Drumu Mischiuului ~ Drumu Teii*; a magyar kétrészes név (összetett helynév) a románban egyrészesként, képzett vagy egyszerű névszóként (esetleg főnevesült határozószóként) vagy határozószó+főnév kapcsolataként, szó szerkezetként jelenik meg: *Alszeg ~ Joseni, Bérc-tető ~ Deasupra Dosului, Vigyázz-domb ~ Straja*. Ennek fordított esete, amikor a magyarban a helynév egyrészes, toldalék nélküli főnév, míg a román változatban ott találjuk a

¹¹ Kniezsa István a *helynévpár* kifejezés alatt a párhuzamos névadás termékeit érti. Kniezsa István: *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Magyar Történettudományi Intézet, Bp. 1944. 47.

¹² A történeti adatok az *ETH*-ből valók.

¹³ A jelenkori adatok Janitsek Jenő adatközléséből valók.

¹⁴ Póczos Rita: *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 18. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2010.

viszonyszót, vagy szószerkezeté bővül: *Kereszt ~ La Cruce*, *Vicinális ~ Drumu Vișinal*. Magyar nyelvi sajátosság az agglutináció, ezzel szemben a román nyelv flektáló. Ezen szerkezetbeli különbségek néhány példából világosan kimutathatóak: *Fenyves ~ Pădure de Brad*.

Előfordul, hogy jelentéstanilag sem feleltethetők meg minden vonatkozásban a helynév-párok egymásnak, ez sokszor annak tudható be, hogy a románban a névadók nem találhattak értelmileg/hangulatilag megfelelőt, a román nyelv belső meghatározottságából kifolyólag, meg azért is, mert esetleg a magyarban is elhomályosult egyes helynevek etimológiája, vagy a helynév jelentése szimbolikus-metaforikus: pl. *Farkasőr ~ Dealu Lupilor*: A románban *Farkasok dombja* a helynév jelentése, ha a domb mint őrhely megfeleltethetőségre gondolunk, akkor logikus a román név, és arra is jó, hogy visszakövetkeztessen belőle a kutató a domborzati formára. A helyfajta itt: szántó, kaszáló. *A Gaztető ~ Deal*, *Fenyves ~ Dincoace de Băbăoară* adat valószínűleg egyértelmű példája a párhuzamos névadásnak, hiszen a román név jelentése a *Băbăvâron* túl, az ott elterülő erdősegre utal. *A Kőnyom ~ Cheveș ~ Pietros* denotátuma a névnek: szőlőst, gyümölcsöst jelöl.

Szófajtani eltérésekre is hozhatunk példákat: a magyarban melléknévi (bár főnevesült) forma a románban már főnév: *Lejáró ~ Poderei*.

3. Magyarból átvett helynevek. A magyar–román helynévpárok legnépesebb táborát a magyarból való átvételek alkotják: ezeknek nagyon sok esetben a románban nincs valódi jelentése, a magyar toponimát másolják némi hangtani és szerkezetbeli átalakítással, románizálással. Mint már a tanulmány elején kifejtettem, legtöbbször a legősibb toponimákat veszi át minimális változtatással a településre később beköltöző, más nyelvű lakosság. Ennek fő oka lehet az, hogy a magyar toponimát egyszerűen nem tudták értelmezni, nem lehetett neki román nyelvi megfelelőt találni, hiszen még a szakemberek számára is bonyolult a megfejtése, megfelelő hely- és történetiadat-ismeret hiányában csupán hipotézisek állíthatók fel. Ez természetesen legtöbbször annak folyománya lehet, hogy a később beköltöző, más nyelvű lakosság már olyan helynevekkel szembesül, amelyek denotátuma már megváltozott, a név mögül eltűnt az eredeti, konkrét objektum, a helynév értelmezhetetlenné válik, ezért automatikusan adaptálódik a más nyelvű beszélők esetében. Ahogy Kniezsa István is megállapítja: „Hogy a nép konkrét szemlélet nélküli, értelmüket veszített neveket (pl. a Tölgyes-t, ha az már nem tölgyerdőt jelöl stb.) utólag nem fordít le, az következik az egyszerű emberek gondolkodásából is, amely alig ismer elvont fogalmakat.”¹⁵

A következő magyarból átültetett román helyneveket találni a mészköi korpuszban:

– *Alsó-Émező ~ Imzeu de Jos*: a névadók csupán a kétrészes magyar név jelzői előtagját tudják adekvát módon románra fordítani.

– *Alsó-Párdé ~ Pardeu de Jos*: a *Párdé* helynév eredetét nem sikerült megnyugtatóan tisztázni, de a románba mindenképp a magyar toponima került át, kis átalakítással. Murádin Lászlótól tudjuk, hogy „Szind határának területén, Mészkö felé, egy elpusztult középkori település, Párdé található (1201: terra Porday – Suci, II, 388), amely Aranyosszékhez tartozott. Az eltűnt falura több helynév is utal, helye a Párdé pataka (másképpen Mészkö pataka) felső völgyének fejében volt.”¹⁶

¹⁵ Kniezsa István: *Keletmagyarország helynevei. = Magyarok és románok*. I. Szerk. Deér József – Gáldi László. Bp. 1943. 11.

¹⁶ Murádin László: *Szind helynevei*. NyIrK XXXI. évf. 2. sz. 1987. 181.

– *Aranyas* ~ *Arieș*: magyar eredetű víznév, az *arany* főnév származéka. „A román név az n’ ismeretes vokalizációja következtében **Arăieș* alakon vált *Arieș* alakúvá.”¹⁷ [1818: az *Aranyas* vize felé le járó falu utzaja (KW), 1767: az *Aranyos* vize mellett (Told. 23), 1739: *Arannyos* vizin [egy Malom] (a gr. Mikó és a gr. Rhédey család levéltára, a továbbiakban Mk)].

– *Bábavár* ~ *Băbăoară*: a román névalakból, a *v* vokalizációjából kikövetkeztethető az egykori magyar bilabiális *v* hang, vö. *Várad* ~ *Oradea*.

– *Bánya* ~ *Baia*

– *Berek* ~ *Bercu*: 1847: a’ *Berekben* (Gyergyai lev.).

– *Bikarét* ~ *Bicarât*

– *Bocskor-rét* ~ *Bocicorât*: 1847: A *Botskor rétb*en (Gyergyai lev.).

– *Borzás* ~ *Borzaș*

– *Büdös-kút* ~ *Bidășcut*: 1847: A *Bűdes kutt*nál (Gyergyai lev.), XVIII. sz. köz.: Az *Bűdös kutra* menőb[en] (Borb.).

– *Cibre* ~ *Cibre-hegy* ~ *Țibre*: XVIII. sz. köz.: Az *Czibre hegye* farcab[an] (Borb.).

– *Cinterem* ~ *Țintirim*: az átvétel régiségét bizonyítja, hogy egy mára már elavult, kiveszőben levő kifejezés került át a románba. Eredeti jelentése a főnévnek: temető a templom körül. Itt: templomudvar, templomkert.

– *Csókás* ~ *Ciocaș*: 1847: A’ *csokásban* (Gyergyai lev.).

– *Csuma* ~ *Ciuma*: a TESz.¹⁸ szerint a szó egyik jelentése növényyszár, itt a denotátuma: legelő.

– *Csurgó* ~ *Ciurgău*

– *Dacó tója* ~ *Tău lui Dațo*

– *Dobogó* ~ *Dobăgău*: XVIII. sz. köz.: Az *Dobogora* menő labba[n], az *Dobogon* (Borb.), 1741: az *Dobogora* rugoban (UnVJk 33).

– *Felső-bérc* ~ *Bârțu de Sus*: 1847: A’ *Felső bértz* oldalon (Gyergyai lev.).

– *Feredő pataka* ~ *Feredeu*: a kétrészes magyar helynévből a románban egyrésztes névszó lesz, az *-eu* végződése a román helynévnek jól rezonál a magyar *ő* hangra.

– *Gyöngyes* ~ *Ghengheș*

– *Hágó* ~ *Hagău*

– *Hamlaló* ~ *Hămlălău*: a helynév eredetét nem sikerült tisztáznom, a denotátuma itt: meredek, kőves legelő, szántó. A szóvégi *-ó* talán valódi helynévképző ez esetben [1847: A’ *Homlálora* rugoban, A’ *Homlaloba* (Gyergyai lev.)].

– *Hesdát* ~ *Hășdat*: „A *Hesdát* hn. a m. R. **hasadát* ‘hasadék’ fn.-ből keletkezett.”¹⁹ Itt a helynév erdőt jelöl [1835: az *Hesdát* nevezetű Hellyben (Mészköi lev.), 1826: ezen *Hesdát*beli allodiális Erdős helye, *Hesdāti* Allodiális erdejét (Mészköi lev.)].

– *Horgas* ~ *Horgaș*

– *Hosszú* ~ *Hosuba*: 1847: A *Hosszuba* (Gyergyai lev.), XVIII. sz. köz.: Az *hoszszub[an]* (Borb.).

– *Kepejes* ~ *Képejes* ~ *Kepes* ~ *Chepeieș*: a helynév etimológiáját nem sikerült egyértelműen levezetni [1847: A’ *Kepejesben*, A’ *Kepéjes* (!) oldalon (Gyergyai lev.), 1767: a *Képpes*t nevű

¹⁷ Kniezsa István: *Erdélyi víznevei*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kvár 1942. 22.

¹⁸ Lásd *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. (A továbbiakban TESz.) 1. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967.

¹⁹ *FNE*Sz. II. 520.

helyb[en] az Aranyos vize mellett– egj darab Őrökség, XVII. sz. köz.: *Az Kepesre* menőben, *Az Kepest* alatt (Borb.), 1743: Egy berek– az *Kepest* Nevű helyl alatt az Aranyas Vize között (Told. 3)].

– *Kis-somos* ~ *Șomoșu Mic*: az alaprész átvétel a magyarból, csak a bővítményi részt fordítja le a névadó közösség.

– *Kőmál* ~ *Chemal*: 1847: *A' Kőmálba* (Gyergyai lev.), 1778: *Kőmál* (a kolozsvári Református Kollégium levéltára, a továbbiakban KvRKLt).

– *Magyaros* ~ *Măgheruș*

– *Porond* ~ *Porondos* ~ *Prundiș*: a főnév ószláv eredetű, a románban is létező tájszó a *prund* ~ *prundiș*, tehát nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy átvétel a magyarból, vagy hogy a magyar a közvetítő nyelv.

– *Pusztá* ~ *Pustă*

– *Rakattvás* ~ *Rățicioare*: a *rekettyés* táji és régies változata; a főnév bolgár–szerb eredetű, de mivel a történeti anyagban találunk magyar adatot, a román helynév magyar közvetítésű lehet [1847: *A' rakattvásba* rugoba (Gyergyai lev.)].

– *Sóskút* ~ *Șoșcut*: 1741: *Az Sos kutnal* (UnVJk 33)].

– *Szárazpatak* ~ *Sarazpotoc*: 1761/1808: *A' Száraz patak* végében (Berz.), XVIII. sz. köz.: *Az szaraz Patak[an]* (Borb.)

– *Szárdó* ~ *Sardău*: a helynévre vonatkozóan találtam utalást a *Magyar földrajzi köznevek tárában*, a *szardóárok* címszó alatt, melynek jelentése „vízmosásos horhoson átvezető út”²⁰, ezenkívül pedig az ÚMTSz.²¹-ben rábukkantam a *szardolás* szócikkre – vízi járművel való átkelés egy folyó túlszárjára –. Dráva menti tájszó, tehát szláv lehet az alapnyelv, amelyből ered. Valószínűsíthető az is, hogy a helynév átszármazása fordított irányú, román közvetítéssel került a magyarba.

– *Szarvas* ~ *Sarvaș*

– *Szindi út* ~ *Drumu Sândului*: a *Szind* településnév román átvételét látjuk a bővítményi részben [XVII. sz. köz.: *Az Szindi Ut* mellett (Borb.), 1741: az *Szindi uton* fellyül valo labban (UnVJk 33)].

– *Szőke-domb* ~ *Săche Dâmb* ~ *Dealul Alb*: az első román változat alaprésze már beépült nyelvjárási elem a románban,²² de a bővítményi rész nem értelemtükröző [1847: *A' Szőke dombon* (Gyergyai lev.), XVII. sz. köz.: *Az Szőke Domb* tetőn, *Az Szőke Domb* tetőn (Borb.)].

– *Szőke-mál* ~ *Săchemal*

– *Tekenyős* ~ *Techeniș*

– *Vápa* ~ *Vapa*: valószínűleg szláv eredetű szó, jelentése: 1. tócsa, mocsár; 2. árok, gödör; 3. mélyedés, bemélyedés.²³ A románban nem ismert.

– *Végláb* ~ *Véglab*: 1847: *A' Véglábba* (Gyergyai lev.), XVIII. sz. köz.: *Az Vegh lab* (Borb.).

– *Vicinális* ~ *Drumu Vișinal*: a románban a bővítményi rész morfológiai szempontból minősíthető átvételnek a magyarból, a köznévtől mint *vicinal* ismeretes.

²⁰ Bába Barbara – Nemes Magdolna: *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014 (A Magyar Névtárhívum Kiadványai 32). 292.

²¹ Lásd *Új magyar tájszótár*: (A továbbiakban ÚMTSz.) V., Sz–Zs, Akadémiai Kiadó, Bp. 2010. 58.

²² Vö. Janitsek Jenő: *O clasificare în microtoponimie: nune topice românești de origine maghiară*. = Uő: *Studii și materiale de onomastică*. Cluj–București 1969. 76.

²³ Vö. TESz. 3. 1089.

Konklúzióként megállapítható, hogy a mészköi, jelenkori és történeti korpuszban összességében elenyészően kevés valódi román helynevet találni, legnagyobbbrészt magyarból való átvételekkel, kisebb részben fordításokkal, esetleg párhuzamos helynévadásra utaló elemekkel találkozhatunk, bár ezek esetében az állítás valódisága nehezen bizonyítható.

II. A másik település, amellyel foglalkozom, *Mezőcsán*, mely főként nyelvjárási sajátosságai okán sorolható Aranyos vidékéhez. A falu Tordától északkeletre, Mocs és Aranyosgyéres között fekszik. Hozzá tartozik még két kisebb település: *Kati völgye* és *Bolduc* (régebbi nevén: *Boldoc*, nyíltabb magánhangzójú második szótaggal). E három falu egymással észak–dél irányban érintkezik.

A *Csán* helynév pusztá személynévből keletkezett magyar névadással.²⁴ A román településnév (*Ceanu Mare*) átvétel a magyarból. Első írásos feljegyzése a helységnévnek feltehetően 1293-ból való: *Chan*. A falu nevének további adatai – 1426: *Chaan*, 1439: *Mesechan*, *Mezew Chan*, 1750: *Nagy Csán*, 1854: *Mező Nagy Csán*. A Szabó T. Attila gyűjtéséből összeállított ETH-ban a következő adatok szerepelnek a településnévre nézve: 1554: *Mezeochan* (a br. Bornemisza család lev., a továbbiakban Born.), 1578: *Mezeochyant*, *Mezeo Chyan* (a torockószentgyörgyi Thorocky család levéltára V/14, a továbbiakban Thor.), 1580: *Mezeochian* (a br. Bálintit család levéltára, a továbbiakban Bál. 56), 1585: *Chan* (Thor. I/23), 1592: *Mezeochyan* (SLt S. 36), 1685: *Mezeochian* (Thor. I/22), 1721: *M. Csány* (a Bánffy család nemzetségi levéltára, a továbbiakban BfN 27), 1735/1772: *Mező Csán* (a Dobolyi család lev., a továbbiakban DobLev. I/16. 5), 1739: *M. Csán* (Szalánczi lev. [?]), 1749: *Mező Csán* (DobLev. I/236), XVIII. sz. köz.: *Csán* (a szárhegyi gr. Lázár család levéltára, a továbbiakban LLt), 1755: *Ceanul mare* (a Bethlen család levéltára [OL. MNMúzeum anyaga], a továbbiakban BMúz. 5495), 1765/1799: *Mezősen Nagy Csán ~ Nagy Csán ~ Mező Nagy Csán* (a Csíkszentmihályi Sándor család levelei, a továbbiakban CsS), 1775: *Mező Csányban* (CsS), 1790: *Mező Csánbon* (CsS), 1796: *Mező Nagy Csán* (a Szentkereszthy család levéltára, a továbbiakban Szentk.), 1798: *Mező Csán* (LLt), XVIII. sz. vége: *Nagy Csán* (a Teleki család geryeszegi levéltára, a továbbiakban TGsz 2), XIX. sz. eleje: *Mezőcsán* (TGsz 35), *Mező Csán* (Szentk.), 1806: *M. N. Csán* (Szentk.), 1807: *M Csán* (LLt), 1808: *Nagy Csán* (TGsz 59), 1811: *Mező Csán* (LLt Fasc. 12. 9), 1816: *Mező Csán* (a gr. Teleki család sáromberki levéltára, a továbbiakban TSb 21), *Mező Csán* (TGsz 16), 1817: *Nagycsán ~ Nagy Csán* (KvRKLt), 1818: *Mező Nagy Csán* (HG), 1819: *M. Csán* (TGsz 18), 1825: *Ceanul mare* (r., N.enyedi esp. lt), 1826: *N. Csán* (a Román Akadémia kolozsvári levéltára, a továbbiakban AkLt 27), *M. N. Csán* (TGsz 18), 1828: *N. Csán* (TGsz 18), 1829: *M. N. Csán* (TGsz 18), 1836: *Mező Nagy Csány* (TGsz 18), 1838: *Mező Csán* (a Hilibi Gál-gyűjtemény, a továbbiakban HG), 1841: *N. Csán* (Kemény Pál levéltára, a továbbiakban KP), 1852: *N. Csán* (KP).

Érdekes megfigyelni, hogy az idők során a településnév az eredeti *Mezőcsán* mellett, és időrendben utána, más alakváltozatokban, *Mezőnagycsán*ként és pusztán *Nagycsán*ként is használatos volt, valamint fontos észrevétele lehet még a vizsgálódónak a felsorolás átolvasása során, hogy megjelenik a román történeti településnév is, mégpedig már 1755-ből: *Ceanul mare*, aztán még 1825-ből hoz Szabó T. egy ugyanilyen adatot. Ha *Mezőcsán* etnikai viszonyait is megnézzük a lakosság-összetételei statisztikákban, a román nyelvi adat 18. századi felbukkanása magától értetődőnek látszik: 1850-ben az összlakosság 3045 fő, ebből magyar ajkú 165; 1910-ben a lakosság száma: 2707, ebből 2429 román, 262 magyar; 1930-ban 3202, ebből 2911 román,

²⁴ Lásd *FNESz*. II. 129.

254 magyar. 1992-ben 1113, ebből 1047 román és 45 magyar. 2002-ben: 1076 az összlétszáma a lakosságnak, ebből 1041 román és 35 magyar, végül 2011-ben 910, ebből román 859, magyar 51.²⁵ Tehát már az első összeírásból kiderül, hogy szórványtelepüléssel állunk szemben.

Mezőcsán jelenkori helynévanyagát Hints Miklós gyűjtéséből ismerjük, aki 1991-ben fejezte be munkáját. Az anyag a Magyar Névtani Dolgozatokban látott napvilágot.²⁶ A közlés szerkezetében az előző település névanyagához hasonló: nincs elkülönítve a település bel- és külterülete, a helynevek ábécérendben jelennek meg.

Ahogy Mészáros esetében, először a történeti anyagot vizsgáltam meg, és azt tapasztaltam, hogy itt a román nevek észrevehetően dominálnak, melyeket Szabó T. Attila bőségesen adatol. Sok olyan is előfordul, amelynek mai megfelelőjét már nem találjuk a Hints-féle gyűjtésben. Viszont a régi adatok közlése, sajnos, e falu esetében nem megbízható, nagyon sok félreolvasást, elütést tartalmaz, ezért óvatosan kell bánnunk az adatok nagy részével. Valószínű, lejegyzőjük nem ismerte a román nyelvet, illetve nem tudta olvasni a gyűjtő kézírását a cédulákról, innen a sok gyanús, értelmezhetetlen helynév. Legtöbbször a toponima és a kontextus elkülönítése is nehézségekbe ütközik. Elemzésemben tehát főként azokkal a nevekkal foglalkozom, amelyek a jelenkori anyagban is fellelhetőek.

1. a. A legkorábbi, egyértelműen román belső fejlemények a nyelvi adatok közül az ETH-ban (az adatok legnagyobb része 18–19. századi) 1735/1772-ből valók: a *Doszu Gloduluj* ~ a *Dosu Glodului*: La *Dószu Gloduluj* [DobLev. I/16. 5] (megjelenik ugyan a jelenkori gyűjtésben magyarosodott, fonetikus írásmóddal, de valódi román toponima, jelentése: a föld északos oldala itt kaszálót, szántót jelöl. A *glod* göröngyöt, rögöt jelent szó szerinti fordításban. Ez nem valódi helynévpár tehát), a *Dosul Plodului* (a *plod* szó jelentése: 1. csíra, mag, 2. gyümölcs, termés): a *Dószully Plodulully torka* [DobLev. I/16. 5], *Fántána Popii* (ennek a helynévnek nincs is magyar nyelvi párja, a jelenkori helynévanyagban már nem találjuk): ketre *fintine Popi* [DobLev. I/16. 5] (jelentése pap kútja, papkút, itt szántó, kaszáló neve), a *Récsa* ~ *Rece* (a „hideg” jelentésű helynév kissé magyarosodott a magyarok névhasználatában, de szintén valódi román belső fejlemény a helynév, itt kutat és szántót is jelöl a toponima. A történeti anyagban csak a *rece* alakváltozataival találkozunk, a *Récsa* meglehetősen új keletű variáns lehet): *Retse* [DobLev. I/16. 5], valamint a *Strucut* ~ *Sztrukut* [DobLev. I/16. 5]: a jelölt kis település Mezőcsántól nyugatra, völgy. Azt, hogy van-e a helynévnek jelentése a románban, nem sikerült tisztáznom, de a hangzása alapján egyértelműen a román toponimák közé soroltam.

1. b. A további, belső keletkezésű román helyneveket az előbbi gyakorlat szerint közlöm, szögletes zárójelben a történeti adatokat (ezekből van most a jóval több), illetve a magyar átvételt is feltüntettem, ha van ilyen, legalább ejtési/hangalaki szempontból:

– *Balta* ~ *Bálta*: a szó jelentése: mocsár, pocsolya. Itt kút a *Fehére* nevű határrészben, illetve magát a határrészt is jelöli [1739: a *Bálta* Északjában (Szalánczi lev. – e család levelesanyagára sem sikerült rábukkanni)].

– *Bucur* ~ *Bukur-beli csere*: a történeti adatokból látszik, hogy a lejegyző a *bucur* szót magyar ejtés szerint írta. A *bucur* a *bucurie* ‘öröm, boldogság’ származéka lehet. A helynév denotátuma: erdő, telek, kaszáló, szántó [1836: *Butzurjba*, 1819: in *Butzurj* nevű helyen (TGsz

²⁵ Lásd Varga E. Árpád: *i. m.*, valamint a Wikipédia *Mezőcsán* szócikke.

²⁶ Lásd Hints Miklós: *Mezőségi magyar falvak helynevei*. Magyar Névtani Dolgozatok (a továbbiakban MND) 121. Az ELTE kiadása, Bp. 1993. 33–41.

18), 1811: *A Botzorba* (LLt Fasc. 12. 9), 1797: Lá Lá *Butzuri*, Lá *Butzurii* intre Peduri, 1797: Intre Peduri in *Butzuri* 1783: A' *Butzurban*, la *Butzur* in Clina, 1765/1799: *Butzur* (CsS), 1739: Az *Butzur* torkán fellyül (Szalánczi lev.).

– *Buna*: eltűnt kút, az elnevezéséből ítélve jó vizű lehetett.

– *Capul Dealului*

– *Capul Satului*: e két adat a jelenkori anyagban nem szerepel már. A *cap* jelentése: valami- nek a kezdete, feje, eredete. Mindkét helynév szántót jelöl a Szabó T. kijegyzésében. A továbbiakban a kizárólagosan történeti adatokat R.-rel fogom jelölni. [1838: In *kapu Szátuluj*, 1836: la *kapu Djaluluj*, la *Kapu Dialuluj*, In *Kapu Szátuluj*, La *Kapu Szatului*, 1819: Lá Zse'sunye lá *Kápu Gyáluluj*, In *Kápu Szátuluj* (a Teleki család gerneszegi levéltára, a továbbiakban: TGsz 18)].

– *Coada Tăului*: mivel a *tău* a mezőségi román nyelvjárásban már jövevényszónak számít, a helynév akár származhat román névadóktól is. Erre annál is inkább gondolhatunk, hogy csak történeti névadataink vannak, ebben a formában. A szószerkezet magyar fordításban a tó farkaként adható vissza, a helynév denotátuma itt: szántó, kaszáló [1838: Lá *kadá Teuluj* (TGsz 18), 1765/1799: Lá *kode Teuluj*, Lá *Kode Touluj* (CsS)].

– (*La*) *Curul Dealului*: R., a domb alja a szószerkezet jelentése – eufemisztikus fordításban –, a helynév szántót, kaszálót jelöl [Lá *Kuru Gyáluluj* (HG), 1817: Lá *Kuru Gyáluluj* (KvRKLt)], 1797: Lá *Kuru gyáluluj* (CsS)].

– *De pe Groape, Deasupra Deal, Din Sus de Sat*: R., az első kettő szántót jelöl, az utolsó puszta udvarházahelyet [1836: *Gye pe grape, Dje peszte Teu*, 1819: *Gyepé Grápe* (TGsz 18), 1797: *Dyá szuprá Dyál, din szusz de Szátt* (CsS)].

– *Dosul Văii, După Cruce, După Pădure*: R., szántók a jelöltjeik [1797: *Dupe Pedure* (CsS), 1749: *dupe Padure* (DobLev. I/236. 22a), 1826: In *doszú Vályi, Dupe Krucse* (AkLt 27)].

– *Fácá Kluzsuluj ~ Fața Chjuluj*: ez sem valódi helynévpár, a magyar csak fonetikus átírás, itt legelő, szántó elnevezése [1838: In *fátze Klusuluj* (TGsz 18), 1781: a Tsorgoban vagy is *Fátza Klusulujnál* (DobLev. III/560a)].

– *Fața Morii*: ezt a helynevet sem találni a mai anyagban – szántó volt [1838: Lá *fátza mori*, Lá *fátzá mori* (TGsz 18), XVIII. sz. vége: In *fáczu mori* (TGsz 35)].

– *Felső-Pripor és Pripor*: R., az első, kétrészes helynév bővítményi része magyar, különleges ez a kevert forma. A *pripor* jelentése: meredek oldal, itt a helyfajta szántó. [1836: La *Pripor*, in *Pripor* (TGsz 18), 1811: in valya Kakati a *felső priporba* (LLt Fasc. 12. 9), 1765/1799: Lá *Pripor a' Bovilor* (CsS)].

– *Fântâna lui Iepure*: kút

– *Fruntya*: az utóbbi, egyrészes helynév kissé magyarosodott hangalakú és írásképi, szántónév

– *Füntünela*: kút – a közlésben, így, magyaros átírással

– *Füsköráj ~ Fîșcărai*: legelő neve. A képzett helynév valószínűleg a román *fâșcă* szóból ered, melynek jelentése: fenyér.

– *Gyálu Kluzsuluj ~ Dealu Clujului* – legelő

– *Huda*: a román főnév jelentése: lyuk, hasadék. A helynév itt: szántó, kaszáló [1826: Lá *Hude* (AkLt 27), 1817: Lá Gurá *Huzi* (KvRKLt), XIX. sz. eleje: Lá *Hudá* (Szentk.)].

– *Inác ~ Inaț*: a helynév valószínűleg az *in* 'len' szóból ered, itt egy falurésznek, illetve egy szántónak az elnevezése [1838: Lá *fátze Inatzuluj* (TGsz 18), 1826: Lá *Inacze* (AkLt), XVIII. sz. vége: la *Inatze* (TGsz 2)].

– *În Curmătură*: a főnév jelentése: hegynyereg, szakadék, a régi gyűjtésben szántónév volt, már nem található a jelenkori anyagban [1838: in *Kurmeture* (TGsz 18)].

– *În Dealul Satului*: R. [1818: in *Gyalu Szátuluj* (HG), XIX. sz. eleje: in *Gyalu Szatuluj*, XVIII. sz. vége: in *Gyalu Szátuluj* (TGsz 35, 2)].

– *În Groapa Urzicile, În Marginea Satului*: R., az *urzică* jelentése csalános, mindkettő szántót jelölt [1765/1799: in *Gropa Urzitsile*, 1797: in *Mázsinyá Szátuluj* (CsS)].

– *În Gura Stârcului, Stârcul Mic, Stârcul Mare, Kis-Sztirkuj, Sztirkuj ~ Stîrcui*: R., a *stârc* főnév gólyát/gémet jelent, a sorban utolsó előtti, kétrészes név bővítményi előtagja magyar köznévvé. Ezek a helynevek itt kaszálókat neveznek meg [1838: Lá *Sztirkuluj*, La *Sztirkuj*, La *Sztirku* (TGsz 18), 1818: Lá *Sztirkuj* (HG), 1817: In *Sztirku Máre*, In *Sztirku Mnyik* (KvRKLt), 1811: a *Sztirkujba* (LLt Fasc. 12. 9), 1783: in *gura Czirkuluj* (CsS), 1781: Az *Kis sztirkujban* lévő szénafű Török buza Földdel edgyütt, a két *Sztirkuj* beli darab rész (DobLev. III/560a), XVIII. sz. köz.: Az *Tirkujban*, La *Gura Stirkulor* (LLt)].

– *La Biserica*: R., szántónév [1838: Lá *Beszerica* (TGsz 18)].

– *La Comoara, La Contenit*: R., az első adat objektumáról nem derül ki semmi az összeírásból, a második kaszálót nevez meg, ahogy a román név is indikálja [1781: *la Komara* (DobLev. III/560a), 1808: A' *Lá Kotyinyit* Forduloba, *Lá Kontyinit*, *Lá Kontyinitu* Tou Boilor (TGsz 59)].

– *La Fața Mică*: R., szántó [XIX. sz. eleje: *La Fața Nyinyike*, XVIII. sz. vége: *Lá Făce Nyike* (TGsz 35, 2)].

– *La Fântâna a lui Roman în Dos ~ La Dosul lui Roman*: R., szántó [1838: Lá *Funtina aluj Román in Dosz* (HG), 1819: Lá *Doszu luj Román* (TGsz 18)].

– *La Fântânele Curteanului*: R., a helynév szó szerinti fordítása: az udvaronc kútjánál, a denotátuma nem tisztázott, valószínűleg dülönév [1808: *La funtine Kurtyánuluj* nevezetű Forduloban, *la Fontine Kurtyánulyj* (TGsz 59)].

– *La Kicsi Baia*: R., különleges kevert nyelvi forma, a bővítményi rész magyar; szántónév [1838: *La kitsibája* (TGsz 18), XIX. sz. eleje: *La Kitsubaj* (TGsz 35), *Lá Kisi Báje* (Szentk.), XVIII. sz. vége: *La Kitsibaj* (TGsz 2), 1781: *La Kisi Bája* (DobLev. III/560a)].

– *La Podul Boului*: R., szántó, kaszáló [1838: *La podu Bioluj* (TGsz 18), 1811: *La Podu Bejuluj* (LLt Fasc. 12. 9), XIX. sz. eleje: *La podu Beuluj* din szusz (TGsz 35)].

– *La Tăul Spurcat*: R., a névadó a román lakosság lehetett (a *spurcat* jelentése szennyes, mocskos), amint a régi adatokból kiviláglik; szántót/kaszálót jelöl [1838: *La Teu opurkat*, *Lá Teu Szpurkáture*, 1819: Lá *Teu Szpurkát* (TGsz 18), 1818: Lá *Téu spurkát* (HG), 1797: Lá *Teu Szpurkát* (CsS), 1783: Lá *Tou Szpurkát* (CsS)].

– *Pădurea Popii*: R. [1739: *Padura Popi* (Szalánczi lev.)].

– *Pădurea lui Marin*

– *Pe Coaste*: R., kaszálónév [1808: *pe Kasztye* nevezetű Helységben (TGsz 59)].

– *Peste Vale*: R., szántó [1836: *Peszte Vályé*, 1819: *Peszte Válye* (TGsz 18)].

– *Pietriș ~ La Pietriș ~ Sub Pietriș*: R., egy esetben kap a román helynév magyar ragot. Szántót jelöl [1866: *Tyetris* (a nagyenyedi ref. egyház levéltára), 1817: Lá vagy *Szub Ptyetris* (KvRKLt), 1807: a *Petrisnál* (LLt), 1765/1799: *La Petris* (CsS)].

– *Piculeț*: R., kaszáló, szántó [1838: Lá *Ptsikulátze* (HG), 1797: La *Ptyikuletze*, Lá *Ptyikuletze*, 1783: A' *Pikuletzbe* (CsS), XVIII. sz. köz.: A *Piculeczben* (LLt)].

– *Rátul de la Gura Feții*: R., [1836: *Ritu de la gura Feti*, *Ritu dje la gura fetzi*, 1819: *Ritu de lá Gurá Feti* (TGsz 18)].

– *Stiburoj*: a helynév a *ştiuburoi* regionális használatú tájszó származéka, a főnév jelentése: vízzel teli, mély gödör, itt a helyfajta: kút a *Kati-völgyi* legelőn, szántó [1838: In dosu *Styuboruluj*, 1828: Lá *Stýboruj*, Lá Doszu *Stýboruluj* (TGsz 18), 1817: Lá *Styuburoju* luj Peti, La *Styuburoj* (KvRKLT), 1808: Lá doszu *Stuburolyuluj*, Lá Fátza *Stuburolyuluj*, XVIII. sz. vége: In Doszu *Stuboruluj* (TGsz 59, 2), 1755: A *Stoborolynál* (BMúz. 5495)].

– *Szkroafa* ~ *Scroafa*: a román főnév jelentése: koca, itt legelőnév.

– *Sub Pădure* R., szántó [1749: *szubt Padure* (DobLev. I/236)].

– *Sub Rupturi*: R., szántó [1765/1799: *Szupt Rupture* (CsS)].

– *Zăpodie Strămtă*: R., a *zăpodie* szláv eredetű román főnév, jelentése: fennsík, lapály,²⁷ a melléknév jelentése: keskeny. A helynév itt szántót/kaszálót jelöl [1828: Lá *Zepogye*, 1826: *Zepogya* (TGsz 18), 1818: Lá *Zepogye* strinte (HG), 1781: a *Zepodia sztrintabeli* (DobLev. III/560a), 1739: a *Zapodya Sztrimplán* innét lévo verofényes nagy oldal (Szalánczi lev.)].

2. A következő kategória, amellyel foglalkozni kívánok, a fordításoké, illetve az esetleges párhuzamos névadásé. Figyelmet érdemel a fordítások esetében, hogy mely nyelv számít átadónak, és mely átvevőnek, a prioritás tényére a történeti adatok elemzése alapján próbálok rávilágítani:

– *Bolduci-erdő* ~ *Bolduc* ~ *Pădurea Bolduțului* ~ *Pădurea Roșie*: a történeti adatokban csak a *Pădurea Bolduțului* és a *Bolduc* névadatra bukkantam rá. Valószínű, hogy a többi névváltozat mind utólagos fejlemény, így az utolsó, román nyelvi toponima is. Magára a *Bolduc* – régies formában *Boldoc* – helynévre nézve nem találtam semmi eligazító adatot, amely segítene megfejtésében [1838: La *pedure Boldutzuluj*, 1836: in *Bolducz*, In *Boldutz* (TGsz 18), 1818: La *Boldutz* (HG), 1811: A *Boldutzba* (LLt Fasc. 12. 9), XIX. sz. eleje: La *padure Bolduczuluj* (TGsz 35)].

– *Bolduci-tó* ~ *Tăul Bolduțului*: a magyar nyelvi adatok régebbiek, talán e helynév esetében a magyarok voltak a névadók [1838: Peszte *Teu Boldutzuluj*, 1819: Peszte *Teu Boldutzuluj* in Fátze, *Teu Boldutzuluj* (TGsz 18), 1807: a' *Boldutzi To* Oldalában, XVIII. sz. köz.: Az *Bolduczi to* (LLt)].

– *Borza-tanya* ~ *La Borza* ~ *Hodaia Borzii*: a *Borza* román eredetű személynév, jelenkori adatról lévén szó, ez a helynév lehet a párhuzamosság példája

– *Diós* ~ *Între Nucii*: erre a helynévre nem találunk utalást a történeti anyagban, viszont Hints Miklós feljegyezte, hogy falurészre vonatkozik, régen Bethlen Pál birtoka volt. Valószínűsíthető tehát, hogy az elnevezés magyar variánsa a korábbi.

– *Falu rétje* ~ *Râtul Satului*: R., a *rât* is megtalálható a mezőségi román nyelvjárás tájszavai között, az elnevezés származhat román névadóktól, hiszen a Szabó T.-féle gyűjtésben a legkorábbi adat román nyelvi [1836: In *ritu Szátuluj* (TGsz 18), 1811: A *Falu Rétyibe* (LLt Fasc. 12. 9), 1797: Lá *Ritu szátuluj* (CsS)].

– *Falu szénafüve* ~ *Fînațile Satului*: R., ua. vonatkozik e toponimára is, mint az előbbire [1838: ketre *Funátze*, ketre *Funátzu Szátuluj*, 1836: In *Finatzile Szátuluj*, In *finantzile Satuluj*, 1828: A *Falu Széna Fűviben*, 1826: a' *Falu Szénafűviben* lévő nyilatska a Déli oldalba, a *Falu Szenafűvibe* az Északi oldalba (TGsz 18), 1781: a *Finatzabeli* két Tábla (DobLev.), XVIII. sz. köz.: In *Funaczu Satulor* (LLt)].

– *Farkaskút* ~ *Pârăul Lupului*: erre a névpárra nézve csak egy román adatot találtam a régi toponimagyűjtésben, az objektum ismeretéből adódóan következtettem arra, hogy ugyanazon

²⁷ Vö. Janitsek Jenő: *Toponimia văii superioare a râului Șieu (Satele Șieui, Ruștior, Sebiș, Lunca – jud. Bistrița-Năsăud)*. = Uő: *Studii și materiale de onomastică*. Cluj–București 1969. 40.

helyre vonatkozik a 19. századi adat is, mégpedig egy kútra a *Kati-völgy*ben, valamint a közelében fekvő szántóra. Lehet példája a paralel névadásnak. [1826: in vále Káti la *parou lupului* (TGsz 51)].

– *Felül a falun ~ Deasupra Satului*: a névpár román nyelvi része lehet az elsődleges névalak, mert a történeti állományban csak arra találni példát [1818: *Gyeá szupra sátului* (HG)].

– *Gogomán malma ~ Moara lui Gogoman*: a *Gogomán* román eredetű személynév, de a névpár lehet párhuzamos névadás eredménye.

– *Gyermán völgye ~ Dosul lui Gherman*: R., a Gherman szintén román eredetű személynév, a történeti anyagban régebbi a magyar helynév, de lehet paral névadás eredménye [1781: *Doszu lui Gyermán* lévő külső Láb föld (DobLev. III/560a), 1739: Az *Gyermán völgyinek* verőfe'nyes oldala (Szalánczi lev.), 1735/1772: A *Gyemán Völgyén[e]k* északos és Verőfenyes része (DobLev. I/16. 5)].

– *Kászoni tója ~ La Tăul lui Kászoni*: R., a legrégebbi adat az ETH-ből magyar [1838: *La Teului Kászoni*, A *Kászoni* féle ton egy rosz állapotú közös malom (TGsz), 1781: A *Kászoni Tojánál* lévő Láb föld (DobLev. III/560a)].

– a *Kati-vögy ~ Valea lui Cati*: szembetűnő, hogy bár fordítással, esetleg párhuzamos névadással állunk szemben, a történeti anyagban egyáltalán nem találni a magyar megnevezést, csak a román nyelvi adat különböző alakváltozatait. Eltérő névszerkezetek jelölik ugyanazt az objektumot: a *Kati-völgy* kis település Mezőcsántól 3 km-re, mindössze 47 gazdasággal, kb. fele a lakosságnak magyar ajkú: [1838: La dosu *Vale kekátyi*, Lá fátze *Vále kekátyi*, In Dosu lá *vále Kekati*, *vale kekátyi*, A' *Válye Kakátyi* nevű fordulóban] (TGsz 18), 1735/1772: *Vallye Kakátye* (DobLev. I/16. 5)].

– *Kereszt ~ În Deal la Cruce*: érdekes észrevétele lehet a kutatónak e toponima elemzésekor: a régebbi helynévadatban a *krucsa* mint erdélyi, román eredetű tájszó jelenik meg,²⁸ de pontosan azért, mert e tájszó már-már jövevényszónak minősíthető, felfedezhetjük e névadásban a párhuzamosság elvét. Maga a kereszt mára elpusztult [XIX. sz. eleje: a *Kereszt* (Szentk.), 1739: *Kurucsán* belől (Szalánczi lev.)].

– *Kicsi-kő ~ Crucea de Piatră*: a jelenkori gyűjtés szerint elpusztult kökereszt a *Csorgó*, *Andics* és *Kati völgye* felé vezető utak elágazásánál, de nem ugyanaz az objektum, mint az előbbi esetében. A történeti anyagban csak a román név jelenik meg. [1781: *La Krutse pe de Tyátre* (DobLev. III/560a)].

– *Kollektív istállók ~ Grajdurile Colectivului*: párhuzamos névadás

– *Mádli tanyája ~ La Madli*: a toponima birtokos jelzői része német személynévi eredetű, mindkét nyelvben az azonos, megnevező funkció hozta létre a helynevet. Ma szántó, a tanya elpusztult.

– *Magyar temető ~ Cimitir Maghiar*

– *Malom ~ Moară*

– *Mendel tanyája ~ La Mendel*: a családnévi eredetű előtag német származásra utal.

– *Pap gödre ~ Groapa Popii*: a történeti névanyagban nem találjuk a magyar elnevezést, valószínűleg utólagos fordítás lehet, legelőt/szántót nevez meg [1838: In Fátzá *Gropá popi*, Lá *gropa popiba* egy darabatska most le vágott Erdő hely (TGsz 18), 1818: Lá *Grapá Popi* (HG), XIX. sz. eleje: La *Gropa popi*, La *Grapa pópi* (TGsz 35)].

²⁸ Vö. ÚMTSz. 3. 597.

- *Peterdi-kút ~ Fîntîna Petridului*
- *Peterdi-legelő ~ Uj-tag ~ Pășunea Petridului*
- *Református templom és papi lak ~ Biserica reformată*
- *Régi kollektív ~ CAP vechi*
- *Régi magyar iskola ~ Școala Veche*
- *Szentiványi malma ~ Malom ~ La Moara Szentiványi*: R., már a régiségben szántót jelölt. Az adatokból kikövetkeztethetően a magyar nyelvű változat az elsődleges [1838: *De lá mara Sztiványi/Szent Iványi* (TGsz 18), 1797: *Szent Ivány malom, Lá Mára Szintyanyi*, 1765/1799: *Az Sz. Iványi Malma* vagy Tava felől való Forduloban (CsS)].

- *Szentjakabi-patak ~ Pârâu Iacobenului*
- *Szentjakabi út ~ Drumu Iacobenului*
- *Szopori-patak ~ Pârâu Soporului*
- *Temető ~ Cimitir*

– *Tordai út ~ Drumul Turzii*: R., különös, hogy ezt a megnevező funkciójú helynevet, amely pedig fontosnak tűnik, nem találjuk a jelenkori anyagban. Mindössze két adatunk van erre nézve, melyből a magyar forma a korábbi, a román névváltozat talán fordításnak minősíthető. [1797: *Drumu Turzi* (CsS), XVIII. sz. köz.: *Tordai ut* (LLt)].

- *Traktorista utca ~ Strada Tractoriștilor*

– *Urdánál ~ La Urdea*: az *Urdea* román eredetű személynév, de a megnevezés lehet a párhuzamos névadás terméke.

- *Zsidó temető ~ Cimitiru Evreiesc*.

Ha megvizsgáljuk a fent közölt helynévpárokat, akárcsak a mészköi anyag esetében, itt is felfigyelhetünk a román és magyar nevek szerkezeti különbségére, melyek a két különböző nyelv inherens tulajdonságaiból, felépítéséből adódnak. A magyarban minőségjelzős szerkezet a románban sokszor birtokos jelzősként tűnik fel: *Peterdi-kút ~ Fîntîna Petridului*, *Peterdi-legelő ~ Uj-tag ~ Pășunea Petridului*, *Szentjakabi-patak ~ Pârâu Iacobenului*, *Szentjakabi út ~ Drumu Iacobenului*, *Szopori-patak ~ Pârâu Soporului*, *Tordai út ~ Drumul Turzii*, *Traktorista utca ~ Strada Tractoriștilor*. Egy ellenpéldát találni, amikor a román szerkezet minőségjelzős: *Szentiványi malma ~ Malom ~ La Moara Szentiványi*. Szintén találunk arra is adatot, amikor a magyarban tömör, egyrésztes név a románban kétrésztesként interpretálódik: *Diós ~ Între Nucii* (a román határozószós szerkezet), *Kereszt ~ În Deal la Cruce* (a román, terpeszkezdő szó szerkezet akár már csonka mondatként is felfogható). Fordított eset, mikor a magyarban birtokos jelzős szó szerkezet a románban ragos névszó: *Mendel tanyája ~ La Mendel*. Jelentéstani vonatkozásban eltérő tárgyszemléletről tanúskodik a *Kicsi-kő ~ Crucea de Piatră* (a román helynév kökeresztet jelent). A magyar helynév felfogható elliptikus szerkezetű jelölőként is, hiányzik az anyagnév mögül a tárgy, amely belőle készült. Ugyanakkor metonimikus névátvitelen alapuló szerkezetként is leírható, mégpedig totum pro parte- típusú módosulásként: a kő az a fogalom, amelynek mezejébe a belőle készült kereszt is beletartozik.

3. Végül, az eddigi gyakorlathoz híven a mezőcsáni helynévkészlet azon rétegét is megvizsgálom, amelybe a magyarból való átvételek tartoznak: fő jellemzőik a magyar helynevekhez való nagyfokú alaki hasonlóság, valamint a toponimák jelentésnélkülisége, értelmezhetetlensége a román ajkú beszélők szempontjából. Ha az előző helynévallományal állítjuk párhuzamba a most tárgyaltat, azt tapasztaljuk, hogy jelentős különbségek tapasztalhatók az átvételek gyakoriságában, ebben az anyagban lényegesen kevesebb a magyar kölcsönnév:

– *Büdös-tó* ~ *În Bidășteu*: R. 1817: in *Bidășteu* (KvRKLt), 1735/1772: a *büdös Tónál* (DobLev. I/16. 5)].

– *Fehére* ~ *Fejér* ~ *Feierea*: szántó, kaszáló, valamikor Fehér Kata birtoka volt, a leírás szerint [1841: *Fejéri* (KP), 1838: Lá *Fejér*, Lá *fátzá fejer* (TGsz 18), 1817: In *fátzá Fejiri* (KvRKLt), 1811: A *Fejerébe* (LLt Fasc. 12. 9), 1797: Lá *fějérá* in Dyál, in *Dyálu Fejéri* (CsS), 1796: *Fejéri* (Szentk.)].

– *Csorgók* ~ *Ciurgău* ~ *Șurgău*: bár a *ciurgău* is erdélyi román tájszónak számít, itt valószínűleg másodlagos megjelenésüként értékelhetjük a névpár román elemét, ugyanis nem találunk rá példát a levéltári anyagból. [XIX. sz. eleje: *Csorgo* (Szentk.)].

– *Csorgói-patak* ~ *Părâu Ciurgăului*: ez akár utólagos fordításként is felfogható, besorolhatnánk az előző kategóriába is.

– *Gyéra* ~ *Gyéréa* ~ *Gera*: a *géra* ismeretlen eredetű, főként Székelyföldön használatos nyelvjárási szó, jelentése: 1. vízből kicsapódott só, 2. a sóaknákból kihányt só és föld elegye, 3. erősen sós vizű forrás, 4. folyadékon képződött vékony jégréteg.²⁹ A helynév jelöltje itt: száraz völgy néhány házzal, valamint szántó, kaszáló. Figyelemre méltó a névalak romános ejtése és a magyar eredet közti ellentmondás. [1838: Lá *Gyérá*, In *Dosz Gyéri*, In *Fátzá Gyéri*, 1836: La *Gyarja*, In *Gyerja*, In *gyérja*, *Gyérja* (TGsz 18), 1811: A *Gyérába* (LLt Fasc. 12. 9), 1797: Lá *Gyérá*, In *fátzá Gyéri*, 1783: A *Gyérában* (CsS)].

– *Hirinyán vendéglője* ~ *La Vendeglău*: a magyar birtokos szerkezet a románban ragos névszóvá alakul. A *Hirinyán* családnév valószínűleg román eredetű.

– *Kamarás-tó* ~ *La Țăul Cămărașului*: R., tavat és a mellette elterülő kaszálót jelöli. A román név itt raggal ellátott birtokos szerkezet, a magyarban is felfogható a bővítményi rész birtokos jelzőként.

– *Koltáva* ~ *Koltó* ~ *Coltaua*: az eredeti *koltó*, amely csak a történeti anyagban fedezhető fel, a népnyelvben sziklát, sziklás talajemelkedést jelent. Egyes feltételezések szerint a szó a szláv *Koltov toponimára vezethető vissza.³⁰ Ha ez utóbbit fogadjuk el, az is elképzelhető, hogy a románba került be elsődlegesen ez a szláv helynév, és akkor ebben az esetben a kölcsönzés fordított irányú. A földrajzi név itt legelőt, kutat és szántót is megjelöl. [1838: Lá *Koltává*, Lá *fátze Koltávuluj*, Lá *Koltává*, 1828: Lá *Koltáve* (TGsz 18), 1818: Lá *Doszu Koltávi* (HG), 1808: La *Koltéva*, Lá *Koltáva*, XIX. sz. eleje: La *Doszu Kultavi*, XVIII. sz. vége: In *Doszu Koltávi* (TGsz 59, 35, 2), 1797: Lá *Koltáe*, Lá *Koltáo*, in *Doszu Koltaelor* (CsS), 1783: A' *Koltovába* (CsS), 1781: in *Koltova* (DobLev.), 1739: Az *Koltonak* minden verőfenyes oldalai (Szalánczi lev.), 1717: *Kólto*, *Kolto* (CsS)].

– *Sáros-patak* ~ *Șaroșpatac* ~ *Valea Lată*: a román megnevezés kettős, a *Valea Lată* valószínűsíthetően utólagos névadás eredménye, a történeti adatközlésben csak magyar nyelvű megnevezéseket találni, de érdemes megfigyelni, hogy a későbbi, 19. századi helynévpéldák már román helyhatározói ragot kapnak. [1838: Lá *Sáros patak*, Lá *Sárospatak* (HG), 1836: La *Sáros Patak*, La *Saros Patak*, 1828: A' *Sáros patakban*, 1819: Lá *Sárospatak* (TGsz 19), 1818: Lá *Sáros patak* (HG), 1808: A *Sárospatak* nevezetű Hellységben (TGsz 59), 1797: Lá *Sáros Patak* (CsS), 1783: A' *Sáros patakba* (CsS), 1781: *Sáras-Patak* (DobLev. III/560a), XVIII. sz. köz.: Lá *Sáros Patak*, In *Guralor Sáros Patakba* (LLt), 1739: *Saros Patakra* fel rugo verőfenyes nagy oldal, Az *Sáros Patak* torka (Szalánczi lev.), 1721: a' *Sáros Patakban* (BfN 27)].

²⁹ Lásd TESz. 1. 1047. és ÚMTSz. 2. 627.

³⁰ Lásd FNEsz. 1. 771., valamint ÚMTSz. 3. 445.

Látható a fenti felsorolásból, hogy a magyarból kölcsönzött helynevek aránya sokkal kisebb, mint a valódi román toponimáké, avagy a fordításoké. Ez annak is tulajdonítható, hogy már bizonyíthatóan majdnem két évszázada a magyar szórványközösségnek számít ezen a településen. Ezzel szemben Mészkon, bár szintén kisebb lélekszámú már a 19. század közepétől a magyarság, a történeti helynévanyagban a román nyelvi dominancia nem tükröződik. A mészközi anyagban a magyarból való kölcsönzéseket is jóval bővebben adathozhatam, mint Mezőcsán esetében. Míg Mezőcsán jelenkori és történeti toponimanyaga legnagyobb arányban valódi román nevekben bővelkedik, Mészköre az átvételek sűrű előfordulása a jellemző (természetesen legnagyobbbrészt valódi magyar helynevekkel – román megfelelő nélkül – találkozni a mészközi gyűjtésekben, de ennek a tanulmánynak nem célja ezeknek számbavétele), amelyeknek összevetése az eredeti magyar fejleménnyel – hangalakosság, szerkezet szempontjából – különleges élményt nyújt a névkutató számára.

About the Origins of Romanian Toponyms from the Aranyos Region

Keywords: Romanian toponyms, synchrony, diachrony, translation, adoption, parallel nomenclature

In this study I analyse the synchronic and diachronic Romanian place-names of two villages from the Aranyos region (Mészkö/Cheia) and (Mezőcsán/Ceanu Mare) from the viewpoint of their origins. I establish such categories as real Romanian names, translations from Hungarian, adoptions from Hungarian and, eventually, products of parallel nomenclature. I make an attempt at outlining the similarities and differences of the toponyms' collection, regarding the two settlements, which have their root in particular historical-demographic conditions.

Zsemlyei Borbála

-kÁl végű igék az Erdélyi magyar szótörténeti tárban

A probléma

Tanulmányomban azt a problémát járom körül, hogy a *-kál* végű igék milyen morfológiai művelettel jönnek létre. Ezt azért tartom problematikusnak, mert a leíró nyelvtanok szóképzéssel foglalkozó fejezetei (pl.: *Magyar grammatika, Strukturális magyar nyelvtan*) a *-kÁl*-t nem listázzák a képzők sorában, így felmerül a kérdés, hogy egyáltalán van-e ilyen derivációs formáns a magyar nyelvben, vagy kételemű képzőnek kell tekintenünk (*-ka* kicsinyítő képző és *-l* igeképző kapcsolata). Konkrétabban: a mai nyelvállapotban van több – mindenképpen képzéssel létrejött – igealak, amelyekről nem lehet eldönteni, hogy a képzés egy vagy két lépésben jön-e létre. Kérdés tehát, hogy a *pisikál* ige alakjában vajon a *-kÁl* önmagában denominális igeképző-e, vagy a *pisi* kicsinyített alakjához (*pisi* + *-ka*) járul az *-l* igeképző. Hasonló a probléma a *hamikál* (*hamika* + *-l* vs *hami* + *-kál*) vagy a *papikál* (*papika* + *-l* vs *papi* + *-kál*). Amennyiben van ilyen önálló denominális igeképző, akkor van egy deverbális párja is, amely például a *járkál* morfológiai szerkezetében jelenik meg. Tehát ennek értelmében a *-kÁl* denominális és deverbális igeképzőként is működik. Továbbá az is kérdés, hogy ez a formáns mennyire termékeny.

Szakirodalmi kitekintés

Az újabb leíró magyar nyelvtanok nem listázzák a *-kÁl* formánst sem a deverbális, sem a denominális képzők körében (lásd *Magyar grammatika, Új magyar nyelvtan* stb.). Ennek elsősorban az lehet az oka, hogy a mai nyelvben nem tekinthető termékeny képzőnek a *-kál*. Az *Új magyar nyelvtan*ban például a képzők produktivitása egy skálán helyezhető el, amelynek értelmében a teljesen produktív szóképzés egyértelmű szabályba foglalható, az improduktív képzők viszont már egyáltalán nem hoznak létre új szavakat, csak néhány lexikalizálódott származékban maradtak fenn. Ilyen például az *-Vng* képző, amelynek a használata nem jósolható meg, a szóképzés nem foglalható szabályba. Az *-Vng* képzős származékoknak a következő jellemzői vannak:

1. A tő nem önálló szó (*vis-*), a származékok jelentése nem kompozicionális.
2. Új szó nem alkotható vele, a képző jelentése nem egyértelmű, és az sem világos, hogy a naiv beszélő felismeri-e a képző képző voltát.
3. Nem lehet megmondani, hogy a képző milyen szavakhoz járul, hiszen az alapszó néhány kivételtől eltekintve nem önálló szó.

A szóképzés révén létrejött szavak könnyen lexikalizálódhatnak, felvehetnek olyan jelentéselemeket, amelyek alkotóelemeikből nem vezethetők le. Ezeket a szótárban külön fel kell

tüntetni, jelentésük leírása a szótár feladata. A termékeny szóképzéssel létrejött és szemantikai-lag kompozicionális szavakat nem kell a szótárban felsorolni, ez nem is lenne lehetséges, hiszen a szabadon képzett szavak számának nincs felső korlátja.¹

Az új leíró nyelvtanokkal szemben néhány régi nyelvtan és nyelvtörténeti munka viszont említést tesz a *-kÁl* képzőről. Gyarmathi Sámuel az 1794-ben megjelent *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* c. nyelvtanában a *-kál/-kél* képzőt gyakoritónak tartja.² Földi János *Magyar nyelvkönyv, avagy grammatika* (1790) munkájában a *-kál/-kél* „végezettel” rendelkező igéket „kisebbitőknek” nevezi.³

D. Bartha Katalin a képző keletkezésére vonatkozóan megállapítja, hogy „a mozzanatos *-k* és a gyakorító *-l* összetapadásából alakult képzőbokor a régiségben is csak néhány származékot hozott létre, a mai köznyelvben teljesen elavultnak számít”.⁴ Továbbá elsősorban a képző hangulati jellemzőiről szól: „Érdekes hangulati hatásuk van azoknak a gyakorító képzőbokroknek, amelyek hangalakjukat tekintve valamelyik kicsinyítő képzőbokorral azonosak, illetve ezekhez hasonlóak. Ilyen például a *-csál, -icskál, -kál*. Az ilyen származékok, mint: *akarcsál* [...], *fujicskál, alukál* a nyelvérzék számára a cselekvés kicsinyítését jelölik (vö. az *aluka* elvonás), az *alukál*, melyet csak kisgyermekkel kapcsolatban használnak, szinte becéző hangulatú.”⁵

A gyakorítás és a kicsinyítés szemantikai rokonságára az új nyelvleírások is rámutatnak. A *-gAt* gyakorító igéképző kapcsán például a következőket állapítják meg:

Két jelentést fejezhet ki: 1. Gyakorítást, amikor a képző jelentése a ’többször/gyakran V-zik’, és 2. Kicsinyítést, a cselekvés csökkentett intenzitással való végzését.

A kétféle jelentés előre jelezhető. Gyakorító jelentés esetében az eredetileg nem tartós (pillanatnyi) cselekvést kifejező igék a *-gAt* révén tartós cselekvést fejeznek ki: *sokáig nyitja az ajtót* (-) – *sokáig nyitogatja az ajtót*, *sokáig üzent neki* (-) – *sokáig üzengetett neki*.

Kicsinyítésről azoknál az igéknél van szó, amelyek eleve tartós cselekvést fejeznek ki. A kicsinyítés a cselekvés tartosságán nem változtat: *sokáig evett* – *sokáig eszegetett*, *sokáig sétál* – *sokáig sétálgat*.

A szabály:

1. A gyakorító ige képzése

V + [gat] ® [V+gat]

Feltétel:

V egyszeri, pillanatnyi eseményt fejez ki.

Jelentés: ’a származék V-vel jelölt cselekvés gyakran ismétlődik’

2. A kicsinyítő ige képzése

V + [gat] ® [V+gat]

Feltétel:

V tartós cselekvést fejez ki.

Jelentés: ’a származék V-vel jelölt cselekvés csökkent intenzitású’.

¹ Szerk. É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Bp. 2003. 224–225, 223.

² Idézi T. Szabó Csilla: *A deverbális igéképzés a XVI–XVIII. században az Erdélyi magyar szótörténeti társadatanyaga alapján*. EME, Kvár 2003. 15.

³ Uo.

⁴ D. Bartha Katalin: *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó, Bp. 1958. 33.

⁵ Uo. 27–28.

Mindkét esetben a *-gAt* képzővel új akcióminőséget képzünk. A képzett ige vonzatkerete és argumentumszerkezete megegyezik az alapige vonzatkeretével és argumentumszerkezetével. Ennek következtében az alapige és a képzett ige bármely szintaktikai környezetben felcserélhető egymással. (É. Kiss–Kiefer–Siptár 2003. 247–248.)

T. Szabó Csilla munkájában⁶ a *-kÁl* képző többféle csoportosításban is megjelenik:

1. Képzők hangtani felépítése: 1.4. Mássalhangzós kezdetű, szótagalkotó, kételemű képzők: *-kál/-kél, -kol/-kel/-köl*

Magánhangzóval kezdődő kétszótagú képzőbokrok: *-acskál/-icskál ?*

Mássalhangzóval kezdődő kétszótagú képzőbokrok: *-cikál ?*

2. A képző és a tö viszonya. A kapcsolódás alaki vonatkozásai

Csonka tőhöz járuló képzők. Többeleleműek: *-acskál/-icskál, -cikál ?*

Teljes és csonka tőhöz egyaránt járuló képzők. Többeleleműek: *-kál/-kél, -kol/-köl ?*

3. Az igeképzők illeszkedése. Labiális-illabiális illeszkedést mutató képzők: *-kál/-kél, -kol/-köl* (több helyen megjelenik, mindenhol ugyanazok a példák). Kétszótagú képzőbokrok: *-cikál* (T. Szabó 2003).

Továbbá az igeképzők funkcióit bemutató fejezetben a *-kÁl* képzőt a gyakorító igeképzők közé sorolja, és a következő szemantikai vonásait állapítja meg:

Gyakran csoport (habituális igék): *járkál*

Ide-oda, le-föl jelentéscsoport: *bújkál*

Kicsinyítést, kedveskedést, néha felaprózottságot kifejező származékok csoportja: *faricskál*

Intenzitáscsökkentő csoport: a) Lassan, ráérősen, kényelmesen végzett cselekvést kifejező igék csoportja: *mérkel*, b) Kevésbé erősen végzett cselekvést, illetve történést, állapotot kifejező származékok csoportja: *meztüpcsköl* 'kevésbé erősen elpáhol', c) Céltalanul, határozatlanul végzett cselekvést, illetve történést kifejező származékok csoportja: *áskál* 'itt-ott áogat', d) Nyomatékosítás, valamint erőszakos cselekvés kifejezésére szolgáló származékok: *beráncikál*.⁷ Ezen szemantikai csoportok elkülönítése helyenként nem tűnik megalapozottnak. Ez elsősorban abból adódik, hogy mindenhol csak egy-egy példát emel ki, ami nem elég ahhoz, hogy ezeket a kategóriákat elkülönítse.

A korpusz

A kérdés tisztázása érdekében történeti vizsgálatot végeztem: összegyűjtöttem az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (továbbiakban SzT.) 14 kötetéből az összes *-kÁl* végű igét, és megnéztem, hogy lehet-e valamilyen közös vonást felfedezni ezen igék alakjában. Mivel a SzT. adatai főként a 16–19. századok közti időszakból származnak, ezért a *-kÁl* szóelem működése nagyjából a középmagyar és újmagyar korban figyelhető meg.

A SzT.-ban összesen 172 *-kál* végű ige jelenik meg címszóként. Ezek nagy része olyan latin eredetű szó, amely eredetileg *-co* végű. A magyarba ezek az igék o>a nyíltabbá válással kerülnek, és egy *-l* igeképző kapcsolódik hozzájuk honosító képzőként (pl. *adjudikál* 'odaítél'

⁶ T. Szabó Csilla: *i. m.*

⁷ Uo.

< lat. *adjudico*, *dedukál* 'levezet, származtat' < lat. *deduco*, *elokal* 'kihelyez, kamatra/kamatos kölcsönként kiad' < lat. *eloco*, *fortifikál* '(meg)erősít' < lat. *fortifico*, *illokal* 'kihelyez/letelepít' < lat. *illicito*, *keresztülcirkál* 'kb. vmely tárgyon (babonskodó-rontó szándékkal) ujjmozdulatokat tesz' < lat. *circo*, *kollokál* 'elhelyez, állásba tesz, beszállít, beszállásol' < lat. *colloco*, *manudukál* 'irányít' < lat. *megszuplikál* 'megkér/kérvényez' < lat. *supplico*, *paciszkál* 'megbékél, egyezik vkivel' < lat. *pacífico*, *rekognoszkál* 'elismer, beismer' < lat. *recognosco*, *szedukál* 'elcsábít' < lat. *seduco*, *tesztifikál* 'tanúvallomást tesz' < lat. *testificor* stb.). A latin eredetű igéknek a vége tehát alakilag egybeesik a magyar *-kál* képzővel, de mégsem az, így ezen igék vizsgálata nem visz közelebb a probléma megoldásához.

A *kalákál*, *klákál* 'kalákázik, kalákában dolgozik' A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (a továbbiakban TESz.) szerint román eredetű, vö. rom. *clacă* 'közös önkéntes munka, az ezt követő mulatság'. A román szó átvétel a déli szláv nyelvekből. Az általánossá vált *kaláka* alakváltozat a korábbi *klákából* keletkezett a szőleji mássalhangzó-torlódás feloldásával. A *megszupkál* 'bemocskol, meggyaláz' jelentésű ige a latin *spurco* igeének román közvetítéssel átkerült változata. A *megkumenyikál* 'megáldoztat' jelentésű ige szintén román eredetű.

A *keresztülspékel* 'átdőf/szúr' töve a német *spicken*, *specken* 'húst sütés előtt szalonnával megtűzdel'. A magyar *spékel* jelentései a németből valók.

Az *ibrikál* a SZT.-ban bizonytalan jelentéssel szerepel. A TESz. az *ibrik* oszmán-török eredetű főnévből származtatja, amelyhez *-l* igeképző kapcsolódik.

Az *áskál* 'ásogat, turkálgat, áskálódik' (1730: „látók Szakács Mátyást, és Tála Jstvánt áskálni” [A.torja Hsz; Borb. I]), valamint ennek igekötős változata a *megáskál* 'alásogat' a TESz. szerint az *ás* ige *-kál* gyakorító képzős származéka. Az *áskálnak* 'áskálódik' jelentése az ige tárgyatlan használatában fejlődött ki. A *bepókál* 'bepólyál' (1831: „az idétlen Gyermekről akit bé pokálva el helyeztettem azt az utosítást adtam Dregan Vonutznak akkor estve hogy ássan Földet s takarítsa el” [Dés; DLt 332. 12]) töve a *póka*, amely valószínűleg egy szláv *-ka* képzős névszó átvétele, ehhez kapcsolódik az *-l* igeképző. Bár a *ráncikálnak* a TESz.-ben csak *ráncigál* alakja szerepel címszóként, és egyáltalán említést sem tesz a *ránt* ige *-kál* képzős alakjáról, az adatok között megjelenik egy 1778-as *rántzikálja* adalék. A SZT.-ban több igekötős származéka is megjelenik címszóként: *beráncikál* (1793: „Barátosi Janos, és Horváth Joseff bé rántzikálták, taszigálták a Házba” [Dés; DLt az 1799. évi iratok közt]), *megráncikál* 'megrángat' (1814: „Markovits Ersebet meg taszigálta Házának pítvaránál karján fogta meg rántzikálta annyira hogy karja is a Kemény rántzikálás és Fogásai miatt el keült” [Dés; DLt 221]). A *besajtikál* 'besántikál' (1584: „a' paztorne [...] chak Aligh mehete Saytikalhata be az zelesne hazaba, zittak Bozorkannak ez azont es el zenwedte” [Kv; TJK 4/1, 275]) jelentésű szóalak nincs meg a TESz.-ben, ezért erdélyi jellegzetességnek tűnik. A *bibirkál* 'babirkál, babrálgat, matatgat' (1730: „Ezt hallottam a Varró Asz(szony)tol hogy mondotta néki Borbara Aszszony: fogja kglđ egj kitsinyég ezt ā keskenőt az előruhamat had igazittsam meg, mert el oldott... láttam... hátra maradott volt egy kevésse s' ott bibirkált az elő ruháján” [Torda; MvRk]) alapja a TESz. szerint a *babrál* ige, amely vitatott eredetű, de valószínűsíthető, hogy hangfestő szó. Erre mutatnak hangtani és alaktani sajátosságai. A szöveg gyakorító képző. Még a következő alakváltozataira van adat a TESz.-ben: 1587/1588: *bibékel*, 1617: *buborkál*, 1659: *bibirkały*, 1772: *bibirkéł*, 1799: *biberkél*, 1838: *Bibérkéłni*. A *bujkál* (1676: „Szathmári... a bokrok kozott bukálvá(n) latorságát ugy akarta el titkolni” [Kv; TJK 247]) töve ősi finnugor eredetű, ehhez kapcsolódik a *-kál* igeképző. A *cékál* 'csatangol, kóborol, kószál' (1655/1754 k.: „Urátol pedig ha el kuldetik gyorson járjon,

és annak alkalmatosságával másutt ne cékályon, hanem hamarsággal választ hozzon” [Kv; AsztCJk 32]), illetve a *cubukkál* ’átgázol’ (1838–1845: „Cubukkál = cobukál, csbukol, combig érő vizen, locson átgázol, uszáskor vizet ver” [MNyTK 107. 15]) jelentésű ige csak a SzT.-ban van meg. A *dukál* ’irányít, vezet’ (1769/1802: „azon meg mutatott jegyes fáknak ki mutatásában ki járásában a Fatensek vacilláltatnak úgyhogy a Fatenseket magok a Bezdedi Lakosak ducálták alattamba, hogy a Commissarius Uraimék eszre ne vegyék intentumak (!) a Fatenseknek miért menyenek” [BSz; JHb LXVII/3. 54]) bizonytalan eredetű. Elképzelhető, hogy a latin *ducere* ’vezet’, illetve *ducare* ’vezetőként tevékenykedik, vezet’ igéknek az átvétele, de nincs rá bizonyíték. Nem is illik abba a mintázatba, amely a latinból átvett *-kál* végű igékre érvényes. Annyi bizonyos, hogy a román *ducului, duculi* ’illik’ a magyar *dukál* átvétele. A *faricskál* ’faragdos’ (1599: „az Vduaron faraczkal (!) vala Deak Peter, egi palczachikat veon kezebe kj mene” [UszT 14/39]) – *elfaricskál* ’elvagdos, levagdos’ (1797: „nem egész földet keresünk hanem tsak barozdát mellyet el foritskáltak Mikolaianusok földünkéből” [Kük.; JHb XIX/57]) töve ősi örökség az uráli korból. A *faragsál, farigcsál* gyakorító képzős alakok, amelyekből hangátvetéssel jött létre a *faracska, faricska*. Az *irkál* ’írogat’ (1598: „Kochis Istúa(n) aual iobbitotta vallasat hogi iut immár ezebe(n) hogi Bachi Peter túrbaiabol ki zedte leüeleit es az vrahoz be vitte, es ott irkaltak” [Kv; TJK V/1. 210]), *elirkál* ’(időt) firkálgatással tölt el’ (1854: „A nap nagyobb részit a burouban unalom s ásitás közt elirkálja, vagy ellesbeli” [Ujfé 117]), *felirkál* ’összeírogat’ (1664: „Nemzetes Váradí Udvarhelyi György hívünket (...) Fogaras földére küldöttük, a’ végre, hogy az ott valo Bojárságot szorgalamtosan fel irkálván, azkik mind személyekre es értekekre nézve alkalmatosnak íteltettek az Bojárságra... tehát mi is őket abban meghagynók” [Veress, Doc. XI, 52–3 Bornemissza Anna kiváltságlevelé]) töve csuvasos jellegű ötörök jövevényszó, amelyhez a magyarban kapcsolódott a *-kál* igeképző. A SzT.-ban megjelenő *irkál-firkál* (1776: „Maga a Groffné itten lévén beszéltette, hogy nem egyébért ment Vásárhelyre, hanem hogy a matkaságot el rontsa, de addig irkáltak, firkáltak, hogy arra nem érkezett” [Egrestó KK; GyL. Joan Tompos de Csik Sz. György (66) vall.]) a TESz.-ben *irkálfirkál*ként szerepel. Alapja az *irkálfirkál* ikerszó, amely az *irkál* és *firkál* igék összetapadásából keletkezett. Az *irkálfirka* az *agyabugvál, sertepertél, szurkapiszkál, ugrabugrál* stb. analógiás hatására jött létre. Az *irkálfirka* elvonás eredménye. A *járkál* ’ide-oda jár’ (1778: „nappal nem mért járkálni” [K; KLev.]), *körüljárkál* ’körbejárogat’ (1798: „imént az Öreg Lupsa luonis körül járkálván a régi szöllő helyet ki mutatta” [Nagykristolc SzD; JHb Bornemissza Anna Mária lev.]) *jár* töve valószínűleg ősi örökség a finnugor korból, ehhez járul a *-kál* igeképző. A *kandikál* ’kukucska’ (1773/1778: „a’ Contractust eleget kérők hogy adja kezünkbe... de nem adá a kezünkbe hanem azt mondja vala hogy ebbe bizony nem kondíkal az eb adta huntzfuttya senki azzal a’ tűzbe veté” [Ilencfva MT; DLev. 6]) – *bekandikál* ’(kíváncsian) beles, beleskődik/leselkedik’ (1806: „Arkosi Susánna be kandikált az ablakon” [Dés; DLt 250/1808]) töve valószínűleg annak a szócsaládnak a ’ferde, görbe, ferdül, görbül’ jelentésű alapszavával azonos, amelybe legközelebből a *kampó, kanyarodik, konyul, kunyerál* stb. szavak tartoznak. Mivel az eredete homályos, a tö nehezen azonosítható, így kötött tőnek tekintjük. A *máskál* ’kószál, kóborol’ (1676: „(...) Sok dolgokról írván Kegyelmed, egyiket míg kisillabizáljuk, a másikat elfelejtjük. Kezdeti ugyan még is van, de a végére mintha kürvárvidéki bikákat bocsátottak volna máskálni” [TML VII, 141 Nalácz István és Székely László Teleki Mihályhoz Ebesfalváról]) alapszava ismeretlen eredetű. A *megrácskál* ’megrágcál/ráogat’ (1826: „A’ Szalonnás Kamarába... Tizenegy Szálami, egy meg van rátskálva” [Szentdemeter U; Told. 41]) *rág* töve szintén bizonytalan eredetű, talán ősi

örökség az uráli korból. A *mér* vitatott eredetű igének *mérkel* származéka nem jelenik meg a TESz.-ben, csupán a *méricskél*. A *pirkál* 'irkál' (1826: „míg a' Gubernális Leveleket... s minden leveleket a feleleteim mellett bé adok, addig hiában pirkálunk, mert nem érti meg Ngod” [Mv; Told. 7]) jelentésű származék csak az SzT.-ban van meg, feltételezhetően az *irkál-firkál*, *irkál-pirkál* ikerszóból elvonással jött létre. A *piszkál* 'turkál' (1584: „Varga Georgy vallia (...) hat Zakaztot ollia(n) testw es Abrazatw Azzony mint ez Lakatosne az twzhelien wl, es az Kemenczebe a' hamüba(n) piszkal” [Kv; Tjk IV/1. 262–3]), *felpiszkál* 'felturkál' (XIX. sz. eleje: „öt hat esztendőktől fogva tudom hogy felpiszkált ezen földet, es valamit benne fel szántogattak” [Kissolymos U; Márkos lev.]), *megpiszkál* '(kellemetlen ügyet) megbolygat' (1670: „Haller János uram az estve Tusonnál várt engem; az éjjel itt hált; az estve sokat beszélt velem s megmondá fundamentaliter az huszti dolgot ki piszkálta meg” [TML V, 376 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz]) kötött töve hangfestő eredetű, közel állnak hozzá a *piszmog* és *piszkol* szavak. A *piszka* ebből jött létre szóelvonással. A *sántikál* 'ravaszkodva próbál vmit' (1659: „Ha azért Kegyelmetek oly contumax embereket talál, kik ennek előtte ez hazának annak veszedelmével magokat opponálták és még most is kétfelé sántikálnak, ha az olyak akarnák is homagiumokat praestalni, Kegyelmetek fel ne vegye” [EOE XII, 232–3 fej.]), *besántikálhat* 'tréf sántikálva bemehet, bebiceghet' (1828: „Instálom a Tekintetes Fő Biro Urat méltoztassék az irt Falusi Birákot addig meg tartani s még énis ezen oknál fogva bé sántikálhatok” [Páncélcseh SzD; Bet. 2 Balog László Pávai Vajna Istvánhoz]) alapja a *sántál* ige, amely a magyarba valamelyik ósláv nyelvből került. A *sánta* már magyar nyelvi elvonás eredménye. A TESz. viszont arra nem derít fényt, hogy a *sántikál* képzett származék az igei vagy a melléknévi töből jött-e létre. A *sétifikál* 'sétálgat' (1835: „azon ház gazdaszonya a' hol folyt az esketés ki s be sétifikált” [Zsibó Sz; WLT]) magyar fejlemény, amely vagy a *sétál* igéből, vagy annak gyakorító képzős alakjából *sétikál* keletkezett a *trafikál*, *glorifikál*, *mortifikál*, *ratifikál* stb. jövevényigék hatására. Vagyis ez a származék latin igék analógiáját mutatja. A *szunyókál* kötött tövű ige, alapja valószínűleg hangfestő szó. A *szurkál* 'csipked' (1823–1830: „hogy mind strimpfliben s papucsban lévén a kertben, a szunyogok szurkálták a strimpflin keresztül a lábainkat, s keszkenőinkkel kellett innét is, túl is elcsapdosni szárainkról” [FogE 223]), *beszurkál* 'bebökdös' (1603: „vgy toliak ky az Nemetet az kapun... az zabliaia oda be marat volt s aztis ky vetek vtana, azt eo fel kapa s elseobenis egy nagy keohez chiapa velle, az vtan vgy kezdí az ablakot vagdalnj es be zwrkalnj” [Kv; Tjk VI/1. 707]), *felszurkál* 'felbökköd' (1823: „a Feleségem Rátz Máriskot az Istálloba a Jászójba kapta le bujva, kit is a Feleségem egy villával fel szurkált s onnat avval el ment” [Dés; DLt]), *megszurkál* 'összeszurkál' (1792: „egyben veszének ketten mint ittas értetlen emberek. De Bodis Márton erosebb lévén erott vett Csokoly Thogyeren és gyilkos képpen kessel meg szurkálván el fogadtaték (!) a Mltgs Foldes Uraság Tömlötzeben kisirtetéek mint Rabb” [Nagyalmás K; Somb. I]) töve ősi örökség a finnugor korból, ehhez kapcsolódik a *-kál* igeképző. A *tornyikál* 'kiabál' (1592: „Kekessi Antal... vallia: Az eorzesbe hogi el Indulanak... hallam hogi Bakai ferencz ziggia vala Tot Jstuant, te vgimond Esse lelek, mindenha rea(m) tornikalz, megh lad hogi gonozul jarz miattam” [Kv; Tjk V/1. 249]) jelentésű ige eredete bizonytalan, a TESz. nem említi. Valószínűsíthető a hangfestő eredete a *kornyikál* analógiájára. A *turkál* 'vmilyen ügygel illetéktelenül foglalkozik' (1646: „Hogy pedigh az ktek Istenes io rendeleseben, annak ideieben sem eggikünk, sem masikunk ne turkállion, rendellien oly keotest eleonkben ktek, hogy ketelensseggelis tartasuk ahoz magunkat” [Bádok K; JHb III/72 Kézdiipolyáni Veres István atyjéhez]), *mezturkál* 'szétturkál/hány' (1843: „a' szabadon járt marhái... kalongyába

rakott szénámat nagyon megturkálták” [Dés; DLt 316]) töve bizonytalan eredetű, de valószínűleg ősi örökség a finnugor korból. A *vájkál* ’turkál’ (1763: „Portőrő Jankó a’ Szemérem Testinél vájkálta, csokolták, ölelgették egymást” [Kv; TJK XVII/2. 131 Borbara Ambrus consortis Francisci Banyai vall.]), *elvájkál* ’?’ (1829: „még beszélletekis véle azt mondván hogy a’ buzájából Torokbuza korét vajkált el” [Csókfva MT; TSb 24]), *megvájkál* ’megpiszkál’ (1779: „az meg verettetes helyen lévő tett (így!) vérontást másod Napján meg lattatván mi velunk jollehet az Csokák s varjuk meg vajkáltak volt az helyet de mégis mint ha valami marhának vettek volna véreket... az hol a’ kétt legényeknek volt lábokrol valo leveréssek” [Záh TA; Mk V. VII/12 Fratyán Atyim (45) zs vall.]) töve szintén bizonytalan eredetű.

A magyar nyelv szóvégmутató szótára a következő -kál végű szavakat listázza⁸: *kakál, bekakál, összekakál, sakál, szekál, dedikál, prédikál, kipredikál, kandikál, kikandikál, vindikál, szundikál, elszundikál, trafikál, kodifikál, kvalifikál, diszkvalifikál, szimplifikál, perszonalifikál, glorifikál, elektrifikál, nosztrifikál, ratifikál, sétifikál, identifikál, pontifikál, klasszifikál, publikál, komplikál, exkommunikál, tropikál, fabrikál, ibrikál, subrikál, mórrikál, csórikál, suprikál, intrikál, sikál, csicsikál, hajcsikál, lesikál, megsikál, kisikál, felsikál, muzsikál, sántikál, besántikál, lesántikál, kornyikál, dajkál, vájkál, bujkál, nyúlkál, munkál, megmunkál, kimunkál, elmunkál, lokál, provokál, kiprovokál, szunyókál, elszunyókál, járkál, perkál, pizsterkál, irkál, babrikál, cirkál, firkál, irkafirkál, telefirkál, összefirkál, kifirkál, nyirkál, botorkál, bebotorkál, lebotorkál, kibotorkál, furkál, turkál, szurkál, összeszurkál, megszurkál, úskál, tapicskál, kukucskál, bekukucskál, kikukucskál, bóbiskál, konfiskál, kapiskál, dúskál, dukál, redukál, indukál, produkál, reprodukál, pletykál, kipletykál, dászkál, mászkál, császkál, foszfóreszkál, pizskál, szurkapizskál, lepiszkál, megpiszkál, kipiszskál, felpiszskál, agnoszkál, poroszkál, motoszkál, úszkál, csúszkál.*

Az a tény, hogy a két szótár anyaga egyrészt fedi egymást, másrészt viszont eltérő adatok is fellelhetők bennük, azt mutatja, hogy bár a -kál képző nem sorolható a termékeny képzők közé sem a régiségben, sem a mai nyelvallapotban, mégsem lehet teljesen improduktívnek tekinteni.

A -kál végű igék tövek szerinti megoszlása

Ami a -kál végű igék tövek szerinti megoszlását illeti, a SzT. adatai alapján az derül ki, hogy ezen igék vagy igei alaptagúak (*ás* > *áskál*, *ránt* > *ráncikál*, *babrál* > *bibirskál*, *bújik* > *bujkál*, *farag* > *faricskál*, *ír* > *irkál*, *jár* > *járkál*, *mászik* > *mászkál*, *rág* > *rácskál*, *mér* > *mérkel*, *sétál* > *sétifikál*, *szúr* > *szurkál*, *túr* > *turkál*, *váj* > *vájkál*), vagy kötött tövűek (*sajtikál*, *cékál*, *cubbukál*, *dukál*, *kandikál*, *pirkál*⁹, *pizskál*, *szunyókál*, *tornyikál*).

Az *irkál-firkál* sajátos származék, hiszen ikerszó. Ebből később elvonással keletkezett az *irkafirka*.

Kérdéses a *sántikál* származék létrejötte: egyrészt előfordulhat, hogy a *sántál*, *sántít* ige -kál képzős származéka, vagy a *sánta* melléknévből jött létre. Bár a TESz. nem derít fényt erre a problémára, a melléknévi alaptagú képzés azért nem valószínűsíthető, mert más, melléknévi alapú -kál képzésre nincs példa.

⁸ Félkövérel azokat a származékokat emeltem ki, amelyek a Színháztörténeti Tárban is megvannak.

⁹ A *pirkál* elvonással jött létre az *irkál-pirkál* ikerszóból.

A *-kál* végű igék használatának szintaktikai következményei

A tipikus képzők egyik legfontosabb jellemzője, hogy képesek megváltoztatni az alapszó szintaktikai környezetét (pl.: *nagy*, de *nagyít valamit*, vagyis a képző hatására a származéknak megjelenik egy kötelező vonzata). A kérdés tehát az, hogy a *-kál* ebből a szempontból tipikus képzőként viselkedik-e, vagy nincsen semmi mondattani implikációja.

Az *áskál* származéknak 'ásogat' és '(földben) turkálgat' jelentésében pusztán alanyi vonzata van (pl.: 1781: „Lattam... az András Pál és János sertésseket otan turkáltak és áskáltak” [Malomfva U; EHA]). 'Áskálódik' jelentésében viszont az adalékok tanúsága szerint a származéknak van egy kötelező *valaki ellen/valaki után* vonzata (1769: „Tobiás György is ellenem áskál” [Bukuresd H; Ks], 1769: „... mit áskálsz utánam és ditsekedel...” [Vályebrád H; Ks 81. 57/22]). A *megáskál* származéknak a kötelező alanyi vonzat mellett egy tárgyi vonzata is van, hiszen tárgyas jelentésű 'aláásogat' (1586: „Ket fogoly olach askalta wala megh az foghazat” [Kv; Szám. 3/XXVII. 11b]).

A *bepókál* származéokra nincs igei, csak határozói igenévi adat, így az SzT.-ből nem derül ki semmi az ige mondatbeli viselkedéséről.

A *ráncikál* mindkét jelentésében ('rángat' és 'cibál') tárgyi vonzattal jelenik meg (1599: „meg foghta az Kozak ez fogoly deakot és ranczjkalya vala” [Kv; TJK VI/1. 387], 1796: „a Béres Vasvillával is verte hajátis ránczikálta” [Fodorháza K; RLt Franc. Jakab de Középlak (42) ns vall.]). Ehhez képest a *beráncikál* 'beráncigál/rángat' jelentésű származéknak helyhatározói kötelező vonzata van (*beráncikál valahova*), ami azonban nem a képző, hanem az igekötő miatt jelenik meg (1793: „Barátosi Janos, és Horváth Joseff bé ránczikálták, taszigálták a Házba [Dés; DLt az 1799. évi iratok közt]). A *megráncikálnak* a *ráncikál*hoz hasonlóan tárgyi vonzata van.

A *besajtkál* 'besántikál' jelentésű származék szintén a *be* igekötő miatt helyhatározói vonzattal együtt jelenik meg (*besajtkál valahova*) (1584: „Aligh mehete Saytikalhata be az zelesne hazaba” [Kv; TJK 4/1. 275]).

A *bibirál* *-kál* végű 'babirál, babrálgat, matatgat' jelentésű igének a mai nyelvhasználattal szemben nem *valamivel*, hanem *valamin* vonzata van (1730: „hátra maradott volt egy kevésse s' ott bibirkált az elo ruháján” [Torda; MvRK]).

A *cékál* 'csatangol, kóborol, kószál' jelentésű származék *valahol* helyhatározói kötelező vonzat társaságában jelenik meg (1655/1754 k.: „másutt ne cékályon” [Kv; AsztCJk 32]).

A *dukál* 'irányít, vezet' jelentésű igének alanyi és tárgyi vonzata van (1769/1802: „a Fatenseket magok a Bezdedi Lakosak ducálták alattamba” [BSz; JHb LXVII/3. 54]).

A *faricskál* ige a SzT. adatai alapján tárgyatlan ige, így pusztán alanyi vonzat áll mellette (pl.: 1599: „az Vduaron faraczkal (!) vala Deak Peter” [UszT 14/39]). Ehhez képest az *elfaricskál* 'elvgdos, lefaricskál' viszont tárgyi vonzattal jelenik meg, ami minden bizonnyal az igekötő következménye (1797: „nem egész földet keresünk hanem tsak barozdát melyet el foritskáltak a Mikolaianusok földünkéből” [Kük.; JHb XIX/57]).

Az *irkál* 'irogat' és az *irkál-firkál* 'ír' egyaránt tárgyatlan igeként jelenik meg az SzT.-ban, ennek értelmében csak alany jelenik meg mellettük (1598: „Bachi Péter túrbaiabol ki zedte leüleit es az vrahoz be vitte, es ott irkaltak” [Kv; TJK V/1. 210], 1776: „nem egyébért ment Vásárhellyre, hanem hogy a matkaságot el rontsa, de addig irkáltak, firkáltak, hogy arra nem érkezett” [Egrestő KK; GyL. Joan Tompos de Csik Sz. György (66) vall.]). Ezekhez hasonlóan

viselkedik a *pirkál* 'irkál' is (1826: „hiában pirkálunk, mert nem érti meg Ngod” [Mv; Told. 7]). Az igekötős származékok tárgyas jelentésben vannak az SzT.-ban, így tárgyi vonzatot kapnak. A *felírkál* 'összeirogat' jelentésű (1664: „az ott valo Bojérságot szorgalmatosan fel irkálván...” [Veress, Doc. XI, 52 Bornemissza Anna kiváltságlevele]), az *elirkál* pedig '(időt) firkálgatással tölt el' (1854: „A nap nagyobb részit a burouban unalom s ásitás közt elirkálja” [ÚjFE 117]).

A *mászkál* minden jelentésében ('kószál, kóborol', 'kúszik', 'ide-oda járkál') tárgyatlan, vagyis csak alanyi vonzata van (pl.: 1710: „addig mászkáltam, míg a hijú szélire jutván, a magos helyről leestem” [CsH 138]).

A *megrácskálnak* határozói igenévi alakja szerepel a SzT.-ban, így nem releváns a vonzatstruktúrára vonatkozóan.

A *mérkel* címszó mellett az SzT. szerkesztői 'méreget' jelentést adnak meg, holott a szövegből inkább a 'szétmér' jelentés következtethető, így a származék mellett *valahány felé* határozói vonzat jelenik meg (1632: „az Haz helt... merkeleők is ket fele” [Mv; MvLt 290. 68b]).

A *piszkál* ige négyféle jelentésében szerepel az SzT.-ban, ennek megfelelően más-más vonzatstruktúra alaptagja: 1. a 'turkál' jelentésű *piszkál* vagy egy helyhatározó társaságában van (*piszkál valamiben*) (1584: „az Kemenczebe a' hamüba(n) piszkál” [Kv; TJK IV/1. 263]), 2. a '(rosszindulatúan) beleavatkozik vmibe' jelentés már eleve mutatja, hogy kötelező határozói vonzata van (1673: „némelyek az ü nagysága méltóságában piszkálnak” [TML VI, 540 Székely László Teleki Mihályhoz]), 3. 'bolygat' jelentésében tárgyi vonzata van (1805: „nem kell azt piszkálni” [TML V, 422 Nalácz István Teleki Mihályhoz]), a 'zaklat' jelentésű származék szintén tárgyat vonz (1674: „az vármegyékét már talán nem is piszkálhatják s piszkálják is annyira” [TML VI, 643 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz]). A *felpiszkál* és *megpiszkál* egyaránt tárgyi vonzattal jár (XIX. sz. eleje: „felpiszkált ezen földet” [Kissolyos U; Márkos lev.], 1670: „megmondá fundamentaliter az huszti dolgot ki piszkálta meg” [TML V, 376 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz]).

A *sántikál* minden jelentésében, függetlenül attól, hogy konkrét vagy elvont, tárgyatlan ('egy kissé sántít', 'ravaszkodva próbál valamit', 'valami dőcögve halad, akadozik'), így csak alanyi vonzata van (pl.: 1694: „a török császárhoz penig sántikálva ment” [Kv; KvE 232 VBGy]). A *besántikál* az igekötő miatt helyhatározót vonz. A *sétifikál* a *sántikál*hoz hasonlóan tárgyatlan, alanya van (1835: „azon ház gazdaszszonya a' hol folyt az esketés ki s be sétifikált” [Zsibó Sz; WLt]).

A *szurkál* – tárgyas igeként – alanyi és tárgyi vonzatot kap, jelentése 'csipked' (1710 k.: „a szúnyogok szurkálták a strimpflin keresztül lábainkat” [FogE 223]). Az igekötős származékoknak elvárás szerint az igekötők függvényében változik a vonzatkerete. Érdekes módon mégis az figyelhető meg, hogy a *be* igekötős származéknak, *beszurkál* 'bebökdös', nincs határozói vonzata, marad a tárgy a vonzatstruktúrában (1603: „az vtan vgy kezdi az ablakot vagdalnj es be zwrkalnj” [Kv; TJK VI/1. 707]). Hasonló módon a *fel* igekötős származéknak sincs sajátos vonzata (1823: „a Feleségem Rátz Máriskot... egy villával fel szurkált s onnat aval el ment” [Dés; DLt]). A *megszurkál* szintén csak tárgyi vonzattal rendelkezik, a SzT.-ben szereplő adalékban viszont határozói igenévi alakban jelenik meg.

A *tornyikál* 'kiabál' jelentésű ige alannyal együtt jelenik meg (1592: „te vgmmond Esse lelek, mindenha rea(m) tornikalz, megh lad hogi gonozul jarz miattam” [Kv; TJK V/1. 249]).

A *turkál* ige a mai nyelvhasználatban tárgyi vagy határozói vonzattal jár (*turkál valamit/valamiben*), a SzT. adataiban viszont – jelentéstől függetlenül – alanyi vonzata van (pl.: 1781:

„Láttam... sertésseket, otan turkáltak és áskáltak” [Malomfva U; Ben.]). Ezzel szemben a *megturkál* vonzatkeretében tárgy is szerepel (1843: „a’ szabadon járt marhái... kalongyába rakott szénát nagyon megturkálták” [Dés; DLt 316]).

A *vájkál* – lévén a *turkál* szinonimája – szintén alannyal rendelkezik (1804: „a Tővis között imit Amot Némely Szegény Ember szokot Vájkálni” [Sóakna MT; Born. G. IX. 1 Oltján Szánduly (60) vall.]). Az *elvájkál* bizonytalan jelentéssel szerepel a SzT.-ban, tárgyi vonzata van (1829: „a’ buzájából Törökbuza korét vájkált el” [Csókfva MT; TSb 24]). A *megvájkál* szintén tárgyat vonz (1779: „az Csokák s varjuk meg vájkáltak volt az helyet” [Záh TA; Mk V. VII/12 Fratyán Atym (45) zs vall.]).

Az SzT. adatai között szereplő *-kál* végű igék vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy ez a képző a szintaktikai környezetben semmit nem változtat, amennyiben a vonzatstruktúra változik, az az igekötő következménye.

A *-kál* végű igék szemantikája

Amennyiben a *-kál* képző ige-tőhöz kapcsolódik, vagy gyakoritást, vagy kicsinyítést fejez ki. Gyakorító ige például a *beráncikál* ’beráncigál, rángat’, a *mérkel* ’méreget’ vagy a *szurkál* ’többször egymás után megszúr’. Ez a képzés a következő szabály szerint jön létre: $V + [{}_V kÁI] > [{}_V V+kÁI]$. Ennek az a feltétele, hogy az ige egyszeri, pillanatnyi eseményt fejez ki, jelentése pedig ’a származék V-vel jelölt cselekvése gyakran ismétlődik’. Kicsinyító ige például a *turkál* ’1. (állat) a földet itt is, ott is túrja, 2. (ember) a földet itt is, ott is (illetéktelenül) műveli’, *irkál* ’írogat’, *sántikál* ’kissé sántít’. Ebben az esetben a képzési szabály megegyezik a gyakorító igé-kével: $V + [{}_V kÁI] > [{}_V V+kÁI]$. Csakhogy a feltétele az, hogy az igei alapszó tartós cselekvést fejez ki, a jelentése pedig ’a származék V-vel jelölt cselekvése csökkent intenzitású’.

Amennyiben a *-kál* képző kötött tőhöz kapcsolódik (pl. *kandikál*, *piszkál*, *szunyókál* ?stb.), a szabály a következőképpen módosul: $T_{FIKT} + [{}_V kÁI] > [{}_V T_{FIKT}+kÁI]$. Ebben az esetben a *-kál* igeképző a *-kál* képzős igék analógiájára kötött tőhöz járul. Jelentése pedig ’a származék V-vel jelölt cselekvése csökkent intenzitású’.

Összegzés

Amint azt az SzT. adatai is alátámasztják, a 16–19. századok közti időszakban a *-kál* képző nem tartozik a valóban produktív képzők közé, hiszen „egy szóalkotási mintáról akkor mondjuk, hogy egy adott szemantikai tartományban termékeny, ha a minta alapján tetszőleges számú szemantikailag transzparens új szó képezhető. Ebből következik, hogy ha egy képzésmód csak nem bővíthető, zárt szóosztályokhoz tartozó szavakon működik, nem beszélhetünk termékenységről.”¹⁰ A viszonylag nagyszámú kötött tövű ige viszont arra utal, hogy még nem teljesen improduktív.

¹⁰ Szerk. Kiefer Ferenc: *Strukturális magyar nyelvtan. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Bp. 2000. 149.

Mivel a *-kál* nem változtatja meg az ige vonzatkeretét, nem tartozik a tipikus képzők sorába.

Az a tény, hogy csak igei alapú, illetve kötött tőalapú képzésre van példa, azt mutatja, hogy a mai *hamikál, pisikál, papikál* stb. származékok igei alapszóból jöttek létre *-kál* képzővel, és ezekből vonódott el a *hamika, pisika, papika* főnév a régi *irka, irka-firka, szurka-piszka* stb. szóelvonások analógiájára, a kötött tövű *csicsikál, hajcsikál* származékokból pedig szintén elvonással jöhetett létre a *csicsika, hajcsika* főnév.

Felhasznált szótárak

Finály Henrik: *A latin nyelv szótára*. Franklin-társulat, Bp. 1884.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Bp. Erdélyi magyar szótörténeti tár. I–XIV. 1976–2014. (I–VIII. Szabó T. Attila (főszerk.), I–IV.

Kriterion Kiadó, Buk. – VI–VIII. Akadémiai Kiadó – Kriterion Kiadó, Bp. – Buk.; IX–XI. Vámszer Márta (főszerk.), Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Bp. – Kvár; XII. Kósa Ferenc (főszerk.), Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Bp. – Kvár; XIII–XIV. Fazakas Emese (főszerk.), Erdélyi Múzeum- Egyesület, Kvár).

A magyar nyelv szövégmutató szótára. Szerk. Papp Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp. 1969.

Verbs formed with the Suffix *-kál* in the *Historical Dictionary of the Hungarian Language in Transylvania*

Keywords: -kál, suffixation, Historical Dictionary of the Hungarian Language in Transylvania

The main focus of the present article is connected to the morphological structure of Hungarian verbs that have as their final component the morpheme *-kál*. This is a problematic phenomenon, as the specialized literature presenting derivation (ex. *Magyar grammatika, Strukturális magyar nyelvtan*) does not include the morpheme *-kál* in the list of derivational suffixes, therefore the question rises whether *-kál* can be considered a derivational suffix at all, or do we have to deal with a suffix formed by two separate elements (the diminutive suffix *-ka* + the verbal suffix *-l*). To be more specific: in today's spoken language there are several verbs – definitely formed by derivation – about which we cannot determine whether they were derived in one or two steps. Therefore the question is whether in the structure of the verb *pisikál* *-kál* is a derivative suffix in itself, or the verbal suffix *-l* is attached to the diminutivized version of the noun *pisí* (*pisí* + *-ka*). The same phenomenon can be observed in the case of other verbs as well *hamikál* (*hamika* + *-l* vs *hami* + *-kál*) or *papikál* (*papika* + *-l* vs *papi* + *-kál*). If it gets proved that such a denominal suffix exists, then there must be a deverbal suffix, too, which appears in the morphological structure of the verb *járkál* for instance. This means that we have two different suffixes: a denominal one and a verbal one. The present article analyses this problem from a historical perspective, based on the data of the *Historical Dictionary of the Hungarian Language in Transylvania*.

SZEMLE

Déli témák a regénytapasztalatban Tiszteletkőr Thomka Beáta kultúraközi többnyelvűsége kapcsán

Déli témák. zEtna, Zenta 2009. 267 old.
Regénytapasztalat. Kijárat Kiadó, Bp. 2018. 266 old.

Mintegy hiába is a befogadó-értő-olvasó-elbeszélő tapasztalat, ha nincs reális esélye a narratív kritikai esszének a társadalomtudományi és esztétikai horizont átfogására. Lehetsz megismerő alázattal, kultúratörténeti belátással, kortárs irodalmi példatárral fölszerelve, de amint a lehetséges elemző mélység hiánya fölfakad a szavak alól, rögtön irgalmatlanul érvényét veszíti a tudásmínőség magabiztossága. Valahol talán ez a legmeghatározóbb abban az esetsorban, ahol akár pályatársak árnyaltabb ismeretében, akár korszakos feldolgozások láttán mégis arra ébredsz: ahol a „beköltözés a nyelvbe” és a „megérkezés az irodalomba” olyan komparatív belülnézetet és polifon identitást kínál, mint Thomka Beáta tanulmányköteteiben, ott sajnálatosan reménytelen a korélmények fikcióját másabbul látni, mint a Szerző teszi. Egy 266 oldalas esszékötetben, mely tanulmányok és mitopolitikai identitásföldrajz-komponensek reflexiós tereiből formálja meg a maga tizenhét rétegű elemzészerkezetét a vajdasági és Ex-Yu irodalom alkotóiról, szinte nincs kritikai olvasói felület, mely kapaszkodót nyújtana a máskéntgondoláshoz, mintegy feltülfogalmazáshoz. Reménytelenül elfogulttá válik az ember a harmadik oldaltól, s akkor már ott a vége a rálátás bölcsességének, hogy azt hihetné, képes lesz mindezt „kívülről” is átlátni. Fogalmazhatnám kicsit önironikusabban is: meglehet, talán Balassa Péter vagy György Péter okkal megpróbálhatná, de talán egyedül Thomka Beáta lenne képes a thomkai regénytapasztalat méltó kultúratudományi értékelésére.

A szójáték kiseded cselén túl azonban illő szükség vezet a képtelen kísérlet közvetett próbájához. Mintegy oldalanként három súlyosan kiemelendő gondolati íve oly messi tájakra vezet a kultúraköziség földrajzában, a nyelvi identitáskeresés és kortörténeti válaszlehetőségek néprajzában, az interkulturális identitásrétegek historiájában és az empirikus tapasztalati tér mentális vagy spirituális átjárása révén valami messi bizonyosság keresésében a tudható világok tudásához, amiként ez *Déli témák* című kötetében vagy a *Regénytapasztalat* oldalain rendre megesis, akkor abból mintegy kivonatolni, kiemelni, elbeszélni vajmi keveset lehet. Amikor a munkásságában oly kiemelt témakörök, mint Danilo Kis, Ivo Andric, Mészöly Miklós, Tolnai Ottó és még másik kéttucatnyi fogalom feltűnik mint a délvidéki irodalom megjelenítési fókuszpontja, akkor nem melleleg a balkáni háború, az Ex-Yu-Ex(odus) és a nyugati migráns irodalom könnyed átölelése zajlik éppen, melyhez a négy-öt nyelven alátámasztott szövegismereti háttér, előadói rutin és félelmes írástudói fennköltég csupán szerény alap, ám nem valami könnyen tükrözhető a mindennapi kultúratudományi szótárral. Ráadásul, mint írja is, mindezek mögött megannyi verzió fel-feltűnik a társadalomtörténeti összefüggésekből és identitáskomponensekből, ám ezek valahol mégis inkább a makrostruktúrák irányába, a politikai identitásföldrajz érdeklődési körébe vezetnek körkörös utakon, így nem hiányozhat reflexiós terükből a vajdasági magyar irodalom „eredendő kultúraköziségként

felfogott kultúra-fogalma, térbeli és virtuális közösségek, a régiók Európája, a közép-, kelet- és dél-európai hagyománytudat érintkezései, kisebbségi tapasztalat, identitásmetaforák és hordozható identitás meghatározók által körvonalazódó kulturális azonosság, többnyelvűség – többszólamúság, közelség – másság, nyelvi különbözőség – kulturális párhuzamosság, a kultúra pluralizmusa és a regionális tudat összefüggései, történelmi demitologizálás, a nyelvi határoktól független reprezentációk, kritikai kultúratudat” interszekcionalitása.¹

Thomka Beáta életműve (olvasatomtól akár függetlenül is) egyre impozánsabb magabiztossággal vezet a tudni érdemes dolgok tudományos szférái felé, de csöppet sem kerül el az érzékeny tudásmínőségekből építkező, egymásba mintegy tematikus körköröséggel is egybekapaszkodó összegzések technikáját. Már a *Déli témák* kötet is jócskán hagyatkozik korábbi előadások, kritikai megfontolások, kedvenc esztétikai paradigmák saját téziseire és értelmezéstudományi alapvonalak tiszta, mértékletes, de rokonszenvesen határozott kezelésére, ezek révén a regénypoézis, az andrici értelemben vett „Korfestés” megannyi dús kontúrjára (így például a határ/őr/vidéki származási közérzet, spiritualizált marginalitás, „történelem nélküli” tájíság már a kötet első oldalának messzire átvélő alaphangja...), de a *Regénytapasztalat* kötetért tavaly ArtisJus-díjas kapott szerző szinte legfőbb meghatározó jegye a kortárs regényirodalom mindenkori kitettségeinek és a saját kutatói-esztétikai tapasztalat írástudói etikájának újvidéki, délvidéki referenciájának roppant komplexitásérzékeny tónusformálása is. Mint az Új Symposion irodalmi hagyományának, ars poeticájának is folytatója, talán legfőképp azt a hivatottságot, küldetésességet tekinti dolgának, melyből a poéziselméleti, mítoszdraturgiai, referencialitás-teóriák vagy narratív strukturalizmusok irodalom-antropológiai konzekvenciái mutatkoznak egy soknyelvű közvettség tükrében. A regénytörténeti, társadalomformáló és politikai interkulturalitásra is kiható hanyatlások-túlélések-metafrazeálások

stilusközvetettségek izgalmas rendszere olyasféle rejtett dialogikusság, száműzöttség és befogadottság, tematikus kultúraköziség mezőin jár, melyeken nemcsak a Délvidék, az Ex-Jugo életvilág számtalan dimenziója teresül, hanem mintegy megteremtődik az elbeszélhetőség konstruktuma is. Thomka ezt a regényekbe, hősökbe, szimbolikákba, fejlődésrajzokba illeszkedő vagy illeszthető kultúraváltási folyamatot, az „immigráns fikció” változásföldrajzát nevezi lényegében regénytápasztalatnak, s a kötet hét nagyobb „tematikus” egységén belül is megépíti a többnyelvűség kulturális jelenségkörében a „hozott” anyag, a virtuális és „szállítható identitás” révén életben maradt, világirodalomba illeszkedő, a polifon identitás sokrétűségébe rejtekező többnyelvű kulturális mixitás, a hivatalos történelem ellenében föllállított kívülről rálátás és megkérdőjelezett múltértelmezés kérdéseit, a kompenzációs emlékezet „po-etikáiba” illeszkedő tárgyilagosságot, az Ex-Yu korszak kritikai hagyatékát, a nyelvtől megfosztott történetek izgalmaikat, kirekesztettségek és nincstelenségek életrajzi fikcióváltozatait sorakoztatja fel. Csak e kapkodó felsorolás is tükrözi már, milyen innovatív és reflexív maga a tárgyalásmód is... – ám ezt még a fejezeteket is keresztül-kasul átsugárzó regényfolyamok, európai regényáradások, műfaji és műnemi kalandok, sodrások, kikötők és mozgástónusok hatják át sok-sok rétegben! Talán nem is véletlen, hogy a „kirekesztettség az anyanyelvből”, nemzetből, lakótérből, hozott kulturális örökségből és kortörténeti menekedések széles határsávjából, mint „új nyelvi otthonok” kapnak becenevet a záró fejezetekben.

Avagy ahogyan Thomka Beáta maga is vallja a *Regénytapasztalat* utolsó, *Ívek* című fejezetében: míg bevezető írásában „módosuló regényterképekre” és a kulturális hagyományok, nyelvek, fikciós gyakorlatok új érintkezéseiből kibontakozó átszővődések kapnak hangsúlyt, addig további írásai problémaközpontú megközelítésmódja nem az eleve eldöntött téziseket támasztják alá, hanem inkább az újabb regény(olvasói) tapasztalatok együtteseit, élethelyzet-fikciókat, alakrajzokat, beszédmódot, látászögeket. Ezzel a „visszatérő, ismétlődő, újra előforduló vonásokra, rokon poétikai

¹ Thomka Beáta: *Déli témák*. zEtna, Zenta 2009. 13.

jegyekre irányítja a figyelmet. A felmerülő szemléleti, tematikus, műfajtipológiai és elbeszélés-poétikai kérdéseket maguk a kortárs művek exponálják.” Az így felszínre jövő „karakterisztikumok tehát maguktól rendeződnek sorokká, ívekké, halmazokká”, viszont a megfigyelések összefoglalását a kommentárok központi kérdései helyettesítik”, s mert „kortárs művekről, alakulól, élő, bővülő opuszokról lévén szó, az olvasó, értelmező időbeli távlata szűkös, az irodalomtörténeti értékelés a majdani vizsgálódások tárgya lesz. [...] Az önértelmezésre igyekvő életrajzi elbeszélések háttérmozzanataként, közvetetten, észrevétlenül historikus panorámák rajzolódnak ki. A származás közegetől, régiójától eltávolodó regényalakok fikcionalizálásában

hangsúlyos szerepe van az emlékezetkultúrának. Különös komplexitású az elbeszélők, önéletrajzi figurák azonosság-tudatának és új nyelvi identitásteremtésének kérdése is...” (249–250.)

A régió, a kulturális kölcsönhatások kavalkája sűrű elemzeshálóban valósítja meg azt az új nyelvi identitásformálást, melynek révén a poszt-ÚjSymposionos nemzedék, a migráns és poliszferikus újnyelvi irodalmának, Gesamtkunst-összhatásainak nemcsak részese, de névadója és kivételes emlékezetstratégiai újraformálója is.

A. Gergely András

Vendégség vendégségen

Kányádi András: Az intertextualitás ösvényein.

Kvár 2017. 252 old. Ariadné Könyvek

Egy irodalmi jelenség vitalitása viszonylag hatékonyan lemérhető azon, hogy a különböző bölcsészkarokon milyen rendszerességgel születnek a problémát fókuszban tartó szakdolgozatok, mesteri vagy doktori értekezések. Jól lekövethető, hogy az intertextualitás problémáját expliciten fókuszban tartó dolgozatokból a kolozsvári bölcsészkaron mind és mind kevesebb született az utóbbi évtizedben. Egy bölcsész szakdolgozattémákat feldolgozó statisztikai elemzés sejtéseim szerint határozott elmozdulást mutatna az irodalompolitikai/-szociológiai, illetve a filmes témák irányába, legalábbis ami a 20. századi, illetve kortárs irodalommal, valamint irodalomelmélettel foglalkozó hallgatókat illeti. Nyilván ez nem jelenti azt, hogy a kolozsvári Bölcsészkar diákjai nem foglalkoznak az intertextualitással, inkább valami olyasmire lehetne gyanakodnunk, hogy maga a terminus vesztett az intellektuális felhajtóerejéből, frissességéből, valamiképpen be-, sőt túljáratottá vált, rutinszerűvé vált a használata, alkalmazásától mintha már nem remélnénk meglepő

eredményeket. Érdeemes volna gyanakodnunk, hogy bekövetkezett az, amit az utóbbi időben sűrűn hivatkozott esszéjében Bruno Latour „életlenítésnek” nevez elsősorban a nonhumán, de nem mellékesen a tudományosság vonatkozásában is.¹ Az intertextualitás

¹ Vö. „Newtonnak magának is a saját kultúrájából kellett kifejlesztenie az új ágens vonásait, amely aztán »attrakcióként« vált ismertté. Ami azt illeti, ez nem antropocentrikus volt, sokkal inkább *angelocentrikus*. Annak érdekében, hogy felvehesse a harcot a karteziánus forgópörgentyűvel, Newtonnak olyan ágenst kellett kigondolnia, amely képes volt távolról, közvetlenül átvinni a cselekvést. Akkoriban semmilyen alak nem áll rendelkezésére, amelyre rábízhatták volna a közvetlen mozgás átvitelét, az angyalokat leszámítva... Több száz oldalnyi angyaltannal később Newton képes lett fokozatosan lecsípni a szárnyukat, és átalakítani ezt az új ágenst »erővé«. [...] A tisztaság nem a tudomány alapanyaga: az erő mögött az angyalok láthatatlan szárnyai továbbra is ott suhognak.

Ahogy az egész tudománytörténet [...] gyakran megmutatta, nem könnyű a tudományos fogalmak felbukkanását követni anélkül, hogy számba ne vennénk

kérdéskörének magyar recepciójában elég pontosan nyomon követhető ez a élettelenítő folyamat: míg kezdetben „vendégszövegekről”, „vándortémákról”, „szövegközsiségről”, „szövegközöttségéről” beszéltek a magyar teoretikusok, megidézve a hospitalitásnak, az idegenségnek, a térbeliségnek és az anyagszerűségnek azt a bonyolult problémakörét, amely az intertextualitás jelenségét alapjaiban hatja át és teszi elevenné, addig mára modorosnak, sőt, ha kell, szakmaiatlanak is tűnhet ez a terminológia. Ahogy a tömegvonzás angelikus forrású elméletének Newton visszanyeste a szárnyait, úgy tűnt el az elevenség, a hospitalitással kapcsolatos dilemma az intertextualitásra támaszkodó perspektívákból. Érdemes lenne átgondolni, hogy az intertextualitással kapcsolatban mikor és milyen körülmények között következett be ez az élettelenítés, illetve hogy Kányádi András 2017-ben a Korunk–Komp-Press Ariadné sorozatában közreadott, az intertextualitás problémáját a címében is expliciten megjelölő (vö. *Az intertextualitás ösvényein*) tanulmánykötete kínál-e kiutat, és milyen kiutat kínál ebből az útvesztőből.

A könyv szerzői bevezetője tételest történeti vázlatot nyújt az intertextualitás pályaívéről, definíciójáról, a probléma magyar vonatkozásairól, továbbgondolásairól, egyéb irodalomelméleti problémák és jelenségek (ld. fordításelmélet, intermedialitás, megelőzöttség-tapasztalat) terén való lecsatornázódásairól. A tabló Julia Kristeva ’69-es Bahtyin-kommentárjával indít, és az intermedialitás közismert teoretikusain, Roland Barthes-on, Michael Riffaterre-en, Harold Bloomon, Gérard Genette-en keresztül eljut olyan nemzetközileg kevésbé ismert, de a magyar bölcsészkozegre erősen ható német elmélészekig, mint Suzanne Holthuis, Renate Lachmann vagy Manfred Pfister. Ezt követi a vonatkozó magyar szakirodalom szemrevételezése:

azt roppant kulturális háttérrel, amely lehetővé teszi a tudósoknak, hogy először *megelevenítsék* [animate], aztán később, de csakis később, *élettelenítsék* [deanimate] e fogalmakat. A hivatalos tudományfilozófia ugyan egyedül az utóbbi lépést tekinti jelentősnek és racionálisnak, ennek éppen az ellenkezője igaz: a megelevenítés a lényegi jelenség, az élettelenítés a felszínes, az alárendelt, a vitás és az esetek többségében bosszúszomjas eljárás.”
Bruno Latour: *Cselekvő ágencia az antropocén korában*. Prae 2017/1. 10.

Kulcsár Szabó Ernőnek, Kulcsár-Szabó Zoltánnak, Wernitzer Juliánnának, Angyalosi Gergelynek, Józan Ildikónak, Orosz Magdolnának az intertextualitás problémáját fókuszba állító vagy az értelmezés, irodalomtörténet-írás során az intertextualitás szempontját hangsúlyosan és hatékonyan érvényesítő munkái.

Két dolog szemetszűrő Kányádi bevezetője kapcsán: (1.) nem ejt szót arról, hogy a szorosan intertextuális szempontú irodalomtudományos kutatások – magyar nyelvterületen legalábbis – mintha sokat veszítettek volna vonzerejükből és lendületükből az utóbbi évtized során, illetve hogy feloldódni látszanak a teória egyéb ágaiban, például az imagológiában, a fordításelméletben, az intermedialitásban. (2.) A tabló kihagyja, azaz inkább valószínűleg átugorja a paradigma egyik elméleti csúcspontját, a leggyakrabban Paul de Man, Jacques Derrida, J. Hillis Miller vagy Geoffrey Hartman nevével fémjelzett dekonstrukciós iskolát, illetve ennek az iskolának az intertextualitás-fogalmát. Harold Bloom mint az iskola korai, amerikai képviselője felbukkan ugyan a *Bevezetés*ben, de nem annyira a dekonstrukció mezében, hanem inkább az „influence” fogalmának kidolgozójaként. Magyar vonatkozásban például Bókay Antal nevét lenne érdemes itt megemlíteni, aki az intertextualitás problémáját több alkalommal újratárgyalja a dekonstrukció horizontján. A dekonstrukcionista oly módon értelmezik újra a szöveg fogalmát, hogy abban az intertextualitás jelentősége radikálisan megemelkedik. A szöveg használati létezése számukra azt jelenti, hogy egy szövegnek alapvetően nem jelentése van (hiszen a dekonstruktív kritika folyamatosan aláaknázza a narrativitást, a diszkurzivitást, a fallogocentrizmust, mindazt tehát, ami klasszikusan jelentést termelhetne), hanem csak azáltal létezik, hogy egy másik szöveggel használata során lényegi kapcsolatba kerül.² A szöveg értelmezése ilyenképpen a használati formák feltárásává válik a dekonstrukcionista számára. A dekonstrukció épp azt mutatja meg, hogy az intertextualitás nemcsak szabadon választható szöveggalkotási stratégia (még ha posztmodern irodalmi művek egyre erősebben játszottak is

² Vö. Bókay Antal: *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*. Bp. 2001. 375.

rá), ahogy nem is pusztán termékeny értelmezési horizont, hanem az irodalmi szöveg létmódját alapjaiban meghatározó működés. Ez az *ad absurdum* álláspont egyébként Harold Bloomtól sem idegen, amit kritikusai gyakran szemére is vetnek. Ugyanakkor a dekonstrukció *ad absurdum* intertextualitás-élményének paradox módon éppen az a hátulütője, hogy megdermeszti az intertextualitás jelenségét. Hiszen ha minden szöveg intertextus, amely csak egyéb szövegek viszonylatában vehető tudomásul, akkor nincs mitől elhatárolnunk az intertextualitást jelenségét.³ Tehát az intertextualitás dekonstruktorok általi euforikus absztrahálása és a szöveget alapjaiban átható elvvé emelése egyben a jelenség latouri értelemben vett élettelenítéséhez vezet.

Kányádi András bevezetőjének az a gesztusa, hogy látványosan kiugorja ezt az irodalomelméleti botrányt, gyanúba keveri a szerző következő állítását: „[...] magyarul idáig elsősorban elméleti megalapozottságú munkák születtek, szövegelemzésre koncentrált, magyar irodalmat középpontba állító, egységes könyv viszont – a lírát leszámítva – még nem. Ezt a hiányt szeretné most kötetünk pótolni, horizontális (irodalomtörténeti) és vertikális (tematikus) kritikai koordináták mentén.”⁴ Első látásra csupán a teória és a gyakorlat/praxis/alkalmazás ismerős és bizonyos értelemben kontraproduktív szétválasztásáról van szó. Ugyanakkor a dekonstrukció intertextualitást élettelenítő működés-módjával kapcsolatos fentebbi megjegyzések pásmájában érdemes fölfedezni a markáns javaslatot ebben a kihagyásban: ugorjuk ki a dekonstrukció intertextualitást élettelenítő mozzanatát, és hajlítsuk vissza a jelenséget a konkrétba, a hospitalitásnak, az idegen fogadásának és a vándorlásnak a korporeális gesztusaiba!

Kányádi András intertextus-olvasatai ennek érdekében nem annyira egy módszert, mint inkább valamiféle attitűdöt érvényesítenek következetesen. Egy attitűd körvonalait nyilván problémásabb lépésztánni, mint egy módszerét, hiszen előbbi tudományos szempontból nehezen értelmezhető. Ha mégis ki kellene emelni néhány alapvonását ennek az attitűdnek,

akkor a következőket emelném ki: (1) ízléses humor és magabiztos játékosság; (2) rutinos bajkeverés, azaz: jóindulatú gyanakvás a legártatlanabbnak tűnő szöveghelyeken is; (3) széles körű irodalom-, műfaj-, recepció- és eszmetörténeti, imagológiai, irodalom- és fordításelméleti, mítoszkritikai, irodalomszociológiai, világirodalmi tájékozódás, amely nem válik hivalkodóvá, és ezeknek a tájékozódásoknak az organikus összehangolódása a szövegek közötti párbeszéd kihallgatásában; (4) a hospitalitás tétjeinek és természetének tisztázása. A *Bevezetés* bennfoglalt javaslatára felől számomra most a második kettőnek van nagyobb tétje. A kötet tanulmányai nem állapodnak meg a szövegek párbeszédbe vontságának egyszerű tényénél. Szerzőjük hangsúlyt fektet arra, hogy a hospitalitás tétjei messzemenően feltárulkozzanak, és hogy ezen téték között ott szerepeljen az odahallgató harmadik helyzetére vonatkozó rejtettebb reflexió is. A könyv második, *Királyi multságok* című tanulmánya *A szelistyei asszonyok* és a *Farkas a Verhovinán* Mikszáth-szövegeket királytoposzok mentén vonja párbeszédbe. A tanulmányt záró összegzés beszédes az odahallgató harmadik szerepét illetően: „Kies tájak álruhás királyát csak talált kézirat dokumentálhatja. Épp ezért befejezésül szükségét érzem kezdeti két – poétikai és politikai irányultságú – hipotézisemre visszatérni. *A szelistyei asszonyok* a *Farkas a Verhovinán* kibővített párjának (előtörténetének) íródott, melyet a király alakja köré szőtt frivol toposzok tagolnak. A száz virágzálat letérő »rex« háromszáz férfit küld a kiéhezett asszonyoknak, a román lányok mindenkor félreismerik őfelségét, a paradicsomkert pedig a női szépség és a történelmi Magyarország festői határvidékeinek sajátos kombinációja. A valós (Nyágova, Marginen) és fiktív (Dorankaja) földrajzi elnevezések keveredésén túl Szelistye névválasztása szimbolikus: magát a »faluhelyet« (szláv nyelveken *szelistye*) jelenti. A történelmi Magyarországon legalább tizenkét darab ilyen nevű falu volt: kettő közülük pedig épp Máramaros megyében, ráadásul Alsószelistye a huszti járásban, nem messze a szerző Urányinál tett látogatása helyszínétől. Mikszáth, kilenc évvel máramarosi elbeszélése után, a Nagyszében melletti falut választja, mely öntükröző játékra is lehetőséget kínál. A falu

³ Vö. Kulcsár Szabó Ernő: *Poesis memoriae = Uő: Az új kritika dilemmái*. Bp. 1994. 181.

⁴ Kányádi András: *Az intertextualitás ösvényein*. Kvár 2017. (Ariadné Könyvek) 8.

első írásos említése ugyanis »Nagyfalu« (1354), latinul »Magna villa Walachialis« (azaz Nagy-Oláh-falu), az író neve pedig románul »Kisfalu« (mic sat) – a kisfalusi ír tehát a nagyfaluról. Ez a szerzői játék pedig a Monarchia egyre kényesebb nemzetiségi kérdését a politika medréből, ha kódoltan is, az irodalom derűsebb mezejére helyezi át: a nagy palóc egy soknyelvű, többnemzetiségű, toleráns királyi Magyarország utópiáját vázolja fel.”⁵

A szerző figyelmes odahallgatása feltárja a szövegképződés történeti, ideológiai és imagológiai kontextusait, majd ezen keresztül a vizsgált Mikszáth-szövegek politikai tétjeit (ld. „egy soknyelvű, többnemzetiségű, toleráns királyi Magyarország utópiája”, etnikai és nemi sztereotípiák leleplezése stb.). A két szöveg tétjei mintha csak egymásban válhatnának igazán hallhatóvá, ami ennyiben a dekonstrukcionista használati létezés-koncepciót látszik igazolni. De valami egyéb is történik az idézett helyen: nem föltétlenül az elemzői jártasságok és stratégiák teszik hallhatóvá a hallhatót, hanem a hallottak és a hallottak általi megszólítotttság, az azoknak való kitettség, vagyis a megvendégelve lét ambivalens és zsigeri tapasztalata az, ami stimulálja és mozgásba hozza az értelmezői

jártasságokat. A következtetések szisztematikus levonását és sommázását követően azok a jártasságok, amelyek az eladdig rejtett tétek kihangosításában, felgöngyölítésében látszottak instrumentumszerűen és engedelmesen közreműködni, mintha megszöknének a felügyelhetőség alól, megszűnnének stratégiaszerűen viselkedni. A Szelistye nevével kapcsolatos, illetve a „Nagyfalu” nevében történő mikszáthi öntükröző játékokra vonatkozó utalások mintha már nem az instrumentális racionalitás jegyében képződnének, hanem átburjánoznának a tanulmány formális határain. Egy olyan kontrollálhatatlan tapasztalatról adnak számot, amely visszafele is kérdésessé teszi a jártasságok értelem felfejtésében játszott instrumentális szerepét. Maga az értelmező is vendéggé válik az odahallgatásban, ez pedig egy olyan tapasztalati többletet jelent az intertextualitás vizsgálatában, amit a jelenség értelmezéseiben nem érdemes szem elől téveszteni. Úgy tűnik, van valami a beszélgetésbe odahallgató harmadikként bevont, a beszélgetésről hírt adó, arról tanúskodó vendég szerepének tapasztalatiságában, ami nem írható le egyszerűen a szöveg használati létezésének fogalmával. Kányádi András kötete ennek az önértést megzavaró-stimuláló tapasztalatnak a sokszoros, bő évszázad magyar prózairodalmát átfogó tanúsítása.

⁵ Kányádi András: *i. m.* 48.

Serestély Zalán

Köponyegbe burkolva. Gaal György öt évtizedes munkásságáról

Gaal György: *Shakespeare köponyege. Angol–amerikai és összehasonlító irodalmi esszék, tanulmányok.* *Kriterion, Kvár 2018. 228 old.*

Albion – Amerika – Erdély – Románia. Több-tucatnyi tanulmány és esszé. Tájékoztatósi pontok és irányok a ma olvasója felé. Gaal György 2018-ban kiadott kötetének tájékoztatósi pontjai és irányai ezek. Bennünket, olvasókat vezetnek el a korábban szétszórtan megjelent, értelmező igényű szövegekhez.

A *Shakespeare köponyege* főcímet viselő kötetet bevezető (szerzői?) ajánlás a cím magyarázatával indít. Akinek nem lenne egyértelmű, azt az ajánlás tájékoztatja arról a Dosztojevszkijnek tulajdonított mondásról, miszerint az orosz irodalom Gogol köponyegéből bujt elő. Ezt az állítást gondolja tovább Gaal György címadó gesztusa,

Berki Tímea (1977) – irodalomtörténész, PhD, társult oktató, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, berkitimea@index.hu

amikor az angol-amerikai irodalmat ismertető és értelmező tanulmányaival indítva, kötetbe szervezi korábbi, folyóiratokban publikált írásait. Az orosz irodalomhoz hasonlóan az angol-amerikai irodalom is valakinek a köpönyegéből bújhatott ki, és ez nem más, mint Shakespeare, akinek életműve viszonyítási pontot jelenthetett a 19. század végének egyik új tudományága, az összehasonlító irodalom számára. Ezzel a magyarázattal már össze is kapcsolja és egy „köpönyeg” alá vonja a szerző a Shakespeare nevével fémjelzett angol és amerikai irodalmat, az összehasonlító irodalmat és a romániai komparatistikát. Ezen témakörök szerint tagolódik tulajdonképpen a kötet tartalma is.

Az *Ajánlás* és *A kötetről* című járulékos szövegek a kiadvány mögött meghúzódó szerzői szándékról, a szerkesztés logikájáról árulkodnak. A többes szám első személyű ajánló, illetve a kötet végi egyes szám harmadik személyű elbeszélés elrejt, vagy ha nem rejt, de mindenképp távol tartja a szerzőt. Miért ez a távolságtartás vagy a „királyi többes” a kötetet keretező és értelmező szövegekben? Értelmezhető a szerzői szerénység gesztusaként vagy a tudományosság objektivitását fenntartó, de a szubjektivitást kizáró beszédmód ismérveként. Másfelől éppen a távolságtartás rendjén jelezheti azt az időbeli különbséget, amely az esszék, tanulmányok első megjelenése és e kötet között fennáll. Harmadrészt pedig jelentheti azt a „köpönyeget”, értsd irodalomtudományi nézőpontot, amely a szerző sajátja. Hogy ez mennyire így van, bizonyítja Gaal György korábbi tudományos érdeklődése, munkássága: az angol-magyar szakos hallgatóé, az angol, magyar és világirodalom tantárgyak liceumi tanáré, és nem utolsósorban a kolozsvári értelmiségé. Azé a kutató irodalomtudósé, aki angol nyelvtudásának köszönhetően akár kivételnek is tűnhetett az 1970–80-as évek Romániájának egyéb irodalmak, kultúrák és politikák felé tájékozódó közegeiben.

Szerzőnk már angol-magyar szakon tanuló egyetemi hallgató korában az olvasók elé lép, amikor egyik szemináriumi dolgozatát megjeleníti. Nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy

ezt a dolgozatot is beválogatja jelen kötetébe. Az 1969-ben napvilágot látott írás a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem diákságának többnyelvű, *Echinox* című folyóirata második évfolyamában olvasható. Az 1968-ban indult *Echinox* és a benne egy évvel később publikált, Walt Whitman születésének másfél százados évfordulójára írt megemlékezés perspektívájából kell visszatekinteni nekünk, olvasóknak arra az öt évtizedre, amelyet Gaal György életműve felölel. Bár a címlap hátoldalán megjelenített két sor utal erre az időintervallumra, e két sorral később foglalkozom, értelmezését mégsem itt, az ismertetés elején végzem el, hanem a végére hagyom, megfordítva a kötet logikáját. A kötet is erre a térben és időben történő elmozdulásra készlet. A szerzője/szerkesztője által kevésbé jelentősnek gondolt információk, amelyek legitimálják a 2018-as újraközlést, a kötet végére kerültek. A kötetbe szervezéssel az itt megjelenő tanulmányok elveszítik valamikori paratextusaikat. E veszteséget kárpótolják tehát azok a rövidebb-hosszabb magyarázó szövegek, amelyek az első megjelenés kontextusát próbálják megidézni. Miközben ez történik, olyan apró részletekre világítanak rá, amelyek részint a szerző szakmai és emberi tapasztalatai, részint irodalom-, kultúra-, társadalom- és politikatörténeti adalékok. Fontosság tekintetében a magyarázatok ugyanolyan értékkel bírnak, mint az újraközölt szövegek, hiszen általuk betekintést nyerünk egy tudományos pálya alakulásába, Gaal György irodalmi érdeklődésébe és tájékozódásának hogyanjába, tágabb értelemben pedig az elmúlt öt évtized irodalmi működésébe. Ezért ajánlom a kötet avatatlan olvasóinak, hogy a fejezetek végeztével ne lapozzanak tovább ezeken a részekben, hanem időzzenek el itt. Egy kísérlet erejéig tekintsek a végét az elejének. Már csak azért is, mert névmutató, képek és a legutolsó oldalon rövid szerzői életrajz teszi teljessé a kiadványt.

Az emberi tekintet (balról jobbra, fentről lefelé történő) mozgását követő olvasás a borítótól, azaz Shakespeare bekeretezett képmásától és e kötet paratextuális elemeitől vezetne el annak hátsó borítóján található másik borítóig, az Összehasonlító

Irodalomtörténelmi Lapok címlapjáig. Címlaptól címlapig terjed e nyitva hagyott, de három fejezetre osztott, 228 oldalas történet. Az angol nemzeti géniusztól a nemzeteket egyenértékűnek tekintő, többnyelvű irodalmi vállalkozásig. Azokat a kérdésköröket tartalmazzák, amelyek Gaal György tudományos érdeklődésének középpontjába kerültek akár egyetemi tanulmányai során, akár a későbbiekben: az angol főszakos, magyar mellékszakos egyetemi hallgató első publikációitól az 1970–80-as évek foglalatosságain át az 1989-es változások hozta lehetőségekig.

Az első fejezet az angol és amerikai irodalmat és a köztük létező kapcsolatokat tárgyalja. Ez az egyetlen fejezet, amely metaforikus címekeket használ, a tartalomjegyzékben csak ezeket közli – feltehetően a tárgyalt kérdések irodalmiságát hangsúlyozandó. A metaforikus, költői címekektől pontosítanak, eligazítanak. Az angol költészet századait a „tenger és alkonyég között” ismerhetjük meg. Ez a szöveg és az amerikai költészet nemzedékeit és korszakait vizsgáló *Hallom Amerika dalát* az, amely nélkülözi a filológiai jegyzetapparátust, és nem tünteti fel a használt könyvészetet. Tudományos igényű dolgozat esetében ez fölöttébb furcsa lehet, mégsem róhatjuk fel a szerzőnek ezek hiányát, hiszen éppen az imént hivatkozott *A kötettről* írásban találunk erre magyarázatot: az angol és amerikai költészetet átfogóan és általánosabban ismertető szövegek egy-egy költészeti antológia előljáró szövegei, amelyek inkább e költészetek népszerűsítésére vagy az irántuk érdeklődő olvasók tájékoztatására szolgáltak első megjelenésük idején.

A Shakespeare-szonettek rejtélyei nyomába ered az a tanulmány, amely az életmű e darabját részletesebben vizsgálva számot vet annak kiadástörténeti talányaival és megfejtési kísérleteivel. A szerző tájékozottságának jele az angol nyelvű irodalomtörténeti szakirodalom használata, és érdeme, hogy magyar nyelvű olvasóira is tekintettel van, amikor zárásként a magyar Shakespeare-fordítások történetét is vázolja. Az angol és magyar nyelvű irodalmak illetén összekapcsolását a

szerző érdeklődésén kívül szintén a tanulmány létrejöttének körülménye magyarázza. Gaal György a Kriterion Könyvkiadó Horizont sorozata számára válogat egy kötetre valót a magyarra fordított Shakespeare-szonettek közül, amelynek kiadása az 1980-as évek vége és az 1990-es évek kezdete történelmi, politikai és irodalompolitikai változásai miatt késett.

Ralph Waldo Emerson és Walt Whitman munkássága külön értekezések tárgya, amelyekben az életrajzi adatok ismertetésén túl, Emerson esetében az újító, Whitman esetében pedig az észrevétlen, figyelmen kívül maradt alkotó kerül előtérbe.

Melville *Moby Dick*jének értelmezése zárja az angol-amerikai irodalomról szóló fejezetet. Az egykötetes íróként számon tartott Melville irodalmi próbálkozásait követhetjük nyomon ebben a tanulmányban, és megismerhetjük azt a hanyatlástörténetet, amely a zeneisége és érzésvilága miatt szimfóniának tekintett *Moby Dick* vagy *Fehér bálna* sikerét követte angol és magyar nyelvterületen egyaránt.

Az összehasonlító irodalom első fóruma önálló fejezetet kap Gaal György kötetében. Tárgya az 1877-től 1888-ig működő, Kolozsvárt kiadott Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok című folyóirat. A fejezet szövegei a lapot szerkesztő értelmiségiek, Meltzl Hugó és Brassai Sámuel életpálya-ismertetőivel és a vállalkozásban betöltött szerepével foglalkoznak, miközben hangsúlyozzák az új irodalomtudományként jelentkező összehasonlító irodalom egyediségét és jelentőségét világirodalmi tekintetben is. Az úttörő vállalkozás angolszász vonatkozásairól is képet kaphatunk ebben a fejezetben, ugyanúgy, mint a kuriózumnak tekintett többnyelvű, magyar nyelvterületen szerkesztett, de a világ több földrészen élő munkatársi csoportot mozgósító lap új kiadásáról, amely 2002-ben jelent meg Horst Fassel gondozásában. A fiatal Meltzl Hugó zsenialitása és tájékozódása egészült ki az idős egyetemi kolléga, Brassai Sámuel nyitottságával, új iránti érzékenységgel, hogy együttműködésük 1877 és 1880 között a világba való kitekintést szolgálja. A fejezet szövegei

néhol redundánsak, de ez a kötetbe szervezés következménye, hiszen a Meltzl Hugóval foglalkozó rész a szerző egyik első, 1969-es dolgozatának a továbbgondolása, és a jövő irodalomtudományával foglalkozó résszel együtt a Kritérium által 1975-ben kiadott *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* c. kötet, szövegválogatás bevezető tanulmányát képezte. A Brassaival, az angolszász vonatkozásokkal és a 19. századi folyóirat új kiadásával Gaal György az előbb említett kötet megjelenése után foglalkozik. Ez az érdeklődése jelzi, hogy nem csupán egy szövegválogatás erejéig volt érdekes számára ez a téma, mi több, a 2000-es évek derekáig az általa összeállított kötet volt az egyetlen, amely erre a jelentős vállalkozásra felhívta a figyelmet. Szükség volt erre a válogatásra, mint ahogy szükség volt az új kiadásra, mivel kis példányszámú folyóiratról lévén szó egyetlen könyvtár sem őrzi a teljes sorozatot. A szerző által felsorolt intézmények között nem szerepel a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, amelyben szintén megtalálható a folyóirat majdnem összes lapszáma a Gaal György által említett kolozsvári és külföldi könyvgyűjtemények mellett.

A kötet utolsó fejezetét a *Lexikonba gyűjtött adatok* teszik ki. Ezek az adatok nem egyszerű adattárak, hanem történeti igényű áttekintések. A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* számára készültek. Balogh Edgár és Dávid Gyula főszerkesztők kérték fel a szerzőt, komparatistikai érdeklődését ismerve. Két tanulmány került ebbe a fejezetbe, az egyik a komparatistika helyét jelöli ki a romániai magyar irodalomtudományban, a másik a román–magyar irodalmi kapcsolatok alakulását tekinti át 1918-tól az 1990-es évek közepéig. A romániai magyar irodalom útkeresésének történeteként is tekinthető az az igény és/vagy követelmény, amely a kapcsolatkeresés, majd az egymás kölcsönös megértése ideológiájába helyezte a magyar és román irodalom viszonyát. Ez a viszony 1918 előtt is antropológiai jellegű volt, a fordítások általi megismerés és megértés elvét működtette, amely elv nem változott a későbbiekben sem, hanem a hivatalos állami kultúrpolitika részévé vált.

Angol–magyar, román–magyar és további 19. századi nemzeti irodalmak vagy etnikumok kulturái, kapcsolatai foglalkoztatták tehát Gaal Györgyöt, miközben szülővárosa egyik legjelentősebb vállalkozását is szíve ügyének tekintette. Az angol nyelvű irodalmak, az összehasonlító irodalomtudomány, de a romániai komparatistika is azon területek közé tartozik, amelyek az utóbbi öt évtizedben végigkísérték Gaal György tudományos pályáját.

A fejezetek közötti laza kapcsolat, illetve a szövegek létrejöttét befolyásoló tényezők, közegek és elvárások a kötetbe szerkesztés ellenében munkálnak olyan értelemben, hogy filológiai szempontból nem sikerül egységesíteni a beválogatott tanulmányokat. A műfaji változatosság eredménye is talán, hogy némely szövegből hiányoznak a lábjegyzetek, néhol találunk könyvészetet, máshol semmi utalás nem jelzi a forrásokat, a felhasznált másodlagos irodalmat. Ellenben ha az ismertető elején jelzett befogadói stratégiát alkalmazzuk, és a kötet végére is figyelünk, akkor az egységesség és homogenitás hiánya kevésbé zavaró. Gaal György életpályája utóbbi öt évtizedének legjavából válogatott egy kötetnyit, és nem véletlenül éppen 2018-ban tette ezt: kötetével nemcsak olvasóit, hanem önmagát is megajándékozta. Itt idézem azt a két sort, amelyre az ismertető elején utaltam: „megjelent a szerző 70. születésnapján, irodalmi munkássága 50. évfordulóján.” Köz hely, hogy legszebb ajándék a könyv, mégis e szerzői gesztus kijózanító erővel bír. Gaal György saját munkásságának jubileumát és születésnapját nem önmaga, hanem olvasói irányába tett gesztusként élte meg. E kerek évfordulók az ünnepi alkalmon túl azzal is szembesítenek, hogy nagyon fiatalon, alig húszévesen már szakmailag helytálló és évtizedekkel később is vállalható tudományos megnyilatkozások szerzőjével van dolgunk Gaal György személyében, lankadhatatlan energiája, újabb meg újabb kötetei pedig legalább most, az ünnepi kötet rendjén főhajtásra készítenek.

Berki Tímea

Veszélyeztetett nyelv – veszélyeztetett irodalom

Johanna Domokos: Endangered Literature. Essays on Translingualism, Interculturality, and Vulnerability. Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary. L'Harmattan Publishing. Bp. 2018. 196 old.

2019-et az őshonos nyelvek évének nyilvánította az ENSZ. Egy 2016-ban készült felmérés szerint a világon beszélt mintegy 6700 nyelvnek a 40 százalékát a kihalás veszélye fenyegeti. Az uráli nyelvek például, a magyar, a finn és az észti kivételével, mind veszélyeztetettek. Különösen időszerű ebben a kontextusban Domokos Johanna irodalomkutató, író és műfordító legújabb, angol nyelvű esszéjének, amelynek témája a veszélyeztetett irodalmak.

Mielőtt rátérnék a könyv bemutatására, abból a tényből indulnék ki, hogy a homogén, egynyelvű és egykultúrájú társadalom fikció. Valamennyi ország multietnikus és multikulturális, és nemzeti vagy etnikai identitásunk is egy ilyen multikulturális kontextusban értelmezendő. A multikulturális irodalomnak igen fontos szerepe van egy társadalom kulturális sokféleségének és transzkulturális egyensúlyának biztosításában. Valamennyi kisebbségi helyzetű uráli irodalom többnyelvű és multikulturális. Az irodalmaknak általában és a kisebbségi irodalmaknak különösképpen rendkívül nagy szerepük van a közösség önazonosságának erősítésében, valamint a szociális és pszichikai feszültségek kanalizálásában. Nem véletlen, hogy a nyelvi és irodalmi mozgalmak a kisebbségi népeknél szoros összefüggésben állnak kulturális kontinuitásuk biztosításával.

Kötete előszavában Domokos kiemeli, hogy a 21. század irodalmi mezejét erőteljesen meghatározza a különböző nyelvek és kultúrák kölcsönhatása eredményezte hibridizáció. Egyfelől megfigyelhető, hogy a nyelvek eltérő társadalmi státusa és presztízse miatt több ezer író kénytelen kisebbségi nyelven helyett valamelyik többségi nyelven vagy akár több nyelven alkotni. Ezekben a szövegekben több szinten tetten érhető a kódváltás, és gyakori téma a nyelv- és kultúrávesztés okozta nemzedékek közötti

különbség. A nyelveket hierarchikus és funkcionális szemszögből megközelítő ideológiák nagymértékben veszélyeztetik a 21. és utána következő századok irodalmi termésének nyelvi diverzitását. Másfelől minden korábbi időszaknál jelentősebben megnövekedett a bevándorló szerzők aránya. Ezeknek az íróknak kettős kihívással kell szembenéznük: egyrészt azzal, hogyan folytathatják munkájukat saját közösségük irodalmi hagyományait követve, másrészt azzal, hogy miképpen illeszkedhetnek be a számukra új irodalmi mezőbe.

Domokos kettős célt fogalmaz meg, amelyet kötetében szem előtt tart: egyik a különböző veszélyeztetett irodalmak (kiemelt helyen a számi) bemutatása, illetve egy olyan paradigma megalkotására tett kísérlet, amelynek értelmében nemcsak bizonyos nyelvek, hanem az azokon írt irodalmak is veszélyeztetettek lehetnek. A másik célja a többnyelvű és transzlingvális irodalmi művek témabeli, formai és stílusbeli jellemzőinek vizsgálata. Különös figyelmet szentel ebben a tekintetben a finn irodalmi mezőnek, amely egyre jobban törekszik leképezni a társadalom multikulturalitását azáltal, hogy a külsőnek imaginált különbözőséget beemeli és feloldja. Ezen mindenekelőtt a kisebbségi és migráns háttérű írók befogadását és támogatását érti, akiknek munkái kétségtelenül gazdagítják Finnország kulturális sokféleségét.

Domokos esszéjének négy nagy fejezetből áll, és mindenik több alfejezetre tagolódik. Az első címe *Az irodalom sérülékenysége*. Ebben a szerző hangsúlyozza, hogy amikor egy nyelv veszélyeztetett, az illető nyelvű irodalom is az. A fejezet alaptézise értelmében az etnolingvisztikai vitalitás összefüggésben áll az irodalmi sokszínűséggel, és fontos támogatója annak. Elgondolkodtató adatokat sorol

fel, mikor arról beszél, hogy a világ nyelveinek 95 százalékát az emberek mindössze 5 százaléka beszéli, emiatt az irodalmi mező nyelvi diverzitását súlyosan veszélyezteti e nyelvek fokozatos kihalása. A nyelvek veszélyeztettségi besorolása alapján az irodalmakat három csoportra osztja. Nagy irodalmaknak nevezi azokat, amelyek nyelvét több mint 100 millió ember beszéli anyanyelveként. Ezek erős és autonóm irodalmi mezővel rendelkeznek, és modern nemzetállamok többségi irodalmi mezejét alkotják. A második csoporthoz, amelyet kis (minor) irodalmaknak nevez Domokos, mintegy 200 nyelven alkotott irodalmak tartoznak. Ezek is rendelkeznek autonóm irodalmi mezővel, de gazdaságilag nem olyan kifizetődők, mint az első csoporthoz tartozó irodalmak. Jólal kevésbé fordítják őket más nyelvekre, és kevesebb fogyasztó is van. A harmadik csoportba sorolható veszélyeztetett irodalmaknak (amelyeket a világ nyelveinek 95 százalékán hoznak létre!) nincs stabil irodalmi mezejük, sőt, 'irodalom'-nak sokszor csak szűk összehasonlító szempontból nevezhetjük őket.

Egy nyelv veszélyeztetettségét az is mutatja, hogy milyen mértékben tud felmutatni esztétikai értékű alkotásokat, azaz mennyire gazdag az irodalma.

A veszélyeztetett irodalmat nem csupán az alapján határozhatjuk meg, ami materializálódott belőle (például írott vagy digitális formában), vagy ami lehetőségként hozzá tartozik (szóbeli ismeretek), hanem az alapján is, ami nem valósult meg.

Irodalmi produkción nemcsak az írást és a fordítást kell értenünk, hanem a nyomtatást, digitalizálást és az irodalmi művek dokumentálását is. Domokos hangsúlyozza, hogy a mai digitális korban mennyire fontos, hogy a nyelvek és irodalmaik szembe tudjanak nézni az új média kihívásaival. Ellenkező esetben veszélyeztetetté válik mind a nyelv, mind az irodalom – és a veszély jelenleg az irodalmi mezők mintegy 70-80 százalékát fenyegeti.

Feszültség áll fenn aközött is, hogy míg a könyvpiac globalizálódik, és egymástól nagyon távoli irodalmi világok kerülnek kapcsolatba egymással, egyre kevesebb fordítás születik kis vagy veszélyeztetett nyelvekről nagy nyelvekre.

Ugyanebben a fejezetben a szerző részletesen bemutatja a számi irodalmi mezőt, amely kiváló példája a többnyelvű, multilokális és transznacionális irodalomnak.

A kötet második fejezete az *Irodalmi ökológia és veszélyeztetettség* címet viseli. A kulturális interferencia ökológiájának általános ismertetésével indít, s az egymással érintkező kultúrák viszonyát négy kategóriába sorolja: plurikulturális, interkulturális, multikulturális és transzkulturális interferenciára. Jellemzőik bemutatása után elsősorban a számi irodalomból merített példákkal szemlélteti azokat.

Ugyanebben a fejezetben megvizsgálja a finn irodalmi mezőben a többnyelvű írás (*écriture multiculturelle*) jelenségét és annak növekvő arányát Finnország irodalmában. Jóllehet az északi országok s ezen belül Finnország nemzetépítése multikulturális alapon történt (gondoljunk csak a svéd nyelvű kultúra fontos szerepére Finnország történetében), a több nyelv és kultúra jelenlétét egyre kevésbé vették figyelembe a 20. században. A homogén nemzeti identitás építése a finn irodalomtörténet-írás hagyományában is tetten érhető, és csak a 20. század végén elkezdődött számbelileg jelentős bevándorlással együtt kezdtek felfigyelni a multikulturális narratívák jelentőségére.

A harmadik fejezet címe *Számi irodalom a nyelvi veszélyeztettség korában*. Rendkívül izgalmas témákat vizsgál ebben a szerző, elsőként a fordíthatatlanság kérdését Nils-Aslak Valkeapää műveiben. A finnországi számi író, képzőművész, énekes, színész és a számi közösség szószólója nemzetközi hírnévre is szert tett. *Nap, Édesapám* című munkájáért (amelyet több nyelvre lefordítottak, Domokos Johanna például magyarra) Északi Irodalmi Díjjal jutalmazták. A mű 571 verset, dokumentumfotókat, valamint a sámándobokon szereplő rajzokat tartalmaz, és célja nemzeti családi albumot nyújtani a számiknak. Valkeapää megtiltotta, hogy e munkájából két verset lefordítsanak, és pedig amiatt, hogy a bennük szereplő, rénszarvastenyésztéssel kapcsolatos terminológia annyira gazdag a számi nyelvben, hogy más nyelvekre átültethetetlen. Ugyanakkor azt is megtiltotta, hogy a fordításokban

közöljék az eredetiben szereplő, a számik hagyományos életmódját dokumentáló fényképeket. Domokos a fordíthatatlanság kérdését különböző szinteken tárgyalja. A szemiotikai szintű fordíthatatlanságról szóló alfejezetben például azt is boncolgatja, miképpen lépnek párbeszédbe a mű eredeti változatában a fotók a versekkel és a sámándobok jelrendszerével, s miként alkotnak egységes mitopoézist.

Valkeapää *Üdvözet Lappföldről* című munkájának narratív stratégiáit, valamint a szerző drámai munkásságának transzkulturalitását és transzlingualitását is elemzi Domokos ebben a fejezetben.

A kötet negyedik, utolsó fejezetében (*Az irodalmi transzlingualizmus témabeli, formai és stilisztikai aspektusai*) az irodalmi transzlingualizmus szövegbeli megvalósulására és annak poétikai szerepére összpontosít a szerző. Olyan írók munkáit vizsgálja, mint a négy nyelvű Anne Tardos vagy a tíz nyelvet használó Sabira Ståhlberg. Külön alfejezeteket

szentel a finn és svéd származású, Németországban élő Cia Rinne soknyelvű vizuális költészetének, a magyar születésű, Németországban élő Mora Terézia novellisztikájának és a finn–magyar Vály Sándor német nyelvű zenés performanszának. Közös valamennyi író munkájában, hogy amit egyesek nyelvi anarchiának neveznének benne, az valójában a transzlinguális írás lényege: megcáfolja az irodalom olvasójának elvárásait, szakít a nyelv szűk értelmezésével valamint a »komoly«, hagyományos írás műfajaival, és több nyelv határterületén mozog.

Domokos Johanna esszékötetét mind elméleti megalapozottsága, mind konkrét példáinak gazdagsága és elemzéseinek mélysége miatt fontos műnek tartom a 21. századi irodalomkutatási diskurzusban. Jóllehet veszélyezettett finnugor irodalmi mezőkre összpontosít, megállapításai jóval tágabb értelemben is érvényesek.

Molnár Bodrogi Enikő

Abától Zoricáig

*J. Kovács Magda: Magyar–román, román–magyar összehasonlító keresztnévszótár
Dictionar maghiar-român, român-maghiar al numelor de botez.
Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, Sepsiszentgyörgy 2018. 180 old.*

Az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége fontos feladatának tekinti az anyanyelv művelésén túl magunk és kultúránk megismertetését a többségi társadalommal is. Éppen ezért az AESz kiadványai nem csupán a különböző szakterminológiák helyes használatához, fordításához, a magyar, illetve román megfelelők megtalálásához nyújt segítséget szótárai-val (vö. Fazakas Emese, Tódor Erika Mária [szerk.]: *Magyar–román oktatásterminológiai szótár*; Benő Attila, Fazakas Emese, Sárosi-Mardírosz Krisztina [szerk.]: *Román–magyar oktatásterminológiai szótár*; Benő Attila, Becze Orsolya, Erdély Judit, Nagy Zsuzsanna [szerk.]: *Magyar–román közigazgatási szótár*; Fazakas Emese [szerk.]: *Román–magyar*

közigazgatási szótár), hanem kulturális szótárak is napvilágot láttak, melyek az együtt élő népek közötti kulturális különbségeket, bizonyos kulturális elemeket hivatottak elmagyarázni, tudatosítani, ismertté tenni. Ezek a Balogh F. András által szerkesztett *Német–magyar kulturális szótár* vagy a Péntek János, Benő Attila szerkesztette *Magyar–román kulturális szótár*; illetve a Benő Attila által szerkesztett *Román–magyar kulturális szótár*.

Jól illeszkedik ide, bár első látásra akár a sorból kilógónak is vélhetnénk, a J. Kovács Magda szerkesztette, 2018-ban megjelent *Magyar–román, román–magyar összehasonlító keresztnévszótár* is. Elkészítésének elméleti alapja természetesen a

névtudomány, célja azonban újra a kulturális közeledés, az, hogy a gyakran használt, ismertebb magyar és román keresztnévnek román, illetve magyar nyelvi megfelelőit a szélesebb közönséggel is megismertesse, úgy, hogy közben eloszlat néhány félreértést, több évtizedes rossz beidegződésekre hívja fel a figyelmet, valamint általában tájékoztat a nevek etimológiájáról is.

A könyv úttörő a maga nemében, hiszen eddig ilyen munka nem született, egyetlen kivételtől eltekintve, ez a Hajdú Mihály által 1983-ban Budapesten közreadott *Magyar–angol, angol–magyar keresztnévszótár*. Ez a törekvés, vagyis a leggyakrabban használt világnyelv felé való nyitás vitathatatlanul fontos, ám talán ennél is sürgetőbb az, hogy a környező országokban kisebbségi sorban élő magyarok az illető többségi nemzetekkel (román, szlovák, szerb, ukrán, horvát, szlovén, német) jobban megismertessék személynévrendszerüket, ezzel segítve a személynévhasználatot, illetve a személynévtervezést. Az ilyen munkák révén segíthető elő az, hogy neveinket minél inkább helyesen írják, értelmezzék, esetleg a megfeleltetés is helyes legyen. A szerző, J. Kovács Magda következetesen *megfeleltetést* és nem *fordítást* ír, hiszen azt vallja, hogy minden egyén neve kizárólag eredeti, anyanyelvi formában fejezi ki az önazonosságot, hiszen minden nyelv utónévrendszere is valójában egységes, lefordíthatatlan.

A kötet szerkezete a következő: az elsőként beszerkesztett tartalomjegyzéket két, magyar és román nyelven megírt, azonos tartalmú előszó követi. Itt olvashatunk a szótár elkészítésének motivációjáról, a nehézségekről is, amelyekbe a szerző a szerkesztés során ütközött, különösen a megfelelő román forrásmunkák hiányára hívja fel a figyelmet.

A kötet a címnek megfelelően két fő részre tagolódik. Az első részben több mint 2000 magyar keresztnévet mutat be, és magyaráz a szerző a román olvasók számára. A tulajdonképpeni szótári részt három kis eligazító, a használatot megkönnyítő fejezet előzi meg, ebből kettő minden szótár elmaradhatatlan része: a rövidítések és jelek feloldása, valamint a szócikkek felépítésének magyarázata. Itt kapott helyet egy újszerű kis fejezet is, amely

a magyar ábécé betűinek hangértékét taglalja, és románul magyarázza meg a román nyelvtől eltérő ejtésbeli és írásbeli különbségeket, igen szemléletesen, angol, francia és német példákat is felhasználva. Ugyanilyen eligazítást találni a Benő Attila által szerkesztett *Román–magyar kulturális szótár* elején is, gondolom, ez a bevált módszer a sorozat része, és a lektorok (jelesül Benő Attila és Péntek János) keze is benne van abban, hogy itt újraközlik ezeket a tudnivalókat.

A szótári rész természetesen ábécérendben sorjázza a magyar utóneveket (magyar alatt itt természetesen nem a csak magyar etimológiájú neveket kell érteni, hanem a magyar névadásban használatos keresztnéveket). Itt szeretném azt is megjegyezni, hogy, amint a szótárnak sem, jelen ismertetőnek természetesen nem célja a magyar keresztnévrendszer történeti-etimológiai szempontú bemutatása, rendszerezése. Az egyes névalakok után azonban a szerző a kötet legvégén feltüntetett szakirodalom alapján megadja ezeknek etimológiáját – ha nincs román megfelelő –, ha van, akkor mindjárt az következik, végül az angol nyelvi változat, ha létezik olyan. Bizonyos nevek esetében tévedéseket oszlat el, rosszul rögződött fordításokat (ez esetben talán nem beszélhetünk megfeleltetésről) szeretne felszámolni. Ilyenről találkozunk például mindjárt az elején az *Adalbertnél*. Dólt betűvel röviden írja a megjegyzést: „Nu este înrudită cu magh. *Béla*.” ’Nem rokon a magyar *Bélával*.’ Ugyanígy az *Ágnes* esetében is jelzi, hogy nem tévesztendő össze az *Ágnetával*, hiszen ez utóbbi nem része a hivatalos román névrendszernek. Az *Ágnétáról* lennebb azt olvashatjuk, hogy az az *Ágnes* kicsinyítőképzős latinított változata. Ugyanígy nincs köze az ótörök eredetű *Ákosnak* sem a hangzás alapján mesterségesen létrehozott *Acațiuhoz*.

Némi zavart okozhat az, hogy, míg a magyar–román részen több nevet is megfeleltet ugyanannak a román keresztnévnek, ez fordítva nem így van, például az *Arkád* és *Árkos* (amelyek nem rokonai az *Árpádnak*) román megfelelője az *Arcadie*. Azonban ha a román–magyar részt lapozzuk fel, az *Arcadie* névnel csupán egyetlen magyar megfelelőt,

az *Arkádót* találjuk. Ennek oka az, hogy bizonyos magyar neveknek nincs megfelelőjük a román nevek között.

Kíváncsian kerestem meg a *Mátyás* nevet, hiszen többször is fellángolt már a vita a sajtóban is Mátyás király román elnevezése miatt. Itt a magyar–román részben azt találjuk, hogy a *Máté* és a *Mátyás* román megfelelője egyaránt a román *Matei*. Mindkét név ugyanabból a héber névből származik, a *Máté* a héber név becézett változatából alakult ki, és görög közvetítéssel került a magyarba, míg a *Mátyás* latin közvetítéssel került nyelvünkbe. A román–magyar részben viszont a *Matei* megfelelőjeként a *Máté*, a *Matianak* pedig a *Mátyás* szerepel. A *Matei* szócikében szerepel az is, hogy nem tévesztendő össze a *Matia* (*Mátyás*) névvel. Talán a másik oldalon is jobban el kellett volna különíteni a két nevet, mert úgy gondolom, a szótárt olvasva sem jutnak nyugvópontra a *Matei Corvinul* elnevezés körüli viták.

A második rész mintegy fele az elsőnek, a román–magyar rész kb. 1000 névcikket tartalmaz. Itt is megtaláljuk a rövidítések és jelek feloldását, a román ábécé betűinek megfelelő hangok lajstromát, valamint a szócikkek felépítéséről való tájékoztatást. Mint az első részben is, a név után rögtön következik a jelzés, hogy női, vagy férfi névről van-e szó, majd a magyar megfelelő Ladó János *Magyar utónévkönyve* alapján az oldalszám jelölésével. Ha a román keresztnévnek nincs magyar megfelelője, akkor jelzi a szerző, hogy milyen nyelvből eredeztethető az illető név, és mi a jelentése az adott nyelvben.

Tudjuk, hogy teljes szótár nem létezik, ez is csupán egy válogatás a két névrendszerből. A magyar–román rész a Magyarországon anyakönyvezhető nevek nagy többségéből állt össze, ezeket a szerző a Ladó, illetve Hajdú könyveiből gyűjtötte, a román neveket pedig, román keresztnévszótár hiányában, elsősorban Christina Ionescu *Mică enciclopedie onomastică* (Bukarest, 1975), Tatiana Petrache *Dicționar enciclopedic al numelor de botze* (Bukarest, 1998) munkáiból válogatta.

A szótár tipográfailag is nagyon jó minőségű, könnyen olvasható, jól használható, áttekinthető. A modern borító – Ördög-Gyárfás Ágota munkáját dicséri – természetesen a sorozathoz illeszkedik, a többi kiadványtól színében különbözik. Csupán néha fedezhetők fel apró hibák az írásjelek használatában, különösen a félidézőjelek keverednek el, de ennyi mellékjel, rövidítés alkalmazásakor ez megbocsátható.

Szerencsés volna, ha a kötet eljutna a román anyakönyvvezetőkhez is, hiszen számos elírás, figyelmetlenség, értetlenség lenne kiküszöbölhető a szótár használatával, a névrendszerek kölcsönös ismeretével. Alkalmazása, használata az alapvető emberi jogok, a nyelvi jogok területén is előrelépést jelenthetne. Ugyanakkor laikusok is haszonnal forgathatják újszülött gyermekük névválasztásakor.

Üdvözlendő tehát a könyv megjelenése, amely reményeink szerint példaként szolgál a többi környező országban élő magyar nyelvésznek, névtudósnak a hasonló tematikájú szótárak megszerkesztéséhez.

Tamásné Szabó Csilla

Contents

Zsuzsánna Dohi: The Place of the Woman in the World Based on Peace, the <i>Pax</i> Series by Ferenc Pápai Páriz	1
Tímea Berki: "Dear uncle Brassai!" Approaches to the Correspondence of a 19 th Century Scholar	11
Gabriella-Nóra Tar: "Watermarks" from Eginald Schlattner for a Transylvanian Women's Reading Book	23
Anna Borgos: "If you want to have a dust-free air, buy a vampyr vacuum cleaner!" Alice Hermann and the Beginnings of the Psychology of Advertising.....	34
Anna Keszeg: Women's Roles and Female Characters in HBO's East European Original Productions	43
Orsolya András: Visibility and Invisibility through the Ages of Translation.....	53

Workshop

László Büky: Astral-Music: The Textual and Musical Order of a Poem by Sándor Weöres.....	65
Zselyke András: About the Origins of Romanian Toponyms from the Aranyos Region.....	82
Borbála Zsemlyei: Verbs formed with the Suffix -kál in the <i>Historical Dictionary of the Hungarian Language in Transylvania</i>	99

Reviews

András A. Gergely: Southern Themes in the Novelist Experience	110
Zalán Serestély: Guesthood as a Guest.....	112
Tímea Berki: Wrapped in Cloak. Gaal György's Five Decades of Work	115
Enikő Molnár Bodrogi: Endangered Language – Endangered Literature	119
Csilla Szabó Tamásné: From Aba to Zorică. <i>Hungarian-Romanian, Romanian-Hungarian Comparative Dictionary of Surnames</i>	121

Cuprins

Dohi Zsuzsánna: „Locul” femeii în lumea bazată pe ideea păcii a lui Ferenc Pápai Páriz – seria de cărți <i>Pax</i>	1
Berki Tímea: „Dragă nenea Brassai!” Abordări ale corespondenței unui savant din secolul 19	11
Tar Gabriella-Nóra: „Filigranele” lui Eginald Schlattner pentru o carte de lectură ardeleană pentru femei.....	23
Borgos Anna: „Dacă doriți aer fără praf cumpărați un aspirator Vampyr!” Hermann Alice și începuturile psihologiei publicității.....	34
Keszeg Anna: Roluri și caractere feminine în seriile originale produse de HBO Europa de Est.....	43
András Orsolya: Vizibilitate și invizibilitate în epocile traducerii.....	53

Atelier

Büky László: Poezia <i>Csillagzene</i> (Muzică astrală) de Sándor Weöres: aranjamentul ei textual și muzical	65
András Zselyke: Despre toponimele românești din regiunea Arieșului.....	82
Zsemlyei Borbála: Verbe formate cu sufixul <i>-kál</i> în <i>Dicționarul istoric al lexicului maghiar din Transilvania</i>	99

Recenzii

A. Gergely András: Teme sudice în experiența romanului	110
Serestély Zalán: Vizită peste vizită	112
Berki Tímea: Înelit în mantie. Cei 50 de ani de activitate ai scriitorului Gaal György	115
Molnár Bodrogi Enikő: Limbă periclitată – literatură periclitată	119
Tamásné Szabó Csilla: De la Aba la Zorică. Despre <i>Dicționarul maghiar-român, român-maghiar al numelor de botez</i>	121

Tartalom

Dohi Zsuzsánna: A nő „helye” Pápai Páriz Ferenc békére alapozott világában / Pax-sorozatában	1
Berki Tímea: „Édes jó Brassai bácsi!” Közelítések egy 19. századi tudós levelezéséhez.....	11
Tar Gabriella-Nóra: Vízjelek Eginald Schlattnertől egy erdélyi, női olvasókönyvbe	23
Borgos Anna: „Ha pormentes levegőt akar, vegyen Vampyr porszívót!” Hermann Alice és a reklámlélektan kezdetei	34
Keszeg Anna: Nőszerepek és nőképek az HBO-Europe kelet-európai sorozataiban	43
András Orsolya: Láthatóság és láthatatlanság a fordítás korszakaiban	53

Műhely

Büky László: Egy Weöres Sándor-vers szöveg- és zenerendje	65
András Zselyke: Az Aranyos-vidéki román helynevek eredetéről	82
Zsemlyei Borbála: <i>-kÁl</i> végű igék az <i>Erdélyi magyar szótörténeti tárban</i>	99

Szemle

A. Gergely András: Déli témák a regénytapasztalatban	110
Serestély Zsolt: Vendégség vendégségen.....	112
Berki Tímea: Köpönyegbe burkolva. Gaal György öt évtizedes munkásságáról	115
Molnár Bodrogi Enikő: Veszélyeztetett nyelv – veszélyeztetett irodalom	119
Tamásné Szabó Csilla: Abától Zoricáig.....	121

